

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XL

SZERKESZTI

HOFFMANN ISTVÁN
KIS TAMÁS
NYIRKOS ISTVÁN

DEBRECEN, 2002

A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

© *Hoffmann István, Kis Tamás, Nyirkos István, 2002*

A kötet tanulmányait lektorálta:

Hoffmann István
Jakab László
Kis Tamás
Nyirkos István
Tóth Valéria

Internet: <http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/xl>

ISSN 0541-9298 (Nyomtatott)
ISSN 1588-7162 (Online)

Felelős kiadó: Dr. Bartha Elek dékán
Technikai szerkesztő: Tóth Valéria
Készült a Vider Plusz Bt. nyomdájában

Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség*

A nyelvről és a nyelv kutatásáról való gondolkodás adja azt a tág keretet, amelyben előadásom elhangzik. Olyan kérdéseket szándékozom fölvetni — szükségképp csupán válogatva a lehetséges több közül —, amelyek a mai dialektológia tárgyilagos megítélését segíthetik elő, illetőleg amelyek szélesebb összefüggésekre is irányíthatják a figyelmet.

Bevezetőben néhány általános, a nyelvjárásoknak nyelvbeli, s a dialektológiának nyelvtudománybeli helyzetével kapcsolatos észrevételt célszerű tennem. Ami az előbbit illeti: 1. Minden természetes emberi nyelv nyelvváltozatok halmaza. Ha hasonlattal élhetek, azt mondom, mindegyik többfunkciós épület-együttes, amely az abban lakó közösség egészének kényelmes otthont nyújt. 2. Mindegyik nyelvváltozatnak — legyen az területi, társadalmi, köznyelvi vagy más — vannak csak rá jellemző, tehát a többitől eltérő funkciói — s ezzel létjogosultsága —, illetőleg megjelenési formái. 3. A köznyelv és bármely nyelvjárás rendszertani értelemben azonos kategória. 4. A két (ímént említett) nyelvváltozattípus közötti leglényegesebb különbség nem rendszertani, hanem szociolingvisztikai. 5. A standardizált nyelvekben a köznyelv és a nyelvjárások állandó kölcsönhatásban élnek, s e kölcsönhatásnak domináns tényezője a köznyelv.

Ami pedig a dialektológiát illeti: a mondottakból az következik, hogy 1. a nyelvek vizsgálatának természetes, egyszersmind szükséges tárgya minden nyelvváltozat. 2. A köznyelv és bármely nyelvjárás leírása között semmiféle elvi jelentőségű különbség nincsen. 3. „Általában érvényes, hogy ami a leíró nyelvészet számára probléma, az az elméleti nyelvtudomány számára is az” (KIEFER 1992: 9). Minthogy pedig a területi nyelvváltozatok leírása a dolog természetéből következően fölvet leíró nyelvészeti problémákat, a dialektológiának szükségképpen az elmélet számára is van hozadéka. 4. A nyelv mélyebb megismeréséhez úgy juthatunk, ha mind a nyelvek, nyelvváltozatok rendszerét, rendszerbeli jelenségeit, mind pedig konkrét élethelyzetekben való működését, használatát egyaránt kutatjuk.

* Elhangzott akadémiai levelező tagsági székfoglaló előadásként a Magyar Tudományos Akadémián Budapesten 2001. november 12-én.

A tudományok mai differenciáltsági fokán magától értődik, hogy a valamely tudományágban fölmerülő kérdések egy része az azon tudománybeli több más terület, irányzat számára nem releváns. A dialektológia bizonyos kérdésfeltevési is ilyenek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy emiatt érdektelenek volnának. Sőt azt jelentheti, illetőleg adott esetben jelenti is, hogy olyan jelenségkört vizsgál, vagy olyan szempontból vizsgálódik, amely jelenségkört az adott tudomány többi ága, illetőleg bizonyos irányzatai nem vagy csupán más megközelítésből vizsgálják. Az is következik a szóban forgó differenciáltságból, hogy ma már a legtájékozottabb tudósok sem lehetnek kompetensek tudományuk minden területén. És persze az is következik, hogy a korszerűség nem köthető egyetlen területhez, egyetlen irányzathoz, egyetlen módszerhez. Tudományos közhelyet ismétlek tehát KÓSA LÁSZLÓ szavait idézve: egyik módszer, irányzat „sem kötelező, és automatikusan egyik sem tesz korszerűvé” (2000: 12). A dialektológia hagyományos nyelvtudományi diszciplína. Ugyanis a nyelvjárások vizsgálata régi, tiszteletre méltó múltra visszatekintő tevékenység. A *hagyományos és modern* jelzőket magam nem értékítéletként használom. Úgy vélem ugyanis, hogy a tudományszakok korszerűségét nem életkoruk határozza meg, hanem az, mennyiben alkalmazzák az adekvát új módszereket, fölismeréseket.

A dialektológia (a kontinentális európai hagyomány szerint) a nyelvek területi változatainak a nyelvészete, s tárgya a regionális nyelvváltozatok és a velük, illetőleg vizsgálatukkal összefüggő teljes nyelvtudományi problémakör — az elméleti kérdésfelvetésektől a módszertani vonatkozásokon és a leírás problémáin keresztül az eredmények gyakorlati alkalmazásának kérdéseiig. Ebben az értelemben használom én is a *dialektológia* kifejezést, hozzátéve, hogy ezúttal csak a leíró dialektológiával összefüggő kérdések foglalkoztatnak.

Nyelvjárásokról és kutatásukról szólván nem kerülhetjük ki a több évszázados ismétlődő s a dialektológiát közvetlenül érintő kérdést: valóban küszöbön áll a nyelvjárások kihalása? Kísérleljük meg a válaszadást! Napjainkban ötezernél is több nyelv van a Földön, s ezeknek döntő többsége — nem lévén köznyelve — csak nyelvjárásokban, illetőleg rájuk épülő csoport- és rétegnyelvekben él. A csak nyelvjárásokban élő nyelvekben a nyelvjárások kihalása értelemszerűen a nyelvek kihalását jelenti. Nos minden évtizedben számos szóban forgó nyelvjárás, ebből következően nyelvek is a kihalás sorsára jutnak. De több ezer nyelv — nyelvjárásainak a tömegével — továbbél. Marad tehát bőségesen vizsgálható nyelvjárás. Minthogy azonban a magyar is a standardizált nyelvek közé tartozik, s érdeklődésünk középpontjában most ezen nyelvek állnak, a kérdés mégiscsak megokolt. A válasz egyértelmű: a szakirodalom tanúsága szerint mindegyik standardizált európai nyelvben vannak nyelvjárások — ha nem is hagyományos paraszti nyelvjárások, ha nem is olyanok, mint a száz vagy akár az ötven évvel ezelőttiek. A nyelvjárások változatlan formában való továbbélését egyébként legfőljebb azok várják el, akiknek nincs tudomása az élő nyelvek állandó változásának törvényéről.

Nálunk is régóta kongatják már a vészharangot a nyelvjárások végleges eltűnéséről. Ezt igazolandó néhány idézet következik: 1832-ben írta le PLÁNDER FERENC, a göcseji nyelvjárás kutatója, hogy „a’ Göcsei ... szóejtés ... mióta a’ nemzeti kisebb iskolák megszorodtak, és az olvasás a’ köznép között is inkább elterjedt, tellyes elenyészéséhez közelget” (idézve: Nyr. 1989: 465). Meglepő ezek után, hogy 1914-ben (az egész Göcsejt és Hetést bejáró) GÖNCZI FERENC PLÁNDER 84 évvel korábbi szavaira reagálva írta, hogy „az általa (ti. Plándertől) közlött szójárás szerint beszélnek még máig is az öregek” (idézi VÉGH 1954: 427). S hogy teljes legyen a kép, idézem VÉGH JÓZSEFet, aki Nemesnépi Zakál György göcseji nyelvjárasi példaszövegéről így vélekedett 1954-ben: „A 136 évvel ezelőtt feljegyzett szöveg ... egészen közel áll a mai beszédhez ... ami elavult, kiveszett ... Igazában véve csak két hangtani sajáttság” (i. h.).

Nos két évszázad óta minden nemzedék saját korában látja jelentkezni azokat a döntő tényezőket, amelyek a nyelvjárások kihalásának racionális okát adják. Kezdetben az anyanyelvű egyházi alkalmakat, majd az iskoláztatást, később a gözmozdonyok megjelenését és a közlekedés föllendülését, ezt követően az iparosodást kísérő nagyarányú belső migrációt és népességkeveredést emlegették, újabban a tömegtájékoztató eszközöknek a köznyelvet mindenhova eljuttató hatása, a tudományos-technikai forradalomnak a nyelvhasználatot is befolyásoló következményei, az urbánus szemléletmód terjedése, a hagyományos paraszti gazdálkodás megszűnté említetik.

Mivel magyarázhatók a nyelvjárások gyors eltűnését valló vélekedések? Jelzésszerűen a következőket említem: 1. A nyelvjárások is állandóan változnak, s a beszélők számára is érzékelhető különbségek vannak az idős és a fiatal nyelvjárasi beszélők regionális nyelvhasználatuk között: az előbbi általában archaikus, az utóbbi neologikus (a standardizált nyelvekben: a köznyelvhez közelebb álló). Vetítsük ki ezt a tapasztalatot nemzedékek sorára, s már látjuk is lelki szemeinkkel a prognosztizálható, tudniillik a kizárólagosan köznyelvi jövőt. 2. Tény, hogy haltak ki nyelvjárások. Bizonyos (hagyományos nyelvjárásokat fölmutató) standardizált nyelvekben több, másokban kevesebb. 3. A köznyelvi hatás miatt és más, itt nem részletezhető körülmények következtében a nyelvjárasi beszélők döntő többsége elsajátította már a köznyelvet, és nyilvános beszédhelyzetekben azt vagy annak regionális színezetű változatát beszéli. Ennek következtében pedig az a benyomás támad, hogy a nyelvjárasi beszélők otthon, egymás között sem beszélnek már nyelvjárásban. (Ezért mondhatjuk, hogy a nyelvjárások szermermes óvatossággal, rejtőzködve, már-már észrevétlenül — tudniillik a szűkebb közösségen kívüliek számára észrevétlenül — élnek a maguk életét. *Nota bene*: a nyelvjárastalanná válnak gondolt északnémet nyelvterületen is, lásd D. STELLMACHER In: KNIPF-KOMLÓSI-BEREND 2001: 22.) 4. Az okok között említendő az a vélekedés, amely nyelvjárásnak csak a köznyelvtől számottevően eltérő, kommunikációs akadályokat is jelentő nyelvváltozatokat tekint. Mivel a

magyarban például a német vagy az olasz nyelvjárásokhoz viszonyítva nagy különbségek nincsenek — a moldvai nyelvjárások a kivételek —, megerősítést nyer az így gondolkodók szemében az említett vélekedés.

A kutató számára itt két, általános nyelvészeti szempontból is releváns problémakör megválaszolásának a feladata adódik. Az egyik: vajon miért maradtak meg a nyelvjárások nyelvváltozattípusként standardizált nyelvekben is? A másik: vajon univerzális nyelv(használat)i jegy-e az egyes nyelvek területi tagolódása? Az első kérdésre válaszolva: elsősorban nem kommunikációs okok miatt maradtak meg, hanem azért, mert fölértékelődött az identifikálás lehetőségeit szűkítő globalizálódó világban a nyelvjárásoknak az a társadalmijegy-szerepköre, amely lehetővé teszi a szűkebb közösség együvértartozásának a kifejezését. Másodsorban az az általános kommunikációs igény, hogy az embernek a nyilvános szereplések feszesebb, nagyobb figyelmet kívánó formája, a köznyelv mellett szüksége van, szüksége lehet egy személyesebb, otthoniasabb, lazább, kevesebb figyelmet követelő nyelvi kifejezési formára is, s azoknak nagy része, akik nyelvjárási környezetben nőttek föl és élnek, a nyelvjárás tálcán kínálja ezt a lehetőséget. S ezzel a készen kapott lehetőséggel emberek milliói élnek, mert ez a nyelvváltozat biztosítja számukra leginkább az anyanyelvi otthonosságérzetet. Ami pedig az egyes nyelvek területi tagolódása egyetemes vagy nem egyetemes voltát illeti: a vonatkozó megfigyelések olyan közösségekben beszélt nyelvekre irányultak, amelyek a leginkább alkalmasnak tűnnek arra, hogy a nyelvjárások kiküszöbölődjenek belőlük. Így a hipermobilis Egyesült Államokra, ahol nincsenek a középkorra visszamenő nyelvjárások, s igen kevés az európai értelemben vett nyelvjárási beszélő. Dániára, amely Európában a posztdialektális társadalom prototípusaként említetik, mert iparosodott, iskolázott, mobilis, nyelvét kis területen s kevesen beszélik. Izraelre, ahol magas fokú a területi mobilitás és iskolázottság, kicsi a nyelvterület, s ami igen fontos, a lakosság jelentős része nem anyanyelveként beszéli az ivritet. S az említett társadalmak ellenpólusára, a Kaukázus térségében kis csoportoktól, szűk területen beszélt nyelvekre. A következtetést a magyar szakirodalomban elsőként tudtommal HUTTERER fogalmazta meg: az eddigi ismeretek szerint a területi tagolódás egyetemes nyelvi jegy. Azt azonban, hogy ez milyen formákat ölt a távolabbi jövőben, nem tudhatjuk.

Közismert tény, hogy a nyelvjárási beszédmód a legtöbb standardizált nyelv-közösségben megbélyegzett nyelvhasználatnak számít. Ennek okai inkább többé, mint kevésbé ismeretesek. A rendi társadalom felülről nézte és lenézte az iskolázatlan pórnépet szokásaival és beszédmódjával együtt. Mind a műveletlenség, mind a hibás nyelvhasználat mint negatív megítélési jegy elsősorban a nyelvjárásoknak a presztízsváltozat (tudniillik eleinte az irodalmi nyelv, később pedig az írott és beszélt köznyelv) ellenpólusaként való felfogásából következik, s történeti összefüggésben az új kort nagyban formáló „magas kultúra : népi kultúra” dichotómiával magyarázható. A magas kultúra nyelvi letéteményese az irodalmi,

illetőleg a köznyelv volt, ma is az, a népi kultúráé pedig a népnyelv, a nyelvjárások. Következőleg minden jó, amit — okkal, ok nélkül — a magas kultúrához kapcsoltak, így vagy úgy emelte a standard tekintélyét, s mindaz a negatívum, amit — megintcsak: okkal, ok nélkül — a népi kultúrával hoztak összefüggésbe, szükségszerűen vált a nyelvjárásokat és a nyelvjárási beszélőket megbélyegző, stigmatizáló lehetőséggé. A felvilágosodás kora szül nálunk is olyanféle véleményeket, amelyekre példaként most BÖJTHI ANTAL sorait idézem, aki 1794-ben ezt írta: „De ha úgy talál történni, hogy a’ két Országának, b. s. minden Ganéj Dombjait fel túrják, ’s minden ... meg avúlt, rozsdás goromba, Parafzt fzőket akarnak egybe gyűjteni, ’s azokkal akarják csinos Űri Nyelvünköt fzaporítani ... azzal fzép Nemes Nyelvünköt nem csak nem fogják ékesíteni, ... pallérozni; hanem inkább fogják befteleníteni, gyalázni” (az idézeteket lásd BENKŐ 1960: 277). Azóta sok minden változott, a köznyelv, a nyelvjárások, nőtt az iskolázottság, tudományos-technikai forradalomról és sok, nem sejtett dologról beszélünk: a szóban forgó megbélyegzés — ha nem is az említett hőfokon, s nem is az értelmiség széles köreiben, sőt ellentett vélekedések fölbukkanása mellett, de mégis csak — maradt. S a 20. században ez a stigma a nyelvjárási beszélők tömegei nyelvi önreflexiójának, saját nyelvváltozatukról való vélekedésének a szerves részévé vált: főként a század második felében kezdték nyelvjárásukat tömegesen kerülendőnek vélni, szégyellnivalónak érezni. Ez a gondolkodásbeli változás volt a nyelvjárások visszaszorulását előidéző következmények között a legjelentősebb, igazolván azt a szociolingvisztikai tételt, hogy a nyelvhasználatot befolyásoló egyik fontos tényező a nyelvhez, nyelvváltozathoz való beszélői viszonyulás, attitűd. E problémakörhöz kapcsolódó, megválaszolendő tudományos kérdés, hogy a nyelvjárások megbélyegzése, illetőleg általában az azonnyelvi eltérések, különbözőségek stigmatizálása mennyiben kultúrakötöttségű, tehát a mi esetünkben mennyiben európai nyelvszemléleti háttéren nyugvó örökség, s mennyiben következik az embernek mint közösségben élő fajnak az etológiai sajátosságaiból.

Közhely az európai nyelvészetben, hogy a legnagyobb mértékű és intenzitású változások a nyelvjárásokban zajlanak. De vajon miért? Nyelvi és társadalmi tényezők együttes következményeként. Lássuk röviden az okokat! A nyelvjárási beszélők a modernizálódásnak és a hagyományörzésnek magasabb fokú feszültségzónájában élnek, mint a köznyelvi beszélők. Ők alkotják ugyanis a társadalomnak azt a rétegét, amely a legújabb kor nyelvhasználati újraorientálódásának a legtöbb terhét hordozza, s ez az újraorientálódás szükségszerűen vezetett és vezet a köznyelvhez való közeledéshez, a kettősnyelvűség kialakulásához, s ennek nyomán bizonyos nyelvjárási szabályok és elemek variábilissá válásához, illetőleg a nyelvjárási nyelvhasználat variálódásához. Találkozott és találkozik tehát a nyelvhasználati változatosságot indukáló társadalmi igény s a nyelvjárási struktúrára is jellemző természetes variabilitás, s e kettő együtt vezet a felgyor-

suló változásokhoz. Tudvalevő ugyanis, hogy a nyelvi változáshoz hozzátartozik a nyelvi rendszer változatossága és heterogenitása, bár természetesen a nyelvi szerkezetnek nem minden heterogenitása és változatossága jár együtt nyelvi változással. Magától értődik ezeknek az ismeretében, hogy a nyelvi változásoknak a mindenkori jelenben való megfigyelésére, illetőleg mikrodiakrón vizsgálatára a nyelvjárások kitűnő lehetőséget kínálnak. Nem kevesen vélik úgy, hogy a dialektusok laboratóriumi körülményeket biztosítanak a nyelvi mozgások és változások vizsgálatára, hiszen a köznyelvben évszázadokig elhúzódó változások egy része bennük néhány évtized alatt lezajlik. (Korántsem véletlen, hogy LABOV nevezetes, a nyelvi változások in vivo vizsgálatának lehetőségét igazoló munkája előtt ezt nálunk is dialektológusok fogalmazták meg először.) Nem kevésbé tanulságos a nyelvrendszertani mellett a nyelvhasználati változások figyelemmel kísérése, arra is gondolva, hogy a változások nagy részét indukáló társadalmi tényezők és a nyelvhasználati módosulások szinoptikus szociolingvisztikai szemrevételezése a nyelvtörténeti kutatások szempontjából is igen fontos. E tekintetben a legtöbb eredményt nálunk is a nyelvföldrajzi vizsgálatok hozták. Emlékeztetek BENKŐ LORÁNDnak a népiségtörténeti kutatásokat is nagyban segítő, a székelységnek és a csángóknak a történetére vonatkozó, immár klasszikusnak számító szóföldrajzi vizsgálataira, illetőleg JUHÁSZ DEZSŐnek azokra a tanulmányaira, amelyekben magyar nyelvtörténeti kérdésekre nyelvföldrajzi megközelítéssel ad meggyőző választ.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy kontaktusnyelvészeti tekintetben mennyi lehetőséget kínál a regionális nyelvváltozatok vizsgálata. Hiszen a standardizált nyelvekben minden nyelvjárás, amely a köznyelv állandó és intenzív hatása alatt áll, belső kontaktusváltozat, s ekként a nyelvi kapcsolatoknak mint a nyelvi változások egyik kitüntetett fontosságú tényezőjének a tanulmányozására bőven nyújt alkalmat. Milyen általános megállapítások tehetők a vonatkozó kutatások alapján? Néhányat említek, azt is szemléltetve, hogy az ismeretek gyarapodása hogyan differenciálja a korábbi kutatási eredményeket. IMRE SAMU egyik tanulmányában a magyar nyelvjárások változásáról értekezvén azt írta, hogy „a változás . . . közvetett vagy közvetlen módon a köznyelv irányába mutat; azaz: az újabb forma vagy azonos a köznyelvvél, vagy jóval közelebb áll hozzá, mint a régi, tipikusan nyelvjárás alak” (1972: 93). Ma már tudjuk, nem mindig van ez így. Vannak ugyanis olyan új fejlemények, amelyek nemhogy közelednének, hanem távolodnak a köznyelvi formáktól. Igaz, csak kivételesen, de éppen ezek kívánnak magyarázatot, mert ellentmondani látszanak nyelvváltozási tendenciáknak. Az a tény például, hogy Rábaközben a korábbi *sindöl* *sindő*-vé vált, tehát távolabb került a köznyelvi *zsindely*-től, a nyelvjárás azon sajátosságának, aktív hangtani tendenciájának a következménye, amelyet úgy nevezünk, hogy a szótagzáró *l* pótlónyúlásos kiesése. De még valami kellett ehhez. Az, hogy a nyelvjárás

sindöl és a köznyelvi *zsindely* között ne legyen aktív memoriális kapcsolat, hogy tehát a nyelvjárási beszélők mentális lexikonukban ne kapcsolják össze őket. Egy svájci nyelvész, HELEN CHRISTEN friss tanulmányában (2001) meglepetéssel állapította meg, hogy Svájc bizonyos német nyelvű városaiban (nem csak a falvakban) terjed egy olyan nyelvjárási hangtani jelenség, amely nem a köznyelvhez közeledésnek, hanem az attól való távolodásnak az útját járja. A szerző e különös, de nem példátlan jelenséget azzal a funkcióval magyarázza, hogy a szóban forgó közösségek ezzel jelzik a köznyelvtől való távolságot, illetőleg ezzel is kifejezik közösségeik szorosabb együvértartozását. Hozzáfűzi azt is, hogy a nyelvjárási változások az azonos irányba készítő köznyelvi hatás ellenére sem prognosztizálhatók minden esetben.

Dialektológusok körében ismeretes az a ZSIRMUNSZKIJ nevéhez kötődő tipizálás, hogy vannak „elsődleges” és „másodlagos” nyelvjárási jegyek (az előbbiek a feltűnő, kirívó, az utóbbiak a nem feltűnő nyelvjárási sajátosságok). ZSIRMUNSZKIJ szerint a köznyelv és a nyelvjárások kapcsolatában az alárendelt változatnak, tehát a nyelvjárásoknak az „elsődleges”, azaz feltűnő jegyei eltűnnek, illetőleg azok tűnnek el először. A kevésbé feltűnő „másodlagos” jegyek keverednek, illetőleg megmaradnak vagy megmaradhatnak. A megállapítás nagyrészt helytálló, de mai ismereteink szerint finomításra szorul. Kiderült ugyanis, hogy bizonyos, a nyelvészekről elsődleges nyelvjárási sajátosságoknak tekintett regionális jegyek megmaradnak. Kiderült tehát, hogy a (köznyelvhez viszonyított) „feltűnőség”-et a laikus beszélők nem föltétlenül úgy érzékelik, ahogyan a vizsgálódó nyelvész. A nyelvész abból indul ki, mekkora a köznyelvtől való — úgy mond — mechanikus távolság. Csakhogy amikor nyelvi értelemben vett „feltűnőség”-ről van szó, akkor abba belejátszik az attitűd is. Mivel pedig a nyelvi attitűdök is változnak, nem jósolhatjuk meg azt sem, mit éreznek majd feltűnőnek a nyelvjárási beszélők. S ha szabad még egy példát vennem anyanyelvjárásomból: nem gondoltam volna, hogy a rábaközi nyelvjárásokra a birtokos személyjelezésben és a határozott igeragozásban oly jellemző három-, sőt négyalakúság (*szamar-a, embër-ë, fül-ö*, illetőleg *ház-o*) mindmáig virulens jelenség marad. Ugyanis a köznyelvi *könyve* és *lökte* megfelelőjeként ma is a *könyvö, löktö* használatos, jóllehet kirívó, szembeötlő nyelvjárásiasságok. Vajon miért maradtak meg? Úgy vélem, ebben az esetben nyelvrendszertani okok írják fölül a ZSIRMUNSZKIJ-féle szabályt. Az tudniillik, hogy a szóban forgó háromalakú nyelvjárási ragozási részrendszer olyan erős éppen a rendszerösszefüggések miatt (a rábaközi nyelvjárásokban csak a zárt *ë* fordul elő a palatális illabiális soron: *embër-ë, mertë*), hogy egyelőre egyetlen tagját sem „engedi ki”.

Nyelvjárások és köznyelv kapcsolata azonnyelvi nyelvváltozatok állandó s rivalizálásos együttműködéseként, változó mértékű és intenzitású egymásra hatásaként értelmezhető. Ennek a kölcsönös egymásra hatásnak a bizonyára legismertebb s legújabbkori következménye a nálunk *regionális köznyelviség*, másutt

regionale Umgangssprache, illetőleg *informal standard language*, *colloquial standard* terminussal jelölt nyelvhasználati forma, tehát a nyelvjárások és a kodifikált köznyelv (*Hochsprache*, *formal standard language*) közötti köznyelvi szerepkörű, de regionális jegyeket fölmutató nyelvhasználati sáv. A hatvanas években számos dialektológus nyelvjárás → köznyelv irányú nyelvváltozatszerével számolt. Azzal: a nyelvjárások úgy tűnnek el, hogy a nyelvjárási beszélők áttérnek — a szocialista országokban a kulturális forradalomnak, a nép kulturális fölemelésének köszönhetően — a köznyelv kizárólagos használatára. Ehelyett s a nyelvjárások mellett létrejött a regionális köznyelviség, amelyet egyforma joggal értelmezhetünk úgy, hogy a köznyelv így terjesztette ki fennhatóságát a regionalitás irányába, de úgy is, hogy itt hatolt be a regionalitás a köznyelvbe. Tehát előre nem látott kompromisszum ez, amely érdekes nyelvtudományi kérdéseket vet föl. A szóban forgó jelenség magyarázatára két elmélet született. Az együttélési modell két homogén nyelvi rendszert föltételez, s e szerint a beszélők tudatában két nyelvváltozat él. A magyarországi regionális köznyelviségnek a nyelvjárási beszélők körében való alakulását és terjedésének korai szakaszát tekintve ez magyarázatként bizonyosan nem jön szóba. Akkoriban ugyanis a nyelvjárási beszélők úgy produkáltak regionális köznyelvi, illetőleg annak szánt megnyilatkozásokat, hogy nyelvjárásukon, tehát biztosan egyedül birtokolt nyelvváltozatukon hajtottak végre korrekciókat. A másik, a variabilitás-modell viszont alkalmazható a magyar viszonyokra. E szerint ugyanis a két, zömmel kategorikus szabályok alkotta forrásváltozat, a köznyelv és a nyelvjárás egymásra hatása következtében a nyelvjárási kompetenciaszabályok fokozatosan köznyelviékké bővültek ki úgy, hogy megmaradtak bizonyos nyelvjárásiak. MATTHEIER a svájci és luxemburgi állapot ismeretében újabban vetette föl, hogy itt nem a beszélői, hanem a hallgatói kompetencia változása a döntő, amennyiben ugyanis a regionális jelenségek értése és elfogadása növekszik a nem nyelvjárási beszélők körében. A mi nyelvi viszonyaink mások, mint amelyek Svájcra és Luxemburgra jellemzőek, mégis azt mondom, hogy éppen a regionális köznyelviség vizsgálatában nálunk is figyelembe veendő a MATTHEIERTől említett aspektus. Ugyanis az európai nyelvek standardjai körében tapasztalható változások, illetőleg a vonatkozó ismertebb kutatások azt mutatják, hogy a köznyelvi normarendszer tágul a regionalitás irányába, pontosabban: irányába is. A kodifikált standard presztízsvesztését azonban nem a nyelvjárások okozzák, hanem (DANEŠ szerint) a tekintélytisztelet ösztársadalmi méretű csökkenése, a tekintélyelvűség relativizálódása és az, hogy a standard egyre inkább a beszéltnyelviség hatása alá kerül, márpedig mindkettő a kodifikált írott nyelvi norma érvényesülése ellen hat. (Itt lehetne szólnom az internetes nyelvhasználatról is.) A beszéltnyelviségnek az írottal szembeni nyomasztó mennyiségi túlsúlyát, amely e szempontból igen fontos tényező, jól mutatják BIBER DOUGLAS becsült adatai. E szerint a nyelvi megnyilatkozások 90%-a beszédhez kötődik, 3%-a levél, följegyzés és 7%-nyi

az összes többi szövegtípus az újságcikktől a tudományos közleményig. PETER VON POLENZ, illetőleg HEIKKI PAUNONEN úgy véli, hogy a német, illetőleg a finn nyelv továbbfejlődése részben az írott nyelvi norma ellenében megy végbe. MANFRED GÖRLACH szerint a brit angol standard is nyitott a regionális nyelvhasználati formák irányába. Ma már a Received Pronunciation mellett elfogadják a Modified Standard kiejtésformáit, s értelmiségiek sem röstellik a BBC English vagy a Public School English mellett a londoni cockney-t használni. A jelenség lényegét így foglalhatjuk össze: a társadalmi változásoknak, jelesen a regionális tudatnak a — részben a globalizációs jelenségek ellenhatásaként történt — megerősödése vezetett ahhoz, hogy a nyelvjárások némely országban olyan színtereken is újra szóhoz jutottak, vagy gyakrabban jutottak szóhoz (beleértve a nyelvjárásban születő szépirodalom iránti növekvő érdeklődést), amelyeken korábban nem vagy ritkábban használták őket. A Nyugaton nyelvjárási reneszánsznak nevezett szóban forgó jelenség a nyelvjárási nyelvhasználatnak a megelőzőhöz képest nagyobb volumenét jelenti, s ez a beszélők nyelvi attitűdjével s a nyelvjárásoknak ebből következő csökkenő megbélyegzettségével függ össze. A döntő tényező az, hogy beszélők tömegei a nyelvjárásban a valamely társadalmi csoporthoz vagy régióhoz tartozás, kötődés kifejezésének, jelzésének alkalmas eszközét látták és látják, illetőleg hogy egyáltalán: ezt a kötődést kifejezendőnek érezték és érzik.

A legtipikusabb dialektológiai terület a nyelvföldrajz. Mint ilyen természetesen nem maradhat említetlen. Annál kevésbé, mert új kérdések, egyszersmind új megoldások itt is jelentkeznek. A legújabb — ún. kétdimenziós — nyelvatlaszok alapján olyan kérdések fogalmazódnak meg, s olyan válaszok születnek, amelyek korábban föl sem merültek, tehát választ sem kaphattak. (Amerikai és japán előzmények után született meg az első európai, egy német kétdimenziós nyelvatlasz.) A szóban forgó nyelvatlasz anyagának gyűjtésekor két szociológiai változót vettek figyelembe. Egyrészt idős, tősgyökeres, a faluban élt és élő parasztoktól, másrészt középkorú és mobilis, nem helyben dolgozó (tehát pendliző) iparosoktól és munkásoktól gyűjtöttek adatokat. A cél egyebek mellett az volt, hogy képet nyerjenek az adatközlők nyelvjárási kompetenciájáról, s hogy megállapítsák, kimutatható-e a hagyományos mellett a lehetséges alakuló új regionális nyelvhasználati változat területi eloszlása. Mint kiderült, igen. (S ez nyelvi tervezési szempontból sem lebecsülendő megállapítás.) Eme új nyelvatlasztípus új technikai megoldásként magával hozta egyszersmind a nyelvi térképkészítés speciális területét, a kontrasztív nyelvjárási kartográfiát is.

A nyelvföldrajzi vizsgálatokban paradigmaváltásnak tekintik egyes kutatók azt, hogy a régebbi, többé-kevésbé homogénnek tekintett bázisnyelvjárások vizsgálatától eljutott a dialektológia a szociolingvisztikai szemlélet alkalmazásával a mai regionális nyelvi valóság összetett sokoldalúságának az adekvát vizsgálatáig. Új feladatként jelentkezik az új dimenziók, illetőleg viszonyok térké-

pes ábrázolása. E tekintetben a számítógépes technikának köszönhetően ma már (korábban nem sejtett) lehetőségek birtokában vagyunk. Az új nyelvatlazok adatainak dialektometriai, azaz nyelvjárásmérési elemzése közelebb visz bennünket a dialektológia régi-új problémájának a megnyugtatóbb megoldásához, a nyelvjárások tipizálásához is. (A dialektometria nyelvjárásmérést jelent, azaz azt, hogy statisztikailag értelmezhető módon, számszerűsítve, mennyiségi mutatókkal, illetőleg azokat kifejező és szemléltető technikai megoldásokkal írjuk le nyelvi jelenségek, elemek, szövegek regionalitásának a mértékét.) BERNHARD KELLE a német nyelvterület egészére kiterjedő nagy közös programot sürget abból a célból, hogy az új német nyelvatlazok dialektometriai elemzésével végezzék el a német nyelvterület tipológiai leírását. Ugyanis ő az ún. cluster-elemzéssel, amely kutatópontnyalábok, -csoportok hasonlósági fokának a megállapítására alkalmas, elvégezte ezt a munkát a svájci német nyelvatlazadatok alapján, s az eredmények a folytatás szükségességéről győzték meg (KELLE 2001). Hogy itt milyen lehetőségek nyílnak, jól szemléltetik azok a magyar nyelvatlazok alapján készített multimédiás színes összesítő térképek is, amelyeket nálunk VÉKÁS DOMOKOS készített számítógépes programjával.

A modern nyelvtudománynak nemcsak a nyelvi rendszer, hanem a nyelvhasználat vizsgálata terén is bőven vannak feladatai. A nyelvjárások ma elsősorban itt kínálnak izgalmas kutatónivalókat. Mégpedig azért, mert a dialektusok a többi nyelvváltozathoz képest némely tekintetben szignifikáns módon eltérő létfeltételek között élnek, ennek pedig törvényszerű következménye a használatban is jelentkező különbség. A következő lényeges tényeket említem: 1. A helyi, kistélepülési nyelvjárások a köznyelvvvel szemben kisközösségi beszélt nyelvi változatokként határozhatók meg. Jellemzőjük, hogy a beszélőik az ún. primér csoportok tagjai közötti társas kapcsolathálózat erős (gondoljunk JAMES MILROY kutatásaira), a csoport közötti kommunikációs kapcsolat közvetlen és rendszeres. Így a nyelvi kommunikáció feltételei önmagukban, mindenféle felülről és kívülről jövő intézményesített hatás nélkül, természetes és spontán módon biztosítják a nyelvjárásnak, tehát a nyelv(használat)i szabályoknak a nagy fokú azonosságát. 2. A nyelvjárásban a kodifikált írott norma s a nyelvjárási írásbeliség hiányában csak az ún. van-norma, tehát implicit normarendszer érvényesül, s ez kizárólag a természetes beszélt nyelvi kommunikáció során közvetítődik. 3. A standard : nyelvjárás viszonyban az előbbit alacsony fokú alakváltozatosság és maximális funkcióvariáció, az utóbbit magas fokú formavariáció és alacsony fokú funkcióvariáció jellemzi. Továbbá: egységesítő és elkülönítő szerepköre mind a standardnak, mind a nyelvjárásnak, össztársadalmi méretű presztízs- és mintafunkciója, illetőleg ún. részvételi szerepköre azonban csak a köznyelvnek van (MILROY–MILROY 1985; GARVIN 1998).

A nyelvtudományi ágazatok mindenkori nyelvtudománybeli helyzetét befolyásoló egyik tényező az, hogyan gondolkodnak, miként vélekednek róluk az

őket nem művelő nyelvészek. (Természetesen — *mutatis mutandis* — a többi tudományra is áll ez.) Általánosabb kontextusba ágyazva, s a dialektológiáról szólván így teszem föl a kérdést: milyen a dialektológia-recepció, milyen e diszciplína fogadtatása, megítélése nálunk, s vajon miért olyan, amilyen? Ezzel kapcsolatban néhány észrevételt teszek. Tény, hogy a dialektológia presztízse a 20. század bizonyos szakaszaiban szakmai körökben csökkent. Ennek több oka van. Az egyik, a talán legfontosabb tényező az, hogy a nyelvtudományi érdeklődés egyre kevésbé irányult a nyelvi-nyelvhasználati változatosság felé. Ennek fényében érthető, hogy sem a strukturalista, sem a generatív (elméleti) irányzat nem segítette elő a dialektológia pozitív megítélését. (HERMAN JÓZSEF KIEFER FERENC-ről szólván mondta, hogy ő „egyike a még ma is fehérholló-szerűen ritka elméleti nyelvészeknek, akik — a lényegyet tekintve legalábbis — megértik, hogy miért több ártalmatlan hobbinál, ha valaki, mondjuk, összehasonlító történeti nyelvészettel, vagy nyelvjárásgyűjtéssel ... foglalkozik”; 2001: 18.) Amiként érthető az is, hogy a dialektológiát a szociolingvisztika segítette újabb lendülethez és megújuláshoz egyebek mellett azzal, hogy a nyelvhasználati változatosság elvszerű kutatását a nyelvi variáció iránt közömbös vizsgálatokkal szemben hatékonyan volt képes legitimálni. (Zárójelben érdemes megjegyeznünk, hogy a szociolingvisztika bizonyos fontos előzményei a dialektológiában található meg. Emlékeztetőül: JANSSEN 1938-ban és 1939-ben Dél-Szászországban, Niedersachsenban 1325 településen, összesen körülbelül 46000 család nyelvhasználatát vizsgálta azt kutatván, ki kivel beszél köznyelven, illetőleg nyelvjárásban. Szociológiai változókat következetesen figyelembe vett: a nemzet, a társadalmi hovatartozást és a városközelséget (1943). ADOLF BACH 1934-ben megjelent nyelvjárastani kézikönyvében egy több mint ötven oldalas fejezetet írt e címmel: Die Mundart in ihrer soziologischen Schichtung: A nyelvjárás a maga szociológiai rétegzettségében. Sajnos igaz, akkor érdemi visszhang nélkül.)

A másik ok a dialektológia átmeneti befelé fordulása volt, amelynek következtében e diszciplína sokat veszített az általános, illetőleg a leíró nyelvészethez fűző kapcsolatából. Egészen a legújabb időkig nem ok nélkül hangozott el a dialektológiával kapcsolatban általában is az a kritika, hogy elméletdeficités. Egy további ok a dialektológiai korpuszok és leírások nagy részének magától értődő, jól magyarázható kontrasztív jellegében van. Abban, hogy a nyelvjárastani gyűjtések és leírások tárgyai nagyrészt csak a köznyelvtől való eltérések voltak, ily módon pedig nem tették, nem teheték lehetővé a rendszervizsgálatot. Ehhez kapcsolódó okként említem azt, hogy a nagy nyelvjárasi korpuszok (atlaszok, szótárak, szöveggyűjtemények) kínálta kutatási lehetőségek kiaknázása, a bennük rejlő nyelvtudományi problémák megkeresése és a velük való érdemi foglalkozás elmaradt nemcsak az optimálistól, hanem a közepesen elvárhatótól is. Ennek következtében a lehetségesnél jóval kevesebb esetben derült fény arra, ami a dialektológiát a nyelvtudomány más ágai számára, illetőleg általános nyelv-

vi szempontból is fontosabbá, érdekesebbé, vonzóbbá tehetné. Márpedig tudvalevő, hogy a nyelvtudományt jó ideje elsősorban nem az adatok, hanem a köztük levő viszonyok, összefüggések, a működésüket irányító szabályok, törvényszerűségek foglalkoztatják. GOMBOCZ már 1925-ben megfogalmazta nálunk: „Ki tagadja, hogy kell az adatgyűjtés is? De ez csak eszköz” (idézve: Magyar Tudomány 1996: 330). Ugyanő így is fogalmazott 1921-ben: „A nyelvtudomány legfőbb feladata a törvények keresése, amelyek a megfigyelt tényeket összefoglalják és magyarázzák” (1921/1938: 72). Ebből a szempontból, hangsúlyozom: ebből a szempontból nézve bizony igaz, hogy — hasonlattal élve — a dialektológiában a nyersanyaghoz (például szövegfölvételekhez) és a félkész áruhoz (mondjuk nyelvatlaszokhoz és tájszótárakhoz) képest kevés az említett értelemben vett kész végtermék, tudniillik az említett korpuszok alapján készített, a szabályokat, törvényszerűségeket, összefüggéseket megállapító és leíró szintézis, elemzés, más szóval a tudományos problémákra adott kifejtett adekvát leírás, válasz. (Ne feledjük azonban, hogy a dialektológia anyag- és adatigénye, -intenzitása nagy! A nyelvjárások ugyanis nagyrészt, bizonyos országokban kizárólag a beszédben élnek, ezért kutatásuknak az írásos rögzítés nem is olyan régen, a hangrögzítés előtti korban még elemi föltétele volt. Tehát nem az anyaggyűjtés és közzététel kifogásolandó, hanem ezen korpuszok kiaknázatlansága, feldolgozatlansága.)

Összefoglalva tehát: az említett tényezők, valamint a dialektológia olyan kérdéskörei, amelyek más ágazatok számára nem voltak relevánsak, nemkülönben a nyelvtudományban fölbukkanó új kutatási területek felé való természetes fordulás a legfontosabb tudományon belüli oka a nyelvészeti közvélemény dialektológiával kapcsolatos negatív módosulásának. De tudományon kívüli okok is említendők. Például az a körülmény, hogy a népi kultúra iránti érdeklődés általában is csökkent a korábbi állapotokhoz képest (tessék az e kultúra, tehát például a népköltészet, a népdalok, a népművészet, a népi tánc, illetőleg a népi irodalom iránti mai, társadalmi méretű érdektelenségre, illetőleg arra gondolni, milyen alulreprezentáltan jelenik meg a nyilvánosság fórumain, például a televízió műsoraiban vagy a filmekben, színházi darabokban s az irodalomban az, ami a népi kultúrával összefügg). Ez pedig mondhatni szükségszerűen jár együtt a népnyelv iránti érdeklődés lanyhulásával. Így hát bizonyos országokra nézvést bizony nehezen lehetne cáfolni H. LÖFFLER véleményét, aki szerint a nyelvjárások felülről jövő megbélyegzésénél csak tudomásul nem vételük nagyobb (1985: 166). (Talán ide is kapcsolható kérdésként tehető föl: vajon erre a jelenségre is gondolhatott LOTZ JÁNOS, amikor a magyar nyelvtudomány túlzott köznyelv-központúságát emlegette?) Vannak persze különbségek e tekintetben az egyes országok között. Több európai országban „a nemzeti műveltség kánonjaiban a magyarnál jóval kitüntetettebb helye van a népi kultúrának” (KÓSA 2000: 18), s a nyelvjárásoknak is.

Meglepőnek tetszhet azoknak a véleménye, akik szerint a nyelvtudomány jelenlegi megújulási folyamatának a szociolingvisztika mellett a dialektológia az egyik fontos tényezője. Tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy az a fejlődés, amin a nemzetközi dialektológia újabban átmegegy, elismerésre méltó. Számottevően megnőtt az elméleti igényesség, a módszertani tudatosság. Megnőtt a joggal hiányolt, általános összefüggéseket immár tudatosabban kereső elemzések és szintézisek száma. A tudományközi kapcsolatok elevenek, a szociolingvisztikai szemlélet megtermékenyítő hatása kézzel fogható, a nemzetközi szakmai együttműködés korábban nem látott intenzitású, Európát és Európa bizonyos régióit átfogó közös dialektológiai vállalkozások indultak s részben fejeződtek be (az Európai nyelvatlaszt és a Kárpát nyelvatlaszt említem), kongresszusok követik egymást, s témaköreiket szemügyre véve bárki meggyőződhet a dialektológia tematikai és módszertani gazdagodásáról, előadásait olvasva pedig módszertani felfrissüléséről. A dialektológiára korábban oly jellemző gyűjtő, leltározó stratégia elmozdult a megfigyelő, problémacentrikus szemlélet irányába. Új nemzetközi dialektológiai folyóirat indult, javában folynak hagyományos területeken és műfajokban is a munkálatok (újabb, modern atlaszok és tájszótárak készülnek), az alkalmazott dialektológia végre polgárjogot nyert, különös tekintettel az anyanyelvoktatásra, a lokális kultúrák ápolására (a nyelvjárás is része ennek) s a nyelvi műveltség alakítására. A számítógépes dialektológia több országban irigylésre méltó szinten áll már.

Úgy tűnik, nem szalmalángról van szó. Annál kevésbé, mert egy tudományágról, amely nem veszítette el horizontját, nem állítható, hogy nincs perspektívája. Úgy tűnik, tudomásul vétetik, hogy a nyelvjárásoknak megvan a maguk — emberek millióit érintő — szerepköre és fontossága. Nem tehet tehát úgy a tudomány, mintha gyorsan illanó tünetről, érdektelen, fölösleges, netán „a fejlődés útjában álló”, ezért „zavaró reliktum”-ról lenne szó csupán. Sőt remélhető talán, hogy a nyelvi regionalizmusok társadalmi méretű megbélyegzettsége csökken azzal, hogy elsősorban az iskolai oktatás révén a tényeknek megfelelő, tudományosan megalapozott ismeretek szélesebb körben is elterjednek, s nem hiedelmek és előítéletek után igazodik majd az emberek többsége. (A nyelvjárások tiszteletben tartásának népszerűsítésére és eltűnésük megakadályozására való hivatalos szándékra lásd például a lengyel nyelv törvényi védelméről szóló passzusokat: BAŃCZEROWSKI 2001: 154.) Az egyes országok között természetesen vannak, illetőleg lehetnek akár nagyobb különbségek is abban a tekintetben, hogy a dialektológia milyen helyet foglal el (a nyelvtudományban, a felsőoktatásban stb.), hiszen mások lehetnek — egyebek mellett — a nyelvészeti hagyományok, a nyelvi helyzet maga is hordozhat nagy különbségeket, miként a nyelvi regionalizmusokhoz való társadalmi viszonyulás is (német nyelvterületen a nyelvjárások kutatása és a dialektológia egyetemi jelenléte például lényegesen jobb, mint az angol nyelvterületen, lásd W. VIERECK In: D. STELLMACHER 2000: 13).

A címben megjelölt szerteágazó kérdéskör magyar vonatkozásainak beható elemzése külön előadást kívánna. Erre most nincs mód. Azt azonban jelzem, hogy a magyar dialektológia is — minden, a kellő tájékozottság hiányában megfogalmazott ellenkező híresztelés ellenére — megújulóban van. Igaz, nem röpítik a divat hullámai. Igaz, mint hagyományos diszciplínát nem kísérik az újakra általában jellemző euforikus várakozások. Igaz, a tudományirányítás támogató figyelméről beszélni túlzás volna vele kapcsolatban. De: a nyelvi helyzet és a társadalmi körülmények állandó változását tapasztalva, a dialektológia belső mozgását figyelemmel kísérve, hagyományos befogadóképességét és újítani tudását ismerve, mint a nyelvi rendszert s a nyelvhasználatot egyaránt kutatási tárgyának tekintő diszciplína integráló jellegét tapasztalva, az elvégzendő feladatok garmadját látva, bizonyára joggal következtetünk arra, hogy a dialektológia talán nálunk is jobban erőre kap.

Egy valamiről azonban — ha távirati tömörséggel is — kötelességemnek érzem külön szólni. A határon túli magyar dialektológiáról van szó. Annál is inkább, mert talán kevésbé ismeretes az a tény, hogy nincs egyetlen olyan magyar nyelvjárási régió, amelynek nyelvjárásait csak Magyarországon beszélnek, olyan viszont több is van, amelyet csak a trianoni Magyarországon kívül beszélnek. Ha tehát a szomszédos országokban nem folyik magyar dialektológiai kutatás, akkor e sajátos helyzetű, használatú és számos érdekes vonást őrző nyelvjárások vizsgálata akkor is súlyos hátrányt szenved, ha magyarországi kutatók részt vállalnak a kutatásokban. Tudjuk, hogy a szomszédos országok magyar nyelvjárásai (sajátos körülményeik folytán is) időszerű tudományos kérdéseknek egész sorát vetik föl, számos vizsgáltnivalót kínálván. Ki kell mondanunk: súlyos aggodalmaink vannak (a többes szám itt nem fejedelmi többes). Mert úgy látjuk, hogy a nyelvjárásokkal való foglalkozás — egy-két kivételt nem tekintve — a szomszédos országok magyar nyelvészei körében mintha lekerülne a napirendről. A szó szoros értelmében csak kivételesen látunk sorompóba állni tettere kész fiatal dialektológusjelölteket, s látjuk azt is, hogy a jelenlegi, vállukon sok terhet cipelő, a mindenkori helyzet kényszerével küszködő (erre lásd PÉNTEK 1997: 413) aktív nyelvjáráskutatók túlon túl kevesen vannak az elvégzendő feladatok tömegéhez képest, azon kívül egy részük már nyugalomba vonult, más részük pedig közelíti a nyugdíjas kort. A ma még aktív kollégák vállán van a nagy felelősség, hogy ne szakadjon meg a kisebbségi magyar dialektológia életfonala, amelyet olyan nevek fémjeleznek, mint GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA, (a közelmúltban elhunyt) PENAVIN OLGA, SZABÓ T. ATTILA, hogy csak a legnagyobbakat említsem. Gondolni kellene erre mindazoknak, akiknek ez ügyben cselekvési lehetőségük van. Gondolnunk kell arra például, hogy bármennyire természetes, több szempontból is fontos s ezért föltétlenül üdvözlendő a kétnyelvűség egyre intenzívebb kutatása, hiba volna nem foglalkozni az éppen kisebbségi körülmények között még továbbélő hagyományos nyelvjárások leírásával. Közismert, hogy a

csángóság magyarul még tudó részének többsége elérkezett a nyelvváltás küszöbére. Szinte hihetetlen, hogy úgyszólván senki sincs (sem Erdélyben, sem mástutt), aki nemcsak kódváltásukat, kétnyelvűségük kérdéseit, hanem nyelvi repertoárjuk magyar (értelemszerűen nyelvjárási) részét célzott, rendszeres leíró vizsgálat tárgyává tenné. De nem férhet kétség általában sem a nyelvjárási anyaggyűjtés megkülönböztetett fontosságához kisebbségi körülmények között, minthogy a nyelvjárásvesztés — a szórványokban különösen — nyelvvesztéssel azonos. Gondoljunk a hazai kisebbségi nyelvjárásokra is!

Kazinczy szerint a nyelv annál gazdagabb, minél nagyobb mértékével bír a sokszínűségnek. Úgy vélem, a nyelv tudományára is vonatkoztathatók a széphalmi mester szavai. A sokszínűség tematikai, szemléleti, módszerbeli sokféleséget, ez pedig tudománybeli gazdagodást jelent. A dialektológia a nyelv egyik létezési dimenziója, a tér alapján történő azonnyelvi nyelvi és nyelvhasználati tagolódást írja le, s a vele összefüggő kérdéskört kutatja. Foglalkozik a regionális nyelvváltozatokkal mint sajátos rendszerekkel s kommunikációs helyzetekben való használatukkal, illetőleg használati variációjukkal egyaránt. Ez pedig növeli a dialektológia általános nyelvtudományi érdekességét, hiszen e diszciplína bőven hozzájárulhat a maga lehetőségeivel a nyelvi változatosság, a nyelvhasználat, a nyelvi szerkezetek működése és a nyelvi változások általános kérdéseinek a tisztázásához. Tárgyából következően olyan ismereteket is ad, amelyeket a nyelvtudomány más, többé vagy kevésbé eltérő feladatkörű ágai nem adnak, nem adhatnak. Ebből viszont kényszerítő erővel adódik a következtetés: a nyelvtudománynak arra a perspektívára is szüksége van, amelyet ez a hagyományos, az állandó megújulás útját hol lassabban, hol gyorsabban járó diszciplína kínál. Másként fogalmazva: a területi nyelvváltozatok kutatása ugyan a dialektológia illetékességi körébe tartozik, de nem csupán a dialektológia belügye.

KISS JENŐ

Irodalom

- AMMON, ULRICH–MATTHEIER, KLAUS J.–NELDE, PETER H. szerk. (1996): *Konvergenz und Divergenz von Dialekten in Europa*. Sociolinguistica 10. Tübingen.
- ANTOS, GERD (1996): *Laien-Linguistik*. Tübingen.
- BACH, ADOLF (1934): *Handbuch zur Mundartforschung*. Heidelberg.
- BALOGH LAJOS (1978): Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika. *MNy.* 74: 44–55.
- BAŃCZEROWSKI, JANUSZ (2001): A lengyel nyelv törvényi védelméről. *Nyr.* 125: 152–8.
- BARBOUR, STEPHEN (2000): Accents, dialects and languages. National differences in the evaluation of language varieties. *Sociolinguistica* 14: 5–10.
- BENKŐ LORÁND (1960): *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Bp.

- BENKŐ LORÁND (1961): Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástani vizsgálatokban. *MNy.* 57: 401–13.
- BENKŐ LORÁND (1967): A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *I. OK.* 24: 29–48.
- BENKŐ LORÁND (1967): Nyelvjáráskutatás és településtörténet. *Nyr.* 91: 455–64.
- BOKOR JÓZSEF (1995): *Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen.* Bp.
- CHAMBERS, JACK K. (2000): Universal sources of the vernacular. *Sociolinguistica* 14: 11–5.
- CHAMBERS, J. K.–TRUDGILL, P. (1988): *Dialectology.* Cambridge.
- CHRISTEN, HELEN (2001): Ein Dialektmarker auf Erfolgskurs: Die //–Vokalisierung in der deutschsprachigen Schweiz. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 2001/1: 16–26.
- DEME LÁSZLÓ (1997): A magyar dialektológia útja. In: *Nyíri Antal kilencvenéves.* Szerk. BÜKY LÁSZLÓ. Szeged, 37–49.
- GARVIN, PAUL (1998): A nyelvi sztenderdizáció. In: *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény.* Szerk. TOLCSVAI NAGY GÁBOR. Bp., 87–100.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1921/1938): *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei.* Szerk. ZSIRAI MIKLÓS. Bp., 1938. I. kötet.
- GÖNCZI FERENC (1914): *Göcsej és kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár.
- GUTTMANN MIKLÓS (1995): *A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon.* Bp.
- HERMAN JÓZSEF (2001): Kiefer Ferenc hetvenéves. In: *Kiefer Ferenc. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások* 29. Bp., 16–9.
- IMRE SAMU (1972): Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról. *ÁNyT.* VIII, 85–104.
- JANSSEN, HANS (1943): *Leben und Macht der Mundart in Niedersachsen.* Oldenburg.
- KELLE, BERNHARD (2001): Zur Typologie der Dialekte in der deutschsprachigen Schweiz: Ein dialektometrischer Versuch. *Dialectologia et Geolinguistica* 2001: 29–34.
- KIEFER FERENC szerk. (1992): *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan.* Bp.
- KISS JENŐ (1998): A magyar dialektológia s újabb feladatai az ezredfordulón. *Magyar Tudomány* 1998: 929–35.
- KISS JENŐ szerk. (2001): *Magyar dialektológia.* Bp.
- KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH–BEREND, NINA szerk. (2001): *Regionale Standards. Sprachvariation in den deutschsprachigen Ländern.* Bp.–Pécs.
- KÓSA LÁSZLÓ (2000): *A magyar néprajz 1945 után.* Szerk. GLATZ FERENC. Bp.
- LAPPALAINEN, HANNA (1996): Variaatio ja sen selittäminen kaakkoishämäläisen murreaineiston valossa. *Virittäjä* 100: 18–37.
- LÖFFLER, HEINRICH (1985): *Germanistische Soziolinguistik.* Berlin.
- LÖFFLER, HEINRICH (1990): *Probleme der Dialektologie. Eine Einführung.* Darmstadt.
- MATTHEIER, KLAUS J. szerk. (1983): *Aspekte der Dialekttheorie.* Tübingen.
- MATTHEIER, KLAUS J. (1996): Varietätenkonvergenz: Überlegungen zu einem Baustein einer Theorie der Sprachvariation. *Sociolinguistica* 10: 31–52.

- MATTHEIER, KLAUS–WIESINGER, PETER szerk. (1994): *Dialektologie des Deutschen. Forschungsstand und Entwicklungstendenzen*. Tübingen.
- MILROY, JAMES–MILROY, LESLIE (1985): *Authority in language. Investigating language prescription and standardization*. London.
- MILROY, LESLIE (1987): *Observing and Analysing Natural Language. A Critical Account of Sociolinguistic Method*. Oxford
- MOLNÁR ZOLTÁN (1999): *Nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati régióiban*. Szombathely.
- MURÁDIN LÁSZLÓ (1969): A jelentésmező tagolása és a nyelvjárási izoglosszák. *NyIrK*. 1969: 301–5.
- NUOLIJÄRVI, PIRKKO (1996): Kielellisen variaation ja sosiaalisen muutoksen suhteesta. *Virittäjä* 100: 2–17.
- PAUNONEN, HEIKKI (1984): Nyelv és identitás. *MNyj*. 26–27: 3–8.
- PAUNONEN, HEIKKI (1995): Puhesuomen muuttuva omistusmuotojärjestelmä. *Virittäjä* 99: 501–31.
- PÉNTEK JÁNOS (1997): Szabó T. Attila, a kolozsvári egyetem tudós tanára. *MNy*. 93: 411–4.
- PÉNTEK JÁNOS (1999): *A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben*. Bp.
- SÁNDOR ANNA (1999): *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Pozsony.
- SCHILTZ, GUILLAUME (1996): Der dialektometrische Atlas von Südwest-Baden (DASB). Konzepte eines dialektometrischen Informationssystems. In: *Studien zur Dialektologie in Süswestdeutschland*. 5.I–5.IV. Marburg.
- SÉGUY, JEAN (1973): La dialectométrie dans l'Atlas linguistique de la Gascogne. *Revue de Linguistique Romane* 1–24.
- SHUY, ROGER W. (1990): A Brief History of American Sociolinguistics 1949–1989. *Historiographia Linguistica* 183–209.
- SISÁK GÁBOR szerk. (2001): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Bp.
- STELLMACHER, DIETER szerk. (2000): *Dialektologie zwischen Tradition und Neuansätzen*. Stuttgart.
- SZABÓ GÉZA szerk. (1990): *II. dialektológiai szimpozion*. Veszprém.
- SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN szerk. (1982): *Dialektológiai szimpozion*. Veszprém.
- SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN szerk. (1998): *III. dialektológiai szimpozion*. Szombathely.
- SZABÓ JÓZSEF (1986): *A nagykónyi nyelvjárás*. Szekszárd.
- TRUDGILL, PETER (1983): *On Dialect. Social and Geographical Perspectives*. New York–London.
- TRUDGILL, PETER (1994): *Dialects*. London.
- TUOMI, TUOMO (1984–1985): A finn nyelvjárási tájak múltja, jelene, jövője. *MNyj*. 26–27: 9–12.
- VÉGH JÓZSEF (1954): Az őrségi és hetési nyelvjárás ismertetése. *Nyr*. 78: 249–60, 423–8.

- VETÉSI LÁSZLÓ (2001): *Juhaimnak maradéka. Anyanyelv, egyház, peremvilág: Sorskérdések a nyelvhatáron*. Kolozsvár.
- VIERECK, WOLFGANG (1988): The Computerisation and Quantification of Linguistic Data: Dialectometrical Methods. In: *Methods in Dialectology*. Multilingual Matters 48. Szerk. ALAN R. THOMAS. Clevedon–Philadelphia. 524–50.
- VIERECK, WOLFGANG szerk. (1993–1995): *Verhandlungen des Internationalen Dialektologenkongresses. Bamberg, 1990*. Band I–IV. ZDL-Beihefte. Stuttgart, 74–7.

A föld és a völgy labializációs változásai az ómagyar korban

1. Nyelvtörténeti kutatásaim témája a korai ómagyar korszak bizonyos típusú hangtörténeti változásainak vizsgálata, amelyek a mai magyar fonéma-rendszer kialakulása, létrejötte szempontjából meghatározó fontosságúak lehetnek, s amelyek időbeli lefolyásának és irányának pontosabb feltérképezésére mindeddig nem volt lehetőség nagy számú, a korai ómagyar korból származó szórványanyag. GYÖRFFY GYÖRGY utóbbi évtizedekben végzett munkája, s ennek eredménye, „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című műve (a továbbiakban: Gy.) azonban lehetővé tette az egyes ómagyar kori vármegyék teljes, az oklevelekben szórványként előforduló helynévanyagához való hozzáférést. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén folyó számítógépes helynévkutatási program ezt a nyelvtörténeti forrásanyagot elektronikus formátumban dolgozza fel. Én magam erre támaszkodva alakítottam ki helynévi adatbázisomat, amelynek részei mind a településnevek, mind a nem településnévi helynevek.

Eddigi vizsgálataimba a GYÖRFFY-féle történeti földrajz első két kötetének valamennyi idevágó adatát bevontam. Az adatbázis huszonkét, a történelmi Magyarországon fekvő vármegye adatállományát tartalmazza, illetve ide soroltam néhány Komárom vármegyébe lokalizálható helynevet is, amelyek hovatarozása a korszak folyamán változott. A vármegyék (betűrendben Abaújtól Győr vármegyéig) egymástól meglehetősen távol esnek, s bár nyilvánvalóan nem fedik le az egész akkori magyar nyelvterületet, adatállományuk s ezek nyelvtörténeti vizsgálomása mégis a kutatások alapjául szolgálhat, hiszen a nyelvterület bő harmadáról valamennyi fellelhető adatot tartalmaznak. Az adatállomány a további kötetekben szereplő adatok nyelvtörténeti szempontú feldolgozásával folyamatosan növekszik, ezért nem tekinthető zárt korpusznak, hanem folyamatosan bővülő és bővítendő állománynak. Figyelembe kellett vennem azt is, hogy GYÖRFFY említett munkája történeti földrajz, így a benne szereplő helynévi adatok rendszerezése nem a nyelvészet, hanem a történettudomány, azon belül is elsősorban a településtörténet szempontjait követi (vö. Gy. 1: 5). Bármely nyelvtörténeti-nyelvjárás-történeti szempontú elemzés egyik kiindulópontja helynevek esetén a lokalizálás, hiszen a névadatok sokszor különböző alakúak és korúak, s ezek egy

helyre vonatkoztatása teremthet alapot a lehetséges változási sorok, irányok, a relatív kronológia felvázolásához. Nagy segítségemre volt a munkában, az adatok értékelésében a „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” (HA.) eddig megjelent első és második kötete, amely a mikrotoponimákra vonatkozóan szolgált hasznos adalékokkal.

A helynévi adatok elemzése azért kecsegtethet reménnyel, mert az írásbeli rögzítés konkrét időpontja (amely legtöbb esetben az adott vagy — a helyesírás konzervatív volta miatt — valamivel korábbi nyelvállapot rögzítése), illetve az adatok nagy mennyisége és a többségében pontos lokalizáció nagyban megkönnyíti a nyelvtörténeti vizsgálatokat, s pontosabb, helytállóbb következtetések levonását teszi lehetővé. A helynevek lejegyzett formái a legtöbb esetben — már csak jogi okokból is — közel állhatnak a korabeli beszélt nyelvhez, s így az adott terület nyelvi-nyelvjárási viszonyait tükrözik. Az ómagyar kori helynévi szórványok közül néha két, három vagy több, kronológiailag egymást követő adat vonatkozik ugyanarra a helyre; ennek segítségével szintén megfigyelhető a hangtörténeti változások iránya.

2. A korai ómagyar korban lezajlott számos hangtörténeti változás közül vizsgálataimat a labializációs hangváltozásokra, ezek közül is elsősorban a középső nyelvállású palatális magánhangzók labializációs tendenciáinak, az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változásnak a vizsgálatára szűkítettem. A választást az indokolhatja, hogy ezt a hangváltozási tendenciát összességében viszonylag nagy számú nyelvtörténeti adat jelzi a felhasznált korpuszban, illetőleg hogy a labializációs változások idővel csaknem az egész magyar nyelvterületre kiterjedtek. A vizsgálat egyik nehézségét általában az jelentheti, hogy mivel az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás legtöbbször az $i > \ddot{u}$ labializáció nyíltabbá válással folytatódó esete (vö. BÁRCZI 1958: 58), csak a megfelelő lexémák etimológiája lehet segítségünkre abban, hogy többé-kevésbé bizonyosak lehessünk: milyen típusú illabiális magánhangzót érint az adott labializációs változás.

Jelen dolgozat témája két, a vizsgált korpusz névállományában, a nevek részeként viszonylag gyakran előforduló földrajzi közszó, a *fēld(e)* ~ *föld(e)*, illetve a *vēlgy(e)* ~ *völg(e)* labializációs változásainak vizsgálata. Mindez előrevetíti azt a vizsgálati módszert is, hogy az egyes helyneveket nyelvtörténeti adatokként vizsgálva a kiválasztott névrészeket tisztán nyelvi felépítésük alapján, s nem helynévi funkciójukhoz kapcsolódva elemzem. A fenti közsavak esetén sem vizsgálom a teljes helynevet, amelynek részei, hanem csak a megfelelő földrajzi közszót. Azért esett a választásom épp a fenti szavakra, mert etimológiájukat tekintve többé-kevésbé biztosan középső nyelvállású palatális illabiális magánhangzók labializációját jelzik az írásban ránk maradt adatok, s a korai ómagyar korból adathozható szórványemlékekben sem találkozunk soha olyan adatokkal, amelyek más típusú labializációra engednének következtetni. Az is érdekes lehet e közsavakkal kapcsolatban, hogy míg bizonyos szavak esetén a labializáció

máig élő gyakori alakváltozatokat hozott létre mind a köznyelvben, mind a nyelvjárásokban, addig a *föld(e)*, illetőleg a *völgy(e)* közszó illabiális alakjai csak igen szórványosan mutathatók ki egyes nyelvjárásokból (vö. ÚMTsz. *föld*).

Mivel a nyelvtörténeti elemzés egyik alapja az etimológia, mindenképpen hasznos lehet röviden áttekinteni a két szó etimológiai problémáit. A *föld* szó bizonytalan eredetű, talán származékszó: a *föl* ~ *fel* 'valaminek felső része, teteje' főnévből keletkezett *-d* névszóképzővel. E képzőnek kicsinyítő, becéző tartalmából igen korán kifejlődött személy- és helynévképző, valamint nagyító funkciója. A *föld*-ben a képzőnek nagyító, esetleg valamivel való ellátottságot kifejező jelentése lehet. A magyarázat fő jelentéstani nehézsége az, hogy a *föld* szó a tudatban nem annyira a 'felső rész' jelentéshez, mint inkább az 'alj, alapzat, ami alul van' jelentéshez kapcsolódik (TESz., EWUng.). MELICH mind hangtani (vö. 1895: 209), mind jelentéstani (vö. 1935: 285) akadályokat említ a *föld* szó német származtatásával kapcsolatban, finnugor, illetve óind (vö. ERDŐDI 1935) eredzetesei még kevésbé meggyőzőek.

A *völgy* közszó esetében némileg biztosabb etimológiára támaszkodhatunk. A szó ősi örökség az uráli korból, az uráli alapalak **βadkz*, eredeti jelentése 'folyószakasz' lehetett. A feltehető uráli szóbelseji *ǫ* hatására az eredeti veláris szóbelseji magánhangzó a magyarban palatalizálódott. Hasonló jelenség történt pl. a *hölgy*, *tölgy* szavakban is. Az uráli **ǫk* magyar fejleménye, az *l*'további *gy* > *lgy* hangváltozáson ment keresztül. A magyar szó eredeti jelentése 'folyó-völgy' lehetett, ebből fejlődhetett a korai adatokban már mutatkozó 'hegyek, magaslatok közötti völgy' jelentés (TESz., EWUng., vö. még MSzFgrE. III, 699; UEW. I, 550–51). Az etimológia alapján a szóban eredeti veláris magánhangzóból fejlődött zárt *ë*-t tesznek fel.

A két szó tüzetes hangtörténeti vizsgálatát az is indokolja, hogy olyan típusú *ë* > *ö* labializációs változást mutatnak, amely a szakirodalom szerint (vö. BÁRCZI 1958: 58) régebből adatható, s így minden bizonnyal korábbi keletkezésű. Az *ë* > *ö* változás ezen típusa hangkörnyezeti okokra vezethető vissza. A típus régibb voltára KNIEZSA is utal helyesírás-történeti monográfiájában: a rövid *ö* jeleinek (amelyek már bizonyosan középső nyelvállású magánhangzót jelölnek) első előfordulási ideje a XIII. század második fele. Kezdetben főleg *l* előtt szerepel, ami arra vall, hogy az *ë* először az *l* előtt labializálódott (KNIEZSA 1952: 52).

A *föld(e)* és a *völgy(e)* alakok hangtani felépítése és változása tehát a labializáció ugyanazon típusára szolgáltat példát, arra a tisztán fonetikai, hangkörnyezeti okokra visszavezethető labializációs változásra, amikor a palatális illabiális magánhangzó *l* + dentális vagy palatális zárhang vagy affrikáta előtt labializálódik (vö. pl. BÁRCZI 1958: 59, BENKŐ 1980: 115, FARKAS 1982: 57, az *l* labializáló hatására vö. még DEME 1956: 90). Ezért az összehasonlító vizsgálatba mindkét szó bevonható. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az adatok érté-

kelésekor — hiába a többé-kevésbé biztos etimológia és olvasat — az egy megyében előforduló adatok kis száma miatt a következtetések levonása során kellő óvatossággal kell eljárni.

3. Mint említettem, huszonnégy Árpád-kori vármegye helynévi adataival dolgoztam. Természetesen nem minden vármegyéből számíthattam ugyanolyan mennyiségű és ugyanolyan eredményesen felhasználható adatra. Különösen gazdagnak bizonyult ebből a szempontból Abaúj, Baranya és Gömör vármegyék helynévanyaga, amelyek sűrű településhálózatú megyék voltak, és mikrotoponimáik is kellő számban maradtak fenn. Egyetlen adatot sem találtam viszont Árva, Békés, Beszterce, Csanád, Csongrád vármegyékből és a Fogarásföldről. Ez minden bizonnyal az eltérő földrajzi és településviszonyokkal magyarázható, hiszen sík területen hiába is keresnénk *völgy(e)* közszóval szereplő adatokat. Ugyanakkor névföldrajzi szempontból érdekes lehet a *föld(e)* alakok hiánya az említett megyékben. A további tizenhat megyéből összesen 197 névadat állt rendelkezésemre.

A vizsgált szavak időbeli és térbeli vonatkozásainak együttes elemzése során legelőször az adatok körében előforduló labiális és illabiális formák területi megoszlását vizsgáltam meg, s ezzel párhuzamosan a labiális alakok első előfordulását is szemügyre vettem.

3.1. Előbb a *föld(e)* ~ *föld(e)* alakok területi megoszlásával foglalkozom.

Abaúj vármegyében a *föld(e)* közszót tartalmazó alakok — összesen tizennégy adat — csaknem valamennyien illabiálisak: 1270: *Raasfelde* (Gy. 1: 134), 1270/272: *Kanasfeldy* (Gy. 1: 101), 1294: *Gothafelde* (Gy. 1: 85, 109), [1307]: *Demefelde* (Gy. 1: 136), 1307/315/327: *Mochfelde* (Gy. 1: 120) ~ *Geruasfelde*, 1327: *Gyarwasfelde* (Gy. 1: 90), 1327/370: *Bodoufelde* (Gy. 1: 69), 1329/330/407: *Padarfelde* (Gy. 1: 127), 1329/416: *Pozpehfelde* (Gy. 1: 133); a négy labiális forma közül három adat ugyanabból az oklevélből származik: *Apatifeulde* (Gy. 1: 127, 158) ~ 1329/330/407: *Padarfeulde* ~ *Padarfeulde* (Gy. 1: 127), ez utóbbiak mellett az oklevélben feltűnik a fent már említett illabiális alak is (*Padarfelde*); a negyedik adat ugyanerre a helyre vonatkozik: 1330/407: *Padarfeulde* (Gy. 1: 127). Az illabiális formák az egész vizsgált korszakban uralkodnak, a labiális formák csak a vizsgált korszak legvégén jelennek meg: az oklevél, amelyben szerepelnek, ráadásul XV. századi másolat.

Borsodból hét adatom van: 1280>413: *Boskfelde* (Gy. 1: 763), 1323/470: *Symokfelde* (Gy. 1: 803), 1329/406: *Leurenthfelde* (Gy. 1: 752), 1334: *Feldwar* (Gy. 1: 763), illetőleg 1299: *Buskfeulde* (Gy. 1: 763), 1332: *Bedesfelde* ~ *Bedesfeulde* (Gy. 1: 755). Közülük három labiális forma, az utóbbi két adat azonban ugyanarra a helyre vonatkozik, s azonos oklevélben fordul elő. A labiális alak első jelentkezése a XIII. század végéről való. A kétféle változatban szereplő 1280>413: *Boskfelde* és 1299: *Buskfeulde* a labiális tendencia érvényesülését jelezheti.

Gömör vármegyéből több adat maradt ránk: a tizenötből azonban mindössze öt labiális. Kettő közülük ugyanazon oklevélben található, az egyik pedig illabiális változatával együtt fordul elő: 1286: *Andreasfelde* (Gy. 2: 546), 1286, 1292>358: *Saulfelde* Gy. 2: 546), 1295: *Bodolowfelde* (Gy. 2: 489) ~ *Mykowfelde* (Gy. 2: 526), 1297: *Prepostfelde* (Gy. 2: 546), 1325: *Markfelde* (Gy. 2: 525), 1332: *Myhalfelde* (Gy. 2: 526), 1338: *Dezmasfelde* (Gy. 2: 494), 1341>358: *Saul et Endrefelde* (Gy. 2: 546), illetőleg 1331>347, 1347: *Warfeulde* (Gy. 2: 518), 1332: *Myhalyfeulde* (Gy. 2: 526), 1341: *Chamafeulde* (Gy. 2: 492) ~ *Corradfeulde* (Gy. 2: 517). A labiális forma első jelentkezése 1331>347-ből való, az illabiális alakok az egész korszak folyamán többségben maradnak.

Bereg vármegye hét adata ugyanarra a helyre vonatkozik, megoszlásuk 4:3 az illabiális alakok javára: +?1248>393, +?1248>394, 1282/379, 1319: *Chepanfelde*, illetőleg +?1248>402: *Chepanfulde*, 1319: *Cheparfeude*, 1321>402: *Chepanfuld* (Gy. 1: 537). A labiális és illabiális formák első megjelenése azonos évből való, bár mindkettő csak kései tartalmi átírásban maradt fenn. A három labiális alak közül kettő ugyanabban a kései átíratú, 1402-ből származó oklevélben szerepel, míg a harmadik illabiális változatával együtt fordul elő. Az alakváltozatok minden bizonnyal párhuzamosan élhettek egymás mellett a nyelvhasználatban.

A nyelvterület ÉNy-i részén található Bars vármegyéből mindössze két labiális forma maradt fenn: 1330: *Huzyufeuld* (Gy. 1: 428), 1331: *Bathafeulde* (Gy. 1: 435), ám ezek is csak a korai ómagyar korszak vége felé jelentkeznek.

Győr vármegyében a labiális alakok vannak többségben, arányuk 4:3. 1264/278: *Feuldhyg* (Gy. 2: 640), 1324/392: *Farkasfewld* (Gy. 2: 620), 1324>361: *Farkasfeulde* (Gy. 2: 620), 1325: *Folufeuldey* (Gy. 2: 586), illetőleg 1270: *Feldhyd* (Gy. 2: 640), 1324/392: *Farkasfeld* (Gy. 2: 620), 1346: *Irenfelde* (Gy. 2: 603). Figyelemre méltó a labiális forma viszonylag korai előfordulása, de az ugyanerre a helyre vonatkozó illabiális adat vele közel egykorú. A következő illabiális adat pedig egy oklevélben szerepel az ugyanarra a helyre vonatkozó labiális formával.

Komárom megye hat településnévi adata 4:2 megoszlást mutat a labiális formák javára, s ez beleillik a melléte fekvő két vármegye többségben lévő labiális alakjainak sorába: 1325: *Chubfeulde* (Gy. 3: 412), 1326: *Weynfeulde* (Gy. 3: 463), 1332, 1335: *Baranchfeulde* (Gy. 3: 407), illetőleg 1332: *Baranchfeldy* (Gy. 3: 407), [1332 k.]>412: *Arpadfelde* (Gy. 3: 404). Az egyik illabiális adat egy oklevélben szerepel labiális változatával. Az adatok közel egykorúak, a labiális formák itt is a kor vége felé, 1325-től kezdődően tűnnek fel.

A szomszédos Esztergom és az ország közepén elhelyezkedő Fejér megyékben viszont az illabiális formák fordulnak elő gyakrabban. Esztergomban az arány 3:1, míg Fejérben 8:6 az illabiális alakok javára; ez utóbbi esetben azonban a labiális formák közül három ugyanannak a településnek egy oklevélből származó adatait jelöli, ily módon az illabiális formákat tekinthetjük többségben

lívőknek. Esztergom megye: 1262: *Zamardfelde* (Gy. 2: 275), 1326: *Agarfelde* (Gy. 2: 223), 1326: *Cheuzagarfelde* (Gy. 2: 223), illetőleg 1303: *Chetreyfelde* (Gy. 2: 230). Fejér megye: 1193: *Feldesuer* (Gy. 2: 351), 1276: *Duleufeld* (Gy. 2: 339 [itt 1278-as évszámmal], 362), 1291: *Peturkefelde* (Gy. 2: 356), 1322>418: *Feldwar* (Gy. 2: 425), 1319: *Inakfiapeturfelde* (Gy. 2: 435), 1321: *Budymatheusfelde* (Gy. 2: 436), 1324>409: *Lowazfelde* (Gy. 2: 440), 1326/327>383: *Semyenfelde* (Gy. 2: 417), illetőleg 1277: *Mykofeulde* (Gy. 2: 395), 1305/368, 1310>368: *Feulduar* (Gy. 2: 425), 1320: *Butpeturfewlde* ~ *Budpeturfewlde* ~ *Botpeturfewlde* (Gy. 2: 435). Esztergom megyében a labiális forma először 1303-ból, míg Fejérben már 1277-ből adatolható. Az ugyanazon helyre (*Földvár*) vonatkozó alakok közül a labiális forma korábbi, ami az alakváltozatok párhuzamos egymás mellett élését feltételezi, s talán jelezheti a labiális tendencia érvényre jutásának nehézségeit is egy kevésbé labializáló nyelvjárásban.

A déli vármegyék, Baranya és Bács adatai hasonló megoszlást mutatnak. Baranya vármegyéből nagyobb mennyiségű adat áll rendelkezésre. Közülük három értékelésénél a szokásosnál is óvatosabban kellett eljárni, hiszen azok a XIV. századi pápai tizedösszeírásból származnak, amelynek alakjai többségükben romlott formában maradtak ránk. Az illabiális és labiális alakok aránya 12:16, azaz több labiális alakot találunk: 1281: *Feldwar* [2a] (Gy. 1: 302), 1296/346/408: *Franchiseusfeldy* (Gy. 1: 303), 1298: *Saulfelde* (Gy. 1: 374), 1317>413: *Felduar*, 1324 [2a], 1327 [2a], 1330: *Feldwar*, 1332–5/Pp.Reg: *Feldymar* (Gy. 1: 302), [1342 e.]>412: *Philipfelde* (Gy. 1: 303), illetőleg 1298: *Saulfolde* (Gy. 1: 374), 1313: *Gyubarthfewldy* (Gy. 1: 309), 1323: *Bokoufoldu* (Gy. 1: 276), 1326: *Romanfolde* ~ *Rumanfeuldy*, 1331: *Romanfeulde* (ez utóbbi három adat ugyanarra a helyre vonatkozik; Gy. 1: 373), 1328: *Feudvar* ~ *Feulduar* [2a] ~ *Feuldwaar*, 1331: *Folduar*, 1332–5/Pp.Reg: *Fewluar* ~ *Foldowar*, 1338: *Feuldwar* [2a] (Gy. 1: 302–3), 1330: *Gachmihalfelde* (Gy. 1: 304). A labiális forma első előfordulása egy ugyanazt a helyet jelölő, azonos oklevélből való illabiális formával együtt 1298-ból adatolható. Emellett további tizenhat adat jelöli ugyanazt a települést (*Földvár*-t), köztük a pápai tizedösszeírás három romlott formája is. A labiális és illabiális alakok párhuzamosan adatolhatók, s a labiálisok csekély többségbe kerülnek. Mindez a labializáció fokozatos hatóerejét igazolhatja. Már csak azért sem mondhatjuk, hogy a labiális alakok teljesen kiszorítanak az illabiálisokat a nyelvhasználatból, mert a korból származó legkésőbbi, Baranyából adatolható névalakban illabiális magánhangzót találunk.

Bács vármegyében közel azonos a fennmaradt illabiális és labiális alakok aránya (4:5), de meg kell jegyezni, hogy az öt labiális adat közül négy ugyanarra a helyre vonatkozik. Ez utóbbi név nem is adatolható illabiális formában. Az adatok: 1279: *Diuēs Andreas feldy* (Gy. 1: 221), 1308: *Feldwar* (Gy. 1: 219), 1316/418: *Baladfeldew* (Gy. 1: 213), 1316>418: *Ffeldwar* (Gy. 1: 219), illetőleg 1320/322: *Zeulos Jacabfolde*, 1320/354: *Zeuleus Jacabfeulde*, 1322: *Zeules*

Jacabfolde, 1322/354: *Zewlews et Jacabfewlde* (Gy. 1: 239), 1330: *Feulduar* (Gy. 1: 219). A labiális formák első megjelenése 1320/322-ből való.

A nyelvterület DK-i részén fekvő Erdélyi Fehér vármegyéből mindössze négy adatunk van, ezek egy oklevélből származnak, és ugyanarra a helyre vonatkoznak: 1300: *Damasafeldu ~ Damasafeldy ~ Damasfeldu ~ Damasfeldy* (Gy. 2: 139). Valamennyi adat illabiális formát tükröz, s a közeli Arad megyéből származó késői adat szintén illabiális: 1343: *Feldwar* (Gy. 1: 176).

3.2. Mít mutat a *vëlgy(e) ~ vølgy(e)* területi megoszlása? Ezek a névrészek jóval ritkábban fordulnak elő, összesen 81 adatot találunk rájuk.

Abaúj vármegyében az illabiális formák 7:4 arányú többsége tapasztalható: +1264/324: *Sethetwelg* (Gy. 1: 71), 1318: *Ozyuuelgy*, 1319: *Ozyvvelg* (Gy. 1: 139), 1326/335: *Rasonwelge* (Gy. 1: 68, 102, 134), +1326/400 k.: *Nogh Gyuruelde* (Gy. 1: 142), 1329/406, 1329/406/489: *Wyzwelg* (Gy. 1: 155), illetőleg 1319: *Ozyweulg* (Gy. 1: 139), 1326/375: *Ozwueulg* [3a] (Gy. 1: 150). A négy labiális alak közül három azonos hely említése egy oklevélben, a negyedik pedig az illabiális változatával együtt fordul elő ugyanabban az oklevélben. Az adatok között találunk három olyan alakot, amelyeknek írásképeiből, úgy tűnik, hiányzik a magánhangzó: +1263/+264: *Zarazwlg* (Gy. 1: 118) ~ *Zekereswlg* (Gy. 1: 118, 146), 1331: *Zekereswlgfeu* (Gy. 1: 100). A jelölés sajátos rövidítési eljárás lehetett a korban (vö. TÓTH V. 2001: 135, *Száraz-völgy* címszó alatt), azaz egy labiális magánhangzó jelölését is feltételezhetjük: két *w* helyett csupán egyet írtak, a *w* jelölés mögött két hang is (*v* vagy *β* + labiális magánhangzó) rejtőzhet (vö. SZABÓ T. 1972: 224, illetőleg BÍRÓ 2000: 127). Két alak ugyanazon oklevélben szerepel, s jelöltjeik egymáshoz közel helyezkedtek el, a jóval későbbi pedig ugyanerre a területre lokalizálható, és a névszerkezetből adódóan minden bizonnyal a *Szekeres-völgy* alakkal párhuzamos használatú lehetett (vö. TÓTH V., i. m. 137, *Szekeresvölgye-fő* címszó alatt). Ha ezek labiális alakokra utalnak, akkor ez a labializáció igen korai jelentkezését mutatja, hiszen az első két adat a *vølgy(e)* legkorábbi előfordulása Abaúj megyében. Az első, kétségtelenül labiális magánhangzót tartalmazó alak csak 1319-ben jelentkezik, s a korban végig az illabiális formák maradnak uralkodók.

Borsod megye hét adatából három labiális, kettő közülük azonos oklevélben fordul elő; ezek egyúttal a labiális formák első előfordulását is jelzik: 1299: *Korythweulgh ~ Twysesweulg* (Gy. 1: 794), 1325/347: *Meluewlg* (Gy. 1: 789), illetőleg 1248/326: *Balauelge* (Gy. 1: 754, 767), 1283/464: *Diznopaztorwelge ~ Dyznopaztorwelge* (Gy. 1: 788), 1332/414: *Wstarazwelgh* (Gy. 1: 759).

Gömör vármegyében egyértelmű az illabiális alakok fölénye: 1254/364/399: *Nauoyuelge* (Gy. 2: 528), 1255/358: *Zarrazuelgh* (Gy. 2: 525), 1295/315: *Dubuchwelge ~ Nyreswelg* (Gy. 2: 530), 1326: *Elduelgy*, 1327: *Eldvelge* (Gy. 2: 496), 1333/334: *Ereusvelg* (Gy. 2: 461, 512), 1334: *Bozogwelge* (Gy. 2: 538), 1334: *Monuroswelgh* (Gy. 2: 517), 1344: *Sumuswelge* (Gy. 2: 512). A tizenhá-

rom adatból mindössze három labiális, közülük kettő azonos helyre vonatkozik, s ugyanabban az oklevélben fordul elő: 1327: *Hanguuulge* (Gy. 2: 496, 504), 1338: *Dezmasweulgzada ~ Weulgzad* (Gy. 2: 494). Ebben a megyében tehát csak nagyon későn, 1327-ben jelenik meg az első labiális forma, s illabiális a korszak végéről is adatolható.

Némileg más képet mutat az ország ÉNy-i részén fekvő Bars vármegye. Bár csak hét adatunk van, egy kivételével valamennyi labiális magánhangzót tartalmaz, s az egyetlen illabiális adat is két másik labiális alakkal együtt fordul elő egyazon oklevélben. 1274: *Gokylvolg* (Gy. 1: 488), 1286/XVI.: *Bayka wewlghy* (Gy. 1: 426, 447) ~ *Zeky wewlghy* (Gy. 1: 447, 475), 1327/519: *Fiuzeguolg* (Gy. 1: 450), 1330: *Huzuweulg ~ Narrasweulg* (Gy. 1: 413, 428), illetőleg 1286/XVI.: *Horou wewlghy* (Gy. 1: 447). A labiális alakok jelentkezése viszonylag korai, az első 1274-ből származik.

Komáromból és Esztergomból egy-egy, Győr vármegyéből három adatunk van, mindegyik illabiális, s ez kissé árnyalja a Bars megyében tapasztalt eltérést a labiális formák javára. Az adatok kora sem igazolja a labiális tendenciát, három is a korszak végéről adatolható. Komárom vármegye: 1328: *Kyurthvelge* (Gy. 3: 435); Esztergom vármegye: 1247: *Homorouvelg* (Gy. 2: 207, 308); Győr vármegye: 1251/263/398: *Velgesthou* (Gy. 2: 563, 604), 1323: *Inauelge* (Gy. 2: 586), 1338: *Welde welge* (Gy. 2: 580). Ismét csak névföldrajzi szempontból lehet érdekes, hogy az egyébként nagy kiterjedésű és viszonylag sűrűn lakott, ráadásul tagolt felszínű Fejér megyéből egyetlen *völgy* közszót tartalmazó helynév sem adatolható.

A nyelvterület déli részén fekvő megyék közül egyedül Baranya szolgált elegendő adatot a vizsgálódásra. Itt a fennmaradt huszonkét adat közül mindössze három labiális, s közülük kettő ugyanarra a helyre vonatkozik egyazon oklevélben. +1015/+158//403: *Welg* (Gy. 1: 344), [+1235]/350/404: *Apatjwewlgh ~ Varfewelge ~ Zarazwewlgh* (Gy. 1: 285), [+1235]/350/404: *Chazarwewlge* (Gy. 1: 350), 1252>360: *Apauelgye* (Gy. 1: 295), 1287: *Touthwewlgh*, 1289/291: *Touthwewlgh*, [1290–1]: *Tuthuelg*, [1290 u.]: *Totwewlgh*, [1291 k.] *Thouthwewlgh ~ Thouthwewlgh*, 1299: *Tothwewlgh ~ Totwewlgh* (Gy. 1: 396), 1329/XIV.: *[Ho]szewwewlgh* (Gy. 1: 327), 1332: *Kewreswewlgh ~ Kewresuelgh* (Gy. 1: 275), 1341: *Reketyesuelgh* [2a] (Gy. 1: 317), illetőleg 1319: *Nogwewlgh* (Gy. 1: 345), 1335: *Thothwewlgh ~ Thotwewlgh* (Gy. 1: 396). A labiális változatok itt is meglehetősen későn, egy 1319-ből való oklevélben jelentkeznek első ízben. Az ugyanarra a helyre vonatkozó adatok száma meglehetősen magas: a tízből azonban csupán kettő labiális. A település adatai közül az illabiális formák korábbiak, 1287-től adatolhatók, míg a labiális alak csak jóval később, 1335-ben jelentkezik. Mindez igazolhatja a labiális tendencia fokozatos hatóerejét.

Bács vármegyéből mindössze két adat van, az egyik labiális, 1317/323: *Almaswewlgh* (Gy. 1: 201 [itt *-wewlgh* alakban], 223), a másik az 1338–40/Pp.Reg.

pápai tizedösszeírásból származik, s romlott alak, olvasata bizonytalan: *Nogee* (Gy. 1: 227). Bodroiban két illabiális adatot találtam: 1211: *Furizuelgi* (Gy. 1: 706), 1335/355: *Woszawwelgh* (Gy. 1: 696 [itt *Voszawwelgh* alakban], 705), amely az illabiális formák tendenciájába illeszkedik.

Az ország keleti része sokkal kevésbé fogható vallatóra. Biharból mindössze egyetlen, XVI. századi másolatban fennmaradt labiális adat származik: 1256/284//572: *Sasweolgy* (Gy. 1: 675). Doboka és Erdélyi Fehér vármegyékből ellenben kizárólag illabiális formák, az előbbiből kettő, utóbbiból négy előfordulás adatható. Doboka vármegye: 1318: *Zykywelg* (Gy. 2: 61, 87), 1334: *Gekeuelge* (Gy. 2: 70). Erdélyi Fehér vármegye: 1299/338: *Monoroswelg* (Gy. 2: 136, 175 [itt *Monorosuelg* alakban]), 1299/365: *Monundorph vellge* (Gy. 2: 136, 175), 1307: *Reketyasuelge* (Gy. 2: 202), 1308: *Chybywelge* (Gy. 2: 137, 175).

3.3. A labiális és illabiális névadatokról összegezve elmondhatjuk, hogy a magyar nyelvterület itt feltérképezett részein az általam vizsgált két szóban nagy számú adat igazolja az *l* + dentális vagy palatális zárhang (affrikáta) előtt bekövetkezett, fonetikai okokra visszavezethető labializáció hatóerejét. A területi megoszlás tekintetében is kirajzolódik bizonyos kép. Az É–ÉK-i nyelvjárásterület enyhe illabiális fölényt mutat. A nyelvterület ÉNy-i része a labiális formák többségét jelzi, Esztergom és Fejér megyében azonban már az illabiális változatok vannak többségben. A nyelvterület déli részén, Baranya, Bács és Bodrog vármegyében is (részben) az illabiális alakok kerekednek felül, s ugyanez igaz az ország K-i részén fekvő megyék adataira is, ahonnan — Bihar kései adatát kivéve, amely írásmódját tekintve sem illeszkedik a korai ómagyar kor helyesírási hagyományaihoz — egyetlen labiális névrész sem adatható. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy míg a *föld(e)* közszót tartalmazó alakok esetében az adatható illabiális és labiális alakok aránya több megyében is (Baranya, Győr) enyhe labiális fölényt mutat, addig a *völgy(e)* közszót tartalmazó alakok közt ugyan ezen megyékben egyértelműen az illabiális formák vannak többségben. A jelenleg valószínű magyarázata az lehet, hogy ez utóbbi alakok labializációja valamivel később indulhatott meg, bizonyára az eltérő fonetikai környezet miatt. Ennek igazolására a két lexéma magánhangzójának változását vetem össze az alábbiakban.

Általános tapasztalatként megfogalmazható, hogy az illabiális formák minden esetben, területi elhelyezkedésüktől függetlenül régebbiek, s így nyilvánvalóan elsődlegesebbek. A megfelelő illabiális változatok a XI. század elejétől folyamatosan — előbb ritkábban, majd egyre gyakoribb előfordulással — adathatók. A labiális alakok első megjelenése a XIII. század közepére, második felére tehető, vagyis az eredmény megerősíti a korábbi nézeteket (vö. BÁRCZI 1958: 60). A *föld(e)* esetében az első labiális alak a XIII. század közepén jelentkezik, amely azonban kései átírásban maradt ránk. A *völgy(e)* esetén a legkorábbi labiális adat egy XVI. századi, többszörösen átmásolt oklevélből származik, s noha annak

eredeti keltezése 1256, a másolások miatt az adat csak megfelelő óvatossággal használható. Az első biztosan labiális *völgy(e)* adat így csak 1274-ből való, azaz nagyjából ugyanabból az időszakból, mint a *föld(e)* esetében. A XIII. század második feléből, sőt még a XIV. század első húsz évéből is igen kevés labiális forma maradt fenn, számuk mindössze tíz a *föld(e)*, illetve kilenc (a bizonytalan alakokkal együtt tizenegy) a *völgy(e)* esetén.

Az oklevelek XIV. század eleji hirtelen megszorodásával arra számítanánk, hogy a labiális változatok száma is hirtelen megugrik, ám 1300–1319 között alig találkozzunk ilyen adatokkal, számuk, előfordulási arányuk messze alatta marad az illabiális formákénak. A *föld(e)* esetén 1300-ig nagyjából tízévente találkozzunk egy-egy labiális formával. 1300 után a labiális alakok száma nőni kezd, s húsz év elteltével a másikinál gyakoribbá válik. A *völgy(e)* névadatok közt a labiális formák az egész korai ómagyar kor folyamán kisebbségben maradnak az illabiális változatokkal szemben. Számuk is csak mintegy két évtizeddel később indul növekedésnek, mint a *föld(e)* esetén. Mindez tehát azt jelezheti, hogy az ilyen típusú alakok labializációja, ha az adatok tanúsága alapján egy időben indult is a *föld(e)* labializációjával, hatóerejét tekintve jóval kisebb mértékű lehetett. Ennek valószínű oka az eltérő hangtani környezetben kereshető, azaz az illabiális magánhangzó sokkal inkább hajlamos a labializálódásra, ha *l + d*, azaz dentális zárhang, mint ha *l + gy*, azaz palatális zárhang (affrikáta) követi.

Az 1320–1330 közötti időszakból összesen 35 labiális adat (27 *föld(e)*, 8 *völgy(e)* alak) maradt ránk, számuk a *föld(e)* esetében meghaladja, a *völgy(e)* esetében megközelíti az illabiális változatokét, azaz a labiális tendencia valószínűleg ezekben az években lehetett a legerősebb hatóerejű. A legtöbb adat Baranyából és Bácsból származik, illetve Barsból és Győről négy, valamint három adatunk van, míg az Abaujból származó hét névrész közül három-három ugyanazon oklevélből való. Az illabiális formák ugyanakkor folyamatosan adatolhatóak, tehát a labiális tendencia hatása mellett az illabiális-labiális alakváltozatok párhuzamos egymás mellett élésének lehetünk tanúi.

A korszak utolsó húsz éve kronológiai szempontból kissé más képet mutat. Kevesebb adat áll rendelkezésünkre, ami főleg annak a következménye, hogy GYÖRFFY történeti földrajza, amely az adatgyűjtés elsődleges forrásául szolgált, az 1332–1337-es években készült országos pápai tizedösszeírással bezárólag közli a névadatokat, s későbből származó adatokat csak akkor említ, ha azok „a tárgyalt korszak viszonyainak megértéséhez szükségesnek” (Gy. 1: 9) mutatkoznak. Bár az adatok száma, mennyisége közel azonos marad, a labiális formák nem jelentkeznek olyan nagy számban, mint az előző korszakban. Az adatok számát tekintve Baranya mellett Gömör megye kerül előtérbe, előbbiből nyolc, míg utóbbiból hét adatunk van.

Az ugyanarra a helyre vonatkozó adatokat tekintve az egyes megyékben csupán néhány település névadatainak relatív kronológiájáról kaphatunk képet, ame-

lyek azonban igazolhatják a labializációs változást. A legtöbbször párhuzamosan egymás mellett élő, sokszor azonos oklevélből származó adatot találunk, közülük néhány esetben a labiális tendencia növekvő hatása egyértelműen kimutatható. Akad olyan terület is azonban, ahol az illabiális alakok az egész korszak folyamán többségben maradnak. Feltehetően ellenkező irányú változást mutató adatok egyetlen esetben jelennek meg.

3.4. A kevés számú labiális adat alapján — kellő óvatosság mellett — megállapítható tehát, hogy a vizsgált labiális tendencia feltehetően a nyelvterület szélső részeiről, peremvidékeiről indulhatott el a XIII. század közepe táján. A kiindulási góc — az eddigi eredmények szerint — Győr és Bars vármegyék területe, azaz az ÉNy-i országrész és esetleg az É-ÉK-i területek (itt Abauj, Borsod és Bereg vármegyék) lehettek. A Borsodból 1299-ből származó három labiális adat a megye ÉNy-i részére, közel ugyanazon területre lokalizálható, s ugyanazon oklevélben fordulnak elő, így akár az oklevél írójának helyesírási gyakorlatát is sejthetjük a jelölések mögött. Fejér korai labiális adatának (1277) nincs a későbbi kronológiai rétegekben számottevő folytatása, az eredetileg 1305-ös és 1310-es labiális adatok 1368-ból valók, az egyik másolat, a másik tartalmi átírás. Nem hagyhatók figyelmen kívül a déli megyék, Baranya és Bács adatai, ahonnan 1298-ból származik az első labiális adat, s számuk a későbbiekben (a *föld(e)* alakok esetén) nő. Így Baranya és Bács vármegyék is megjelölhetők, mint olyan területek, ahol a tendencia némileg nagyobb hatóerejű lehetett.

BÁRCZI Konsztantinosz szórványain végzett vizsgálatai szerint az *ü*-zés központja és kiinduló helye a Duna–Dráva vidéke, közelebről a Dráva torkolata, azaz Baranya megye lehetett, s innen terjedt el fokozatosan. Nem lehetetlen azonban, hogy más góca, esetleg több kiindulópontja is volt (vö. BÁRCZI 1947: 317, 1958: 53). BENKŐ szerint is „több jel mutat arra, hogy a Dunántúl délkeleti része (Baranya, Somogy, részben Tolna) eléggé erősen *ü*-ző volt, míg az *i*-zést legjobban az északi-északkeleti részek (Mátra, Bükk vidéke, Felső-Tisza melléke) kedvelték. [...] A legerősebben *ö*-ző terület — különböző jelekből ítélve — a délkelet-dunántúli lehetett, az a vidék, amely az *ö*-zés részleges előzményének tekinthető *ü*-zésnek is góca volt korábban. [...] A bácskai és szerémségi területek azonban nem voltak *ö*-zők, s *ë*-zés mutatkozik nyelvterületünk északi-északkeleti részein is” (BENKŐ 1957: 73–4).

A fentiekből kitűnik, hogy az általam vizsgált két lexéma labializációs folyamata részben megerősíti a BÁRCZI és BENKŐ által tett általánosabb érvényű hang- és nyelvjárás-történeti megállapításokat, részben azonban árnyalja is őket, sőt némileg más arányokat mutat (pl. Borsod, Bereg esetében).

4. A hang- és helyesírás-történet szoros összefüggése miatt — hiszen az ómagyar kori nyelvállapotra és ennek változásaira vonatkozóan elsősorban az íráskép alapján tudunk következtetéseket levonni — az elemzés nem nélkülözheti a helynévi szórványok helyesírási képeinek alapos vizsgálatát. Az illabiális

és labiális alakok előfordulásának aránya a *föld(e)* esetében 65:53, a *völgy(e)* illabiális alakjainak aránya jóval nagyobb, 54:21. A *föld(e) ~ föld(e)* és *völgy(e) ~ völgy(e)* alakok írásképében előforduló palatális illabiális magánhangzók (az etimológia alapján) valószínűleg zárt *ë*-t jelölnek. A labiális magánhangzót tükröző írásformák mögött ezért minden bizonnyal az *ö* fonéma rejlik. A lejegyzők többé-kevésbé rendszerszerű és egyértelmű jelöléseket alkalmaznak a középső nyelvállású palatális labiális magánhangzó visszaadására.

Az *eu* grafémapár magasan vezet a jelölés tekintetében (*föld(e)* 36, *völgy(e)* 12 adat). Ez a jelölésforma a *föld(e)* esetén 1264-től szórványosan, majd a XIV. századtól folyamatosan adatható, a *völgy(e)* esetében a XIII. század legvégén jelenik meg először. Az *ew* jelölésforma előfordulása jóval ritkább (*föld(e)* 7, *völgy(e)* 3 adat), és valamivel későbbi (vö. KNEZSA 1952: 60). A *föld(e)* alakban csak 1313-ban jelenik meg, a *völgy(e)* esetében két alkalommal XVI. századi másolatban fennmaradt oklevél adatairól van szó, továbbá a korból származó másolt oklevélben egyszer fordul elő a jelölés, 1325-ben. Mindebből nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy korábban ne lett volna meg ez a jelölésforma, de tény, hogy a kevés ránk maradt adat nagy része a vizsgált korszak végétől való (de vö. KNEZSA 1952: 53 is).

A megfelelő veláris magánhangzó jelével, *o*-val történő jelölésmód sem gyakori (*föld(e)* 8, *völgy(e)* 4 adat). A *föld(e)* első ilyen írásformája 1298-ban jelenik meg, a *völgy(e)* esetében még korábban, 1274-ben. A palatális labiális hang *o*-val történő jelölése már egészen bizonyosan az *ö* fonéma meglétére, és tudatos írásbeli rögzítésére utal. Az *u* jellel elvétve találkozunk, a *föld(e)* két ilyen jelölése egy 1402-es, átírásban fennmaradt oklevélben szerepel. Az *ö* fonémát a helyesírási rendszer konzervatív voltának megfelelően a felső nyelvállású veláris labiális jelével jelölték, amely lehet a régebbi oklevelek írásmódjának megőrzése, átvétele. A *völgy(e)* esetén egyetlen, 1327-ből származó adat jelöli *u*-val a palatális labiális magánhangzót. Szintén egyetlen írásváltozat, *eo* betűpár jelöli az *ö* hangot a *völgy(e)* alakban egy 1572-ből fennmaradt, 1256-tól többszörösen átmásolt oklevélben. A *föld(e)* labiális változata két esetben *l* nélkül szerepel, itt minden bizonnyal hosszú a magánhangzó.

Megállapítható tehát, hogy az *ö* fonéma jelölése e lexémákban a legkorábbi időktől kezdve viszonylag következetes és jól követhető szabályosságot mutat.

5. Számos, az ómagyar kor szórvány- és szövegmélekeit tüzetesen vizsgáló monográfia és tanulmány látott már napvilágot. Minden ilyen jellegű munka feladatának tekintette az adott nyelvemlék nyelvjárás-történeti kérdéseinek minél részletesebb megválaszolását, de nyilvánvalóan mindig az adott nyelvemlék keretein belül maradva. Olyan munka, amely nagyobb kiterjedésű területek nyelvjárás-történeti viszonyait vizsgálta volna bármilyen szempontból is ebben a korszakban, nemigen készült.

A korai ómagyar kori helynevekben előforduló *fěld(e) ~ föld(e)*, illetve *vělg(e) ~ völgy(e)* névrészek részletes hangtörténeti elemzése ezért egyfajta módszertani próbálkozás. Kísérlet a helynevek rendszerszerű hang- és helyesírás-történeti vizsgálatának bemutatására, s talán igazolva: a helynevek valóban alkalmasak arra, hogy a fenti, komplex elemzések alapjául szolgáljanak. Mindezen túl a tulajdonnevek vizsgálatán keresztül a neveket alkotó közszavak is vallatóra foghatók nyelvjárás-történeti szempontból. Az adatok viszonylag nagy száma és jó lokalizálhatósága mellett megállapítható, hogy ezek az írásban ránk maradt nyelvi alakatok minden bizonnyal a beszélt nyelvhez is közelebb állhattak, mivel használatuk legtöbbször egy helyhez, s így a beszélők szűkebb köréhez volt kötve.

Fontos hangsúlyozni, hogy az általam használt adatbázis nem lezárt egész, hanem folyamatosan bővül, így a korai ómagyar kori Magyarország más megyéiből adathozható helynevek fokozatos megismerése, a későbbi adatfeldolgozások talán módosíthatják a most megrajzolt képet.

DUDÁS GYÖRGYI

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1947): Régi magyar nyelvjárások. In: BÁRCZI GÉZA: *A magyar nyelv múltja és jelene*. Bp., 298–348.
- BÁRCZI GÉZA (1958): *Magyar hangtörténet*. 2., bővített kiadás. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1957): *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1980): *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*. Bp.
- BÍRÓ FERENC (2000): Opponensi vélemény Tóth Valéria Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye helynevei) című doktori (PhD) dolgozatáról. *NÉ.* 22: 119–28.
- DEME LÁSZLÓ (1956): Az *l* asszociatív hatásai és eredetük. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Bp., 89–95.
- ERDŐDI JÓZSEF (1935): *Föld* szavunk eredetéhez. *MNy.* 31: 56–8.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1997.
- FARKAS VILMOS (1982): *A magyar hangtörténet és helyesírás-történet rendszerbeli összefüggése*. *NyudÉrt.* 111. sz. Bp.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1963–1998.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA: *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból*. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. A Magyar Névértéktár Kiadványai 1. Debrecen, 1997. 2. Doboka–Győr vármegye. A Magyar Névértéktár Kiadványai 3. Debrecen, 1999.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952): *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- MELICH JÁNOS (1895): Német vendégszók. *Nyr.* 24: 205–11.

- MELICH JÁNOS (1935): Melyek a legrégebb német jövevényszavaink? *NyK.* 49: 281–94.
- MSzFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei.* Etimológiai szótár. I–III. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.
- SZABÓ T. ATTILA (1972): A magyar bilabiális *v* nyelvemlékes jelölésének, illetőleg jeletlenségének kérdéséhez. In: SZABÓ T. ATTILA, *Nyelv és múlt.* Válogatott tanulmányok, cikkek III. Bukarest. 217–35.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* I–III. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967–1976. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2001): *Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen.
- UEW. = KÁROLY RÉDEI: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch.* I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Bp., 1988.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár.* I–IV. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2002.

Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről*

1. A történeti helynévanyaggal foglalkozó névtani tárgyú szakmunkák áttekintésekor sajátos aránytalanságot tapasztalhatunk: a kutatók elsősorban a településneveket vizsgálták. A magyar helynévkutatás középpontjában napjainkban is főképpen a településnevek állnak, a többi névfajta jóval kevesebb figyelemben részesül, noha nyelvtörténeti jelentőségük ezeknek is ugyanolyan nagy, mint a településneveké. Írásomat a számos névfajta közül a víznevek vizsgálatának, szemantikai megközelítésének szenteltem.

A víznevek kutatása kapcsán is utalnunk kell egy aránytalanságra: az idegen eredetű vízneveknek eddig jóval nagyobb figyelem jutott, mint a belső keletkezésű neveknek, noha nyelvünkről az utóbbiak még több ismerettel szolgálhatnak.

2. A magyar víznevekkel foglalkozó szakirodalom témakörei igen változatosak. Az 1940-es években több tanulmány is foglalkozott egy-egy t á j e g y - s é g , v i d é k vízneveinek nyelvi feltérképezésével. KNEZSA ISTVÁN Erdély (1942) és a Székelyföld (1948) vízneveit vizsgálta, az utóbbihoz BENKŐ LORÁND (1948) és DEME LÁSZLÓ (1948) is fűzött megjegyzéseket. Megemlíthetjük továbbá BENKŐ LORÁND Nyárárdmente helyneveit tárgyaló dolgozatát is (1947), melyben önálló fejezet foglalkozik a tájegység vízneveivel. Részben ezt az irányt folytatta később KISS LAJOS, aki a Felvidék víznevei (1994) mellett szintén tanulmányozta Erdély (1997b) és a Székelyföld (1979) vízrajzi neveit is.

KISS LAJOS munkásságának másik jelentős irányvonala tipológiai természetű: k r o n o l ó g i a i (ókorból, középkorból vagy az újabb korból adatolható) és s z á r m a z á s b e l i (ősi, indoeurópai, preszláv, magyar, német, török, ismeretlen vagy bizonytalan eredetű) r é t e g e k e t különített el a víznevek körében (1994, 1997a, 1997b). A helynévi k o n t i n u i t á s kérdésével ugyan csak KISS LAJOS foglalkozott több írásában is (1995, 1997a). A víznevek köztudottan hosszú életűek, kontinuusak. A Kárpát-medence legnagyobb folyói ősi, indoeurópai eredetűek, melyek legtöbbször szláv (*Duna, Tisza, Dráva, Száva*) és német (*Ipoly, Lajta*) közvetítéssel került hozzánk.

A víznevek g r a m m a t i k a i f e l é p í t é s é v e l legátfogóbban „A magyar nyelv történeti nyelvtana” foglalkozik. A mű a helynevek köréből kétféle szerkezeti típust mutat be: a szóképzéssel, illetve a szóösszetétellel alakult

* Készült az OTKA T 034216 számú pályázatának keretében.

neveket. A helynévképzők tárgyalásakor (I, 253–5) számos víznévi példa is előfordul: *-d*, *-gy* képzős a *Füred*, *Kórógy*, *-s* képzővel alakult a *Nádas* és az *Egres*, *-sd* képzőbokkal jött létre a *Nádasd*. A szóösszetétellel alakult víznevek között mellé- és alárendelő szerkezetűeket egyaránt említ a TNyt.: *Láp-sár*; *Sár-víz*, *Nádas-ér*, *Két-Csenge* (I, 540–52). A birtokos jelzős összetételből alakult víznevek szerkezeti szempontból lehetnek jelöltek (*Ivános foka*) és jelöletlenek (*Víz-tő*) egyaránt.

A víznevek szakirodalmában szép számmal találkozunk e g y - e g y v í z - n é v e t i m o l ó g i á j á t feltáró hosszabb-rövidebb írással is. Ezek részletes bemutatására itt azonban természetszerűen nem vállalkozhatom, de megjegyzem, hogy a FNEsz. megfelelő névcikkeinek hivatkozásai bőséggel tájékoztatnak e munkákról.

A tulajdonnévi értékű víznevek tanulmányozása mellett néhány dolgozat az ezeket alkotó v í z r a j z i k ö z n e v e k e t tárgyalja: a Körösök vidékének vízrajzi közneveiről írt tanulmányt BÍRÓ FERENC (1997), VÖRÖS OTTÓ pedig önálló monográfiát jelentetett meg e témakörben (1999).

3. Amint az a fenti áttekintésből is látható, a szakirodalomban olyan á t f o g ó művel, mely a vízneveket mint rendszert közelítené meg, nem találkozunk. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a rendszertani megközelítés egyik lehetséges aspektusát felhasználva a víznevek funkcionális szerkezetét bemutassam.

Dolgozatom elméleti-módszertani alapjául HOFFMANN ISTVÁN helynévelemzési modellje szolgál (1993). Az általa kidolgozott f u n k c i o n á l i s - s z e - m a n t i k a i e l e m z é s t ennek megfelelően úgy értelmezem, mint azoknak a modellfajtáknak a számbavételét, amelyek a névadás szemléleti alapjául szolgálhatnak (i. m. 30). A névrész, névelem és névrészfunkció fogalmakat szintén HOFFMANN értelmezése szerint használom (vö. 43–4).

A vizsgálatot történeti névanyagon végeztem el. A korai ómagyar kor vízneveire mint a legkorábbról adatható névállományra esett a választásom. Az egyes funkcionális-szemantikai kategóriákat reprezentáló példák összeállításában GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című művére támaszkodtam,¹ valamint az e műnek az első két kötetét feldolgozó „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” című sorozat eddig megjelent darabjaira (HA. 1–2.), melyek a nem települést jelölő helyneveket tartalmazzák.²

¹ Ezzel függ össze, hogy névkorpuszom nem öleli fel az Árpád-kori folyóvíznevek teljes anyagát, mivel a sorozatban eddig négy kötet jelent meg: I. Abaúj–Csongrád vármegye. Bp., 1966, II. Doboka–Győr vármegye. Bp., 1987, III. Heves vármegye–Kunság. Bp., 1987, IV. Liptó–Pilis vármegye. Bp., 1998. Úgy vélem azonban, hogy az általam feldolgozott névanyag megfelelően reprezentálja e névfajta teljes állományát, s így a szemantikai vizsgálat — kellő óvatossággal — általánosítható tanulságokkal is járhat.

² Mivel a funkcionális típusok felderítése a céloom, az egyes névadatok forrására külön nem utalok, illetve az egyes denotátumok azonosítását sem végzem el, noha ennek például a névtípusok területi megoszlása miatt fontos szerepe lehet.

A névfejtésben nélkülözhetetlen segédeszközöm volt KISS LAJOS munkája, a „Földrajzi nevek etimológiai szótára” (1988).

4. Az ómagyar kori víznevek névrészeit funkciójuk szerint három nagyobb csoportba oszthatjuk: a névrész 1. megnevezi a hely fajtáját (a továbbiakban: F funkciójú), 2. megnevezi magát a helyet (M funkciójú), 3. kifejezi a hely valamely sajátosságát (S funkciójú). Találunk példát olyan víznévre is, amely funkcionális szempontból többféleképpen értelmezhető (pl. *Gyöngyös*). — A nevek olvasatának, etimológiájának bizonytlansága miatt a teljes névkorpusz 15–20%-a kategorizálhatatlannak bizonyult. Ilyen például a *Hosszú-egyves* esetében az utótag, a *Csukod-ér*, *Encs ere*, *Kamut-ér* nevekben pedig az első névrész (noha gyanítható, hogy bennük személy- vagy helynév rejlik).

4.1. A hely fajtájának megnevezése: földrajzi köznévi névrészek

A víznevek nagy része tartalmaz olyan nyelvi elemet, mely azt a helyfajtat nevezi meg, melybe a denotátum tartozik. A földrajzi köznevet tartalmazó víznév szerkezetét tekintve lehet egyrészes (értelemszerűen: F funkciójú), illetve M+F vagy S+F szerkezetű kétrészes név.

Egyrészes, azaz pusztai földrajzi köznévi alakú víznévvel alig találkozunk: az *ÉR*, *Fertő*, *Fok*, *Józsás*, *Maláka*, *Morotva*, *Patak*, *Örém*, *Sár*, *Szék* és *Víz* neveket említhetjük ehelyütt. A hely fajtájára utaló névrész rejlik a *Horhod* víznévben is: ez ugyanis a *-d* képzővel ellátott *horh* 'időszakos folyás, száraz aszó' jelentésű földrajzi köznévből alakult (vö. KISS LAJOS 1994: 11–2).

A földrajzi köznevet tartalmazó kétrészes víznevek egyik csoportja S+F szerkezetű, azaz az e csoportot alkotó nevek a víz valamely sajátosságára utaló előtagból és egy földrajzi köznévről kapcsolataiból jöttek létre. A vizsgált névkorpuszban szereplő földrajzi köznevek közül több a víz valamely részére utal: **ág**: *Csombó ága*, *Jánk-magyala ága*; **fok** 'nagyobb vizekből kifolyó ér vagy csatorna': *Boz foka*, *Szartos foka*, *Tölgyes foka*; **fő** 'forrás': *Hódos-fő*, *Regéc pataka feje*, *Somogyi-Bódva-fő*; **kút** 'forrás': *Fejér-kút*, *Komlós-kút*; **tő** 'torkolat': *Kerecsény töve*, *Omboz-tő*. Az **aszó** 'völgy, kiszáradó folyómeder': *Voson-aszó*; a **jó** 'folyó': *Aszó-jó*; a **maláka** 'vizenyős, mocsaras hely': *Rekettyés-maláka*, *Sebes-maláka*; az **örém** ~ **örény** 'lassú folyású víz': *Bükk-örém*, *Vajas-örény* és az **ügy** 'folyóvíz': *Fekete-ügy* földrajzi köznevek mára kihaltak. A leggyakrabban használt földrajzi köznévről a **patak**: *Agyag-patak*, *Dobos-patak*, *Hattyas pataka*; viszonylag gyakori az **ér**: *Báb ere*, *Csorgó-ér*, *Enyes-ér*, tájnyelvi lehetett a **séd**: *Sós-séd*. A hely fajtáját jelöli a **völgy** 'folyómeder' földrajzi köznévről is: *Berek-völgy*. A víz valamilyen tulajdonságára is utal a **sár** 'sáros folyóvíz': *Kabala-sár*, *Zselizi-sár* és a **könyök** 'kanyar, forduló' földrajzi köznévről: *Koppány könyöke*. A **derék** vízrajzi köznévről (Zobor *dereka*) két jelentést is rendelhetünk: 1. 'időszakos vízfolyás, ér', 2. 'fő, igazi' → víz dereka 'fő folyás'.

Az M+F szemantikai struktúrájú kétrészes víznevek mindegyike az alábbi szemantikai tartalommal írható le: 'az a víz, amelyet X-nek neveznek'. Az Ara-

nyos pataka tehát 'az a patak, melyet Aranyosnak hívnak' módon értelmezhető. Ezek a nevek keletkezésükre nézve másodlagosak: az elsődleges név (*Aranyos*) tulajdonnévként volt használatos, majd ez másodlagosan földrajzi köznévi utótaggal egészült ki (*Aranyos pataka*). Az e típusba tartozó neveket az előtag keletkezése alapján két csoportba oszthatjuk. Egyik részükre az jellemző, hogy az első névrész névátvétellel került nyelvünkbe, tehát idegen eredetű víznevek (*Szitnyice* > *Szitnyice pataka*). A másik csoportba olyan nevek tartoznak, melyek első névrésze belső keletkezésű víznév (*Aranyos* > *Aranyos pataka*).

4.2. Megnevező szerepű névrészek

Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll. Szerepe beépülve egy új névbe megegyezik azzal, ami eredeti helynévi jelentése volt: a denotátumra utalás (vö. HOFFMANN 1993: 47).

HOFFMANN ISTVÁN felhívja a figyelmet a megnevező funkcióval kapcsolatban a meglévő helynevek átalakulási folyamataira is, illetve arra, hogy milyen jelentős szerepük van az új nevek létrejöttében (vö. 1993: 48). A kérdéssel TÓTH VALÉRIA foglalkozott részletesebben (1999).³

A megnevező funkciójú névrészt tartalmazó víznevek szerkezeti szempontból többfélék lehetnek, a vizsgált nevek közül ebbe a csoportba egyrészes és kétrészes nevek tartoznak, ez utóbbiak földrajzi köznévi utótaggal összekapcsolódott M+F és sajátosságot kifejező előtaggal ellátott S+M szerkezetűek lehetnek.

Egyrészes, pusztán megnevező névrészt tartalmazó név szép számmal fordul elő a víznevek körében. Ennek az az oka, hogy a csoportba illő kevés számú belső keletkezésű víznév mellett az átvett víznevek is ebben a szemantikai szerepben állnak nyelvünkben. A *Béla*, *Blava*, *Kraszna*, *Olt*, *Szamos*, *Száva*, *Szikince*, *Szuha*, *Tepla*, *Teplice*, *Tisza*, *Tugár*, *Vág*, *Vazsec*, *Veperec*, *Verőce* stb. víznevek a magyar helynévrendszer elemeiként csupán a denotátumra utalás funkcióját föltik be: nem utalnak a víznek semmilyen tulajdonságára, nem nevezik meg annak fajtáját. E nevek eredeti (az átadó nyelvben esetleg leírható) szemantikai tartalma a magyar helynév szempontjából irreleváns, noha a helynév előtörténetéhez, tehát a név etimológiai vizsgálatához ezek a motívumok is nyilvánvalóan hozzátartoznak. A *Bela* 'fehér (ti. víz)' jelentésű név az átadó szláv nyelvben az eredeti nyelvhasználók számára a víz színére utal, a magyar névhasználók számára azonban csupán azt jelenti, hogy a víznek ez a neve.

Fontos kiemelni, hogy a jövevénynevek nyelvünkbe átkerülve mindig egyrészes névként szerepelnek, még abban az esetben is, ha az átadó nyelvben kétré-

³ TÓTH VALÉRIA tanulmányában feltárja a meglévő helynevek újbóli felhasználásának minden lehetséges módját. Az így létrejövő helynevek lehetnek: S (*Komlós* víznév → *Komlós* 'a Komlós nevű patak mellett lévő település' településnév), S+F (*Bocsárd* településnév → *Bocsárd pataka* 'Bocsárdon eredő vagy rajta folyó patak' víznév), M+F (*Rakaca* víznév → kiegészítéssel *Rakaca pataka* víznév ugyanannak a folyóvíznek a jelölésére), S+M (*Ida* víznév → *Holt-Ida* 'az Ida holtága' víznév) és M+M (*Bénye* településnév + *Szurdok* településnév → *Szurdokbénye* településnév) szerkezetűek.

szesek voltak. A germán eredetű *Blava* víznév (< *Blawaha) az átadó nyelvben eredetileg kétrészes névnek minősült: előtagja a *blaw* 'kék', utótagja az *aha* 'víz, folyó' jelentéssel bírt (vö. KISS LAJOS 1994: 4), a név tehát olyan vízre utal, melynek a színe feltűnően kék lehetett. A magyar helynévrendszer elemeként azonban ez a kétrészség már nem jelenik meg: a *Blava* név egyetlen funkcionális jeggyel rendelkezik, a megnevező szereppel.

Egyrészes nevek eredetileg kétrészes, belső keletkezésű helynevekből is létrejöhetnek. A *Berettyó*, *Hájó*, *Hejő*, *Kajászó*, *Millér* és *Szikszó*, valamint esetleg a *Küsmőd* víznevek kétrészes nevek voltak valamikor, az ómagyar korban azonban már többnyire nem bonthatóak szét összetételi tagjaikra, éppen ezért funkcionálisan e névrészszerép alatt tárgyalandók.

A *Berettyó* víznév a *berek* főnév és a *jó* földrajzi köznévi összetételéből alakult. A 'meleg folyó' jelentésű *Hejő* és *Hájó* víznevek etimológiailag a *hév* és a *jó* összetételére vezethetők vissza. A *Kajászó* víznév ugyancsak elhomályosult összetétel: benne a *kő* főnév teljes töve, a *keve-* vagy a belőle alakult *Keve* személynév és az *aszó* földrajzi köznévi rejlik. A *szik* anyagnév és az *aszó* összekapcsolásával jött létre a *Szikszó* víznév. A *Millér* pedig a *mély* melléknév és az *ér* földrajzi köznévi kapcsolatából alakult ki. Az ómagyar kori deetimologizálások okaként elsősorban a helynévben szereplő valamelyik lexéma (pl. *jó*, *aszó*) elhomályosulását gyaníthatjuk, amely mögött az adott szavaknak a szókincsből való kiesése húzódik.

A *Küsmőd* víznévben KISS LAJOS (1979) a *kis*, pontosabban annak nyelvjárási változatát, a *küs* melléknevet és a *med 'száraz vagy időnként kiszáradó (meder)' jelentésű alapszót feltételezi. BENKŐ (1993) a bihari *Kösmő* víznévvel hozza összefüggésbe a nevet. Szerinte népcsoportok átköltözésével keletkezett a név, s a névvégi *-d* kicsinyítőképző.

A megnevező szerepű névrészek között sajátos helyzetű a *Savnica* ~ *Sevnice* víznév. Liptó vármegye egyik folyóvizének neveként talán szláv eredetű, 'savanyúvíz' jelentéssel bíró jövevénynévnek tarthatjuk (vö. FNESz.). A *sevnice* ~ *csevice* 'savanyúvíz' lexéma azonban közszőként is meghonosodott a magyarban (vö. TESz.). A *Bükk-sevnice* és a *Fenyő-sevnice* Bars vármegyei víznevek esetében tehát a szó már nem megnevező funkcióban áll, hanem a hely fajtáját fejezi ki, azaz magyar földrajzi köznévi tekinthetjük. GREGOR szerint a *Sevnice* helynév önmagában magyar és szlovák alaknak egyaránt tekinthető, de magyar közszővel való kapcsolatában már teljes biztonsággal magyarnak tarthatjuk (1989: 143–4).

A kétrészes, M+F felépítésű víznevek az előtagjuk eredete szerint két csoportba sorolhatók. Az egyik csoportot azok a nevek alkotják, melyekben a megnevező funkciójú névrész jövevénynév. Ide tartoznak a *Bor vize*, *Garadna patak(a)*, *Ida vize*, *Palugya pataka*, *Rakaca pataka*, *Recske pataka*, *Szitnyice pataka*, *Sztinva-víz*, *Tecső vize*, *Vilicske pataka* stb. víznevek. Ezekben a nevekben a

jövevénynév egészült ki földrajzi köznévvvel: a *Sztinva-víz* név esetében tehát a már átvett *s* a magyar névhasználók számára csak megnevező funkcióval bíró *Sztinva* kapott a hely fajtáját megjelölő *víz* utótagot, így a név funkcionális szerkezete 'az a víz (2), melynek Sztinva a neve (1)' értelművé vált.

Az *Aranyos pataka*, *Ludas pataka*, *Ménes pataka*, *Racka pataka*, *Sajó vize*, *Sár vize* víznevek alkotják a másik csoportot. E nevek első névrésze belső keletkezésű víznév, mely utóbb földrajzi köznévvvel egészült ki. A *Racka pataka* esetében ez a változás a következő folyamattal írható le: a *Racka* településnévből metonimikusan alakult a *Racka* víznév, majd ez utóbbiból kiegészülés eredményeként jött létre a *Racka pataka* víznév. Az e csoportba tartozó nevek jelentése és lexikális felépítése megegyezik a fenti csoportéval, azaz az új kétrészes helynévben az elsődleges egyrészes helynév már módosult funkcióban szerepel: az *Enyes-ér* víznév jelentése tehát 'az az ér, amelynek Enyes a neve'. Az e csoportba tartozó nevek denotatív jelentése megegyezik az előtagul álló víznév eredeti denotatív jelentésével.

Az S+M struktúrájú víznevek esetében egy már létező helynév kapott olyan megkülönböztető szerepű előtagot, mely minden esetben a víz valamely sajátosságára utal. Az utótagként álló elsődleges víznév ezekben az összetett nevekben megnevező funkcióban áll — függetlenül attól, hogy eredetileg milyen szemantikai tartalmat hordozott. A *Szartos* víznév például eredetileg arra utal, hogy víze hasmenést okozott a jószágoknak, az *Aszú-Szartos* névben azonban már megnevező funkcióban áll, és az *aszú* 'kiszáradó' előtaggal együtt az összetétel jelentése 'a Szartos nevű víz (2) kiszáradó ága (1)'. Az S+M struktúrájú víznevek többnyire a megnevező névrész által jelölt víz mellékágának vagy holtágának a megnevezései.

Az S+M struktúrájú vízneveket szintén két csoportba oszthatjuk aszerint, hogy a megnevező funkcióban álló névrészüik jövevény- vagy belső keletkezésű helynév. A *Fejér-Béla*, *Hármas-Körös*, *Hideg-Tepla*, *Kőhid-Körös*, *Köves-Vicsoma*, *Közép-Hanva*, *Meddő-Selmec*, *Nagy-Ilosva*, *Száraz-Proszek*, *Túlsó-Borsova* és *Várad-Körös* víznevek utótagjaként átvett nevek szerepelnek. (A sajátosságot kifejező első névrészeket az alábbiakban tárgyalom.) Az *Aszú-Szartos*, *Elő-Sár*, *Holt-Nyárád*, *Közép-Sár*, *Mög-Sár* és *Nagy-Sár* víznevek előtagja szintén sajátosságot kifejező névrész, utótagja — a fenti csoporttól eltérően — belső keletkezésű víznév.

4.3. A víz sajátosságát kifejező névrészek

E névrészfunkciók szemantikai és lexikális szempontból is igen változatosak lehetnek. A helynevekre általában vonatkoztatva HOFFMANN három nagyobb kategórián belül huszonnyolc alcsoportot különböztet meg (vö. 1993: 45–46). Ezeket a szemantikai tartalmakat nagyon sokféle nyelvi elem: szó, szó szerkezet kifejezheti, e téren elvi szinten semmiféle korlátot nem szabhatunk (vö. 1999: 209). A sajátosságra utalás S, S+F és S+M szerkezetű neveket hozhat létre.

4.3.1. A víz tulajdonságára utaló névrészek

Sok esetben a víz érzékszervekkel felfogható tulajdonsága szolgáltatta a névadás motivációját.

A víz méretére történik utalás az egyrészes *Bő*, *Keskeny* és *Mélyes* nevekben. A kétrészes víznevek között is szép számmal találunk ilyen névrészt: *Kis-patak*, *Mély-ér*, *Nagy-sár*. E nevek szerkezeti felépítésére az S+F struktúra jellemző. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az S+M struktúrájú víznevek esetében a *nagy* (*Nagy-Alpár*, *Nagy-Keszi*, *Nagy-Kubin*, *Nagy-Selmec*), illetve a *kis* jelző (*Kis-Hibbe*, *Kis-Ida*, *Kis-Zsitva*) nem elsődlegesen méretet fejez ki, inkább arra utal, hogy a víz az *Alpár*, *Hibbe*, *Keszi* stb. valamely oldalága. A méretet kifejező *hosszú* melléknevet tartalmazza a szintén S+M szerkezetű *Hosszú-Gózd* víznév.

A víz kanyargós alakjára történik utalás az egyrészes *Gyűrű*, *Kürtös*, *Ostoros* és a *Tekerő* víznevekben. A kétrészes helynevek közül a *Nyerges-patak* és a *Kürtös pataka* víznevekben jelenik meg ez a szemantikai tartalom.

A *Fehér-patak*, *Fejér-patak*, *Fekete-patak*, *Fekete-sár*, *Fekete-ügy* és *Kékes pataka* nevekben a víz színére utaló névrész található. Ugyanerre a szemantikai tartalomra S+M szerkezetű nevekben is történik utalás: *Kék-Kálló*, *Fejér-Béla*. Ezek a *Kálló* és a *Béla* valamely ágát is jelölhették. A *Fejér-Béla* név magyar előtagja ugyanazt a szemantikai tartalmat jelöli, mint amit a szláv utótag eredetileg jelölt.

A víz íze szolgálhatott a névadás motivációjául a *Sós-patak* és a *Sós-séd* nevekben. A víz kellemetlen szaga utalhat a *Bűzös* név.

A víz hőmérsékleti jellemzője nyújtotta a névadási motivációt a kétrészes *Hideg-víz*, *Hideg-patak* és *Hideg-Tepla* víznevekben. Az utóbbi esetben a *Tepla* egyik ágának a nevével van dolgunk. E név két része — a magyar előtag és a szláv eredetű utótag — sajátos ellentmondásban áll egymással: az utótagnak ugyanis 'meleg' jelentése van az átadó nyelvben.

A vízfolyás hangjára utaló névrésszel találkozunk az egyrészes *Harsány* és *Sövény*, illetve a kétrészes *Zúgó-fok* nevekben. A *Sövény* név talán a *sü-vít* hangutánzó ige származéka lehet, de esetleg értelmezhetjük úgy is, hogy az elnevezés a vizet övező sövényre utal.

Bizonyos esetekben a víz valamely belső jegye szolgáltatta a névadási motívumot a névadó közösség számára.

A víz állapota utaló névrész kapcsolódik össze földrajzi köznévvvel az *Aszú-patak*, *Száraz-patak*, *Romlott-patak*, *Ó-patak* és *Száraz-ér* víznevekben. Az *Aszú-Szartos*, *Holt-Duna*, *Holt-Nyárád*, *Meddő-Selmec*, *Száraz-Szesztric* nevek pedig S+M formában írhatók le szerkezetileg. Ahogy már utaltam rá, az ilyen típusú nevek a második névrészben megnevezett folyó mellékágát jelölik, pl. a *Holt-Ida* valószínűleg az *Ida* nevű folyó egyik holtágának a neve volt. TÓTH VALÉRIA a régi magyar névadással kapcsolatban felhívja a figyelmünket

arra, hogy az *aszú* és a *száraz*, valamint a *holt* és az *ó* melléknevek a víznevekben szinonimák voltak. Az *aszú* és a *száraz* mellékneveknek 'időnként kiszáradó/jellegetesen száraz' jelentésük van; a *holt*, illetve az *ó* holtágra, holt mederre utalnak (vö. 2001b: 143).

A víz mozgására utaló névrész alkot nevet a *Sebes* és képzővel a *Forród* esetében (az utóbbiban a *forr* ige a víz mozgására utal, nem pedig a hőmérsékletére). Földrajzi köznévvvel kapcsolódott össze az e szemantikai tartalmat kifejező névrész a kétrészes *Csorgó-ér*, *Omsó-ér*, *Lassú-ág*, *Sebes-maláka* nevekben. E nevek közül az *Omsó-ér* kíván bővebb magyarázatot. A TESz. a helynevekből kikövetkeztethető *omos* igét az *omlik* igével hozza kapcsolatba, melynek jelentése 'árad, ömlik, özönlik'. Az *omsó* alak az *omos* ige folyamatos melléknévi igenévi alakja, jelentése tehát 'ömlő, áradó'.

A megkülönböztető szerepű első névrész a vízben található vagy a víz környezetének a nyagára utal az S+F szerkezetű *Agyag-patak*, *Köves-patak*, *Meszes-patak*, *Sárd pataka* és *Szék-patak*, valamint az S+M struktúrájú *Köves-Vicsoma* víznévben.

Minden helynévrendszerben találhatóak olyan nevek, amelyek funkcionális-szemantikai jellege bizonytalan: nehezen kategorizálható vagy nem pontosan meghatározható névrészeket tartalmaznak. A *Vajas* és a *Vajasd* folyók vize olajos lehetett, s innen származhat az elnevezés (vö. FNESz.). A *Szartos* név talán a *szarat* (< *szarik*) ige folyamatos melléknévi igenéből származik, melynek -s képzős származékából magyarázható (*szaratós* > *szartos*). A név így arra utalhat, hogy a víz gyakori hasmenést okozott az állatoknak (vö. TÓTH 2001a).

4.3.2. A víz külső dologhoz való viszonyát kifejező névrészek

A vizekre jellemző névadásban gyakran jelenik meg motivációként a víz viszonya valamilyen élőlényhez. A *Disznód*, *Hódosd*, *Ménes* egyrészes helynevek funkcionális-szemantikai szempontból arra utalnak, hogy milyen állatvilág található a vízben vagy annak környékén. Kétrészes helynevek előtagjának funkcionális tartalmaként még gyakoribb az állatvilágra utalás: *Hattyas pataka*, *Kabala-sár* (*kabala* 'ló'), *Ménes pataka*, *Pisztrángos-patak*, *Varjú-patak*, *Varjad pataka*.

A növényvilág jelenik meg a helynek nevet adó motívumként az *Alma*, *Almádi*, *Csombord*, *Füzesd*, *Füzegy*, *Gyöngyös*, *Kórógy*, *Nádas*, *Nyárad*, *Nyárágy*, *Sövény* és esetleg a *Fenes* egyrészes víznevekben. Az *Eger* víznév égerfákkal szegélyezett vízfolyásra utal, azaz az *éger* fanévből származik. A *Bor* nevű folyó ugyancsak egy fáról, a búrról kapta a nevét, de KISS LAJOS (1994) megemlíti annak a lehetőségét is, hogy a *bor* névrész utalhat savanykás, ásványos ízű vízre is. Külön említést érdemel a *Gyöngyös* víznév is, ugyanis többféleképpen értelmezhető. KÁLMÁN BÉLA szerint a víznévben a *fagyöngy* növény-név rejlik (1989: 131). KISS LAJOS a növénynévi származtatás mellett felveti azt a lehetőséget is, hogy a névadás indítéka az édesvízi gyöngykalylók gyöngyho-

zamával áll kapcsolatban (vö. FNESz.). Magam úgy vélem, nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a név a víz felszínének gyöngyöző voltára is utalhat. A *Fenes* víznév tövében PAIS szerint a *fene* 'fenyő' jelentésű szó található (vö. PAIS 1912: 400). KISS LAJOS elveti ezt a nézetet, ugyanis ez esetben *Fenyős* ~ *Fenyés* alak volna várható. Szerinte a helynévben a régi *fen* 'fenőkő, kovakő' főnév -s képzős származékával van dolgunk, így a név olyan folyót jelöl, ahonnan fenőkőnek való kövek szedhetők (vö. FNESz.). Számolnunk kell továbbá a *fene* 'vaddisznó' szóból való származtatás lehetőségével is: ez esetben az -s képzős víznév funkcionálisan a víz környékének jellemző állatvilágára utalhat. A kétrészes víznevek között is szép számmal találunk a növényvilágra utaló névrészt: *Berkenye pataka*, *Éger pataka*, *Fenyő-sevnice*, *Körtvély-ér*, *Meggyes-patak*, *Nyárád pataka*, *Somos-patak*, *Tölgy-patak*.

A víz mellett, közelében lévő *é p í t m é n y r e* ritkábban jelenik meg utalás víznevekben. Talán ilyen a *Monaj* név, ám azt nehéz eldönteni, hogy a névadásban a *Monaj* településnév volt-e a kiindulópont, vagy a víz közvetlenül egy malomról kapta-e a nevét. A régiségben ugyanis a *malom* épületnév birtokos személyraggal ellátott alakjának *molna* ~ *móna* ~ *mona* alakváltozatai léteztek, itt a *mona* változatának -j képzős alakjával van dolgunk. BENKŐ LORÁND szerint azonban ez a névalakulási mód (a -j/-aj/-ej képzővel való ellátás) nem a víznevekre jellemző, hanem a településnevekre (1997: 69), ami a *Monaj* településnév > *Monaj* víznév metonimikus névalakulást támasztja alá. Ebben az esetben a víznévben lokális természetű viszony (lásd 4.3.3.) jelenik meg.

Az S+F szerkezetű víznevek körében is találunk olyan neveket (*Bánya-patak*, *Malom vize*, *Szín pataka*), melyeknek első névrésze a víz közelében lévő építményre vagy épületre utal. A *szín* jelentése itt: 'olyan építmény, amelyben szénát tartanak'. Egyetlen S+M struktúrájú kétrészes víznévben találunk építményre utaló névrészt: a *Kőhid-Körös* név jelentése 'a Körös nevű folyónak az a szakasza vagy ága, melyen kőhid van'.

A víznevekre kevésbé jellemző, hogy bennük *s z e m é l y r e* történik utalás: az *Aporc*, *Bába*, *Bilna*, *Boca*, *Kara*, *Tápió*, *Tecső* és *Zsuny* egyrészes víznevekben, valamint a *Csákány pataka*, *Karulus pataka* és a *Zakariás pataka* kétrészes víznevek első névrészeiben azonban minden valószínűség szerint személynevet gyaníthatunk. A hely birtokosára utalhat a *Vác* megnevezés is, de nem szabad kizárnunk azt a lehetőséget sem, hogy a víznév a közelében lévő településről kapta a nevét. Néhány esetben találkozunk az ott lakó emberekre vagy embercsoportra utaló névrésszel is. Egyrészt az egyrészes *Orosz* víznév tartozik ide, másrészt a kétrészes S+F struktúrájúak közül a *Cseh-patak*, *Orosz-patak*, *Orosz-víz* elnevezések említhetők.

4.3.3. A víz más helyhez való viszonyát kifejező névrészek

Víznevek körében gyakorinak tűnik a *v í z v a l a m i n e k a r é s z e* névrészfunkció megjelenése. A *Bükk-fő*, *Somogyi-Bódva-fő* és a *Vinc pataka*

feje víznevek S+F szerkezetűek: e nevekben fajtajelölő funkcióban a 'forrás' jelentésű *fő* ~ *feje* földrajzi köznévi szerepel. A nevek az előtagként álló víz forrását, illetve ennek környékét nevezik meg. A *Bükk-fő* víznév előtagjában a *Bükk-patak* és a *Bükk-erdő* elliptikus alakja egyaránt gyanítható, mivel a *fő* földrajzi köznévi nemcsak vizek forrását jelölhette, hanem egyéb helyek valamely (talán felső) részét is (vö. TÓTH V. 2001b: 150).

Ugyancsak S+F szerkezetű a *Kanizsa töve*, *Karán töve*, *Körtvély-ér-tő* és az *Omboz-tő* víznév. E nevek első névrésze víznév, második névrészükben pedig a *tő* ~ *töve* 'torkolat' földrajzi köznévi szerepel. A név jelentése így például az *Omboz-tő* esetében: 'az Omboz nevű patak torkolata'. A *Csombó ága*, *Jánk magyala ága*, *Karasó ága* és a *Víz-ág* elnevezések pedig arra utalnak, hogy az első névrészben szereplő víznek valamelyik elágazásáról vagy forráságáról van szó.

A víz pontos helyére utalás igen gyakori névrészfunkció. A viszonyításul szolgáló és a névben megjelenő hely alapján differenciálhatjuk az e csoportba tartozó neveket. A *Bérc-patak*, *Láz-patak*, *Láz pataka* és a *Telek pataka* nevek a víz viszonyát fejezik ki a közelükben lévő tájrészhez vagy térszínformához. Hasonló funkcionális tartalom rejlik a *Megye-patak*, *Megye pataka*, valamint *Megyes-patak* elnevezések mögött is: e nevek 'határvonalként szereplő patak' jelentésben (is) értelmezhetők.

Településről kapta nevét a *Bokor*, *Kubin*, *Pocsaj*, *Pocsim*, *Rudnok*, *Sipek*, *Sztregova*, *Tarján* víz. A településnevek — ahogy a példák is mutatják — viszonyító elem hozzáadása nélkül, metonimikusan váltak víznevekké, s így természetesen egyszerű névnek tekintendők.

Az *Aszúágy pataka*, *Bályok pataka*, *Baski-patak*, *Bocsárd pataka*, *Csolnok-patak*, *Gönc pataka*, *Gönyű pataka*, *Gyán pataka*, *Hilyó-patak*, *Lécsény pataka*, *Ragály pataka*, *Tardona pataka*, *Tolvé-ér*, *Vezekény pataka*, *Zselizi-sár* víznevek S+F szerkezetűek. E nevekben nehéz megítélni az előtagként álló településnév funkcióját. Elképzelhető, hogy az adott helyen átfolyó vizet neveztek el így, ám az is lehetséges, hogy a víz folyási irányát jelöli az előtag (ti. hogy onnan vagy arrafelé folyik a patak).

Szintén településről kapta a nevét az S+M struktúrájú *Várad-Körös* és *Ragály Szuhája*. Mindkét név feltehetően a második névrészben szereplő víz valamely ágára utal, a *Várad-Körös* elnevezés jelentése tehát: 'a Körös Váradon folyó ága'.

A víz viszonyított (relatív) helyzete csakis kétrészes nevekben fejeződik ki. Szerkezetét tekintve S+M struktúrájú a *Közép-Hanva*, *Elő-Sár*, *Közép-Sár* és a *Mög-Sár* víznév. E nevek — ahogy már láttuk más S+M szerkezetű víznevek esetében is — valószínűleg az utótagban álló tulajdonnévvel megjelölt víz valamely szakaszát vagy ágát azonosítják. Ugyanez a szemantikai tartalom fejeződik ki az *Elő-patak*, *Közép-ér*, *Közép-patak*, *Vég-ág* és a *Vég-ér* S+F szerkezetű nevekben is.

A sajátosság kifejezésére lexikális szempontból képzett (pl. *mélyes*, *nyerges*, *kékes*, *solymos*, *nádas*) és képzetlen melléknevet (pl. *keskeny*, *nagy*, *kis*, *ó*, *feke-*

te, hideg, harsány), valamint melléknévi igenevet (pl. *holt, meddő, aszó, zúgó*) használtak fel a névadók.

5. Az előzőekben arra tettem kísérletet, hogy feltérképezsem azokat a funkcionális-szemantikai kategóriákat, melyek a korai ómagyar kor vízneveiben szerepet kaptak. A következőkben az e kategóriákba sorolható nevek arányát igyekszem röviden bemutatni.

Az 1110 címszóból álló névkorpuszban (melynek körülbelül az egyötöde kategorizálhatatlan vagy bizonytalan funkcionális szerkezetű) az egyrészes és a kétrészes nevek aránya közel egyforma.

Az egyrészes víznevek között leggyakrabban S funkciójú névvel találkozunk (54%). Egyrészes vízneveink több mint egyharmadában megnevező funkciójú névrész szerepel (38%), ezek csaknem kizárólag jövevénynevek. Legkisebb számban a hely fajtáját megjelölő víznév szerepel e típusban (8%).

A névkorpuszt alkotó kétrészes víznevek több mint egytizede S+M struktúrájú (13%), majdnem 20%-ában egy megnevező funkciójú előtaggal és a hely fajtáját jelölő utótaggal (M+F) találkozunk. A legtöbb kétrészes víznév (e csoportnak a 67%-a) S+F szerkezettel írható le.

Végezetül — keresztező irányú szempontként — az S funkciójú névrészt tartalmazó víznevekben megjelenő sajátosságfunkciók számbeli megoszlását mutatom be. A névkorpuszban szereplő neveknek több mint a fele (54%) tartalmaz valamely sajátosságot kifejező (azaz S funkciójú) névrészt. Ezt 100%-nak véve az alábbi arányokat látjuk. A víznek valamely más helyhez való viszonya adta leggyakrabban a névadás indítékául szolgáló motívumot (33%). Szép számmal fordul elő olyan név is, amelyben a vízben vagy a környékén élő növényzetre történik utalás (13%). Jóval kevesebb esetben, de még mindig nagy számban a vízi vagy víz környéki állatvilág nyújtotta a névadási indítékot (5%). Különösen a kétrészes nevek között találunk számos példát a víz méretére (10%), illetve az állapotára (9%) történő utalásra. Az egy-, illetve a kétrészes víznevek között több esetben találkozunk olyannal, melyben a névadás alapját a vízben vagy annak környékén található anyag szolgáltatta (8%). A fentmaradó mintegy 20%-nyi névben a 4.5. pontban felsorolt további 10–12 szemantikai jegy valamelyike fejeződik ki, így ezek — noha vannak közöttük jellegzetesen víznévi funkciók is — a ritkábbak közé tartoznak.

GYÖRFFY ERZSÉBET

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1947): *A Nyárádmente földrajzinevei*. MNyTK. 74. sz. Bp.
BENKŐ LORÁND (1948): A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *MNy.* 44: 95–101.

- BENKŐ LORÁND (1993): Megjegyzések víznevekről. Adalékok a székelység történetéhez. *NÉ.* 15: 50–6.
- BENKŐ LORÁND (1997): Megjegyzések a *Begej* névhez (Adalék táj- és vízneveink viszonyához). In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Szerk. KISS GÁBOR–ZAI CZ GÁBOR. Bp. 62–70.
- BÍRÓ FERENC (1997): Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. *MNyj.* 34: 93–114.
- DEME LÁSZLÓ (1948): A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *MNy.* 44: 105–7.
- FNESZ. = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* I–II. 4., bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- GREGOR FERENC (1989): Magyar–szlovák nyelvi kapcsolatok. In: *Nyelviünk a Duna-tájon.* Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 141–96.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I–IV. Bp., 1963–1998.
- HA. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA: *Helytörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997.
- HA. 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA: *Helytörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999): A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
- KÁLMÁN BÉLA (1989): *A nevek világa.* 4. kiadás. Debrecen.
- KISS LAJOS (1979): Székelyföldi víz- és helységnevek. *Nyr.* 103: 468–72.
- KISS LAJOS (1994): A Felvidék víznevei. *MNy.* 90: 1–19.
- KISS LAJOS (1995): Földrajzi neveink kontinuitása a Dunántúlon. *MNy.* 91: 192–4.
- KISS LAJOS (1997a): Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 187–97.
- KISS LAJOS (1997b): Erdély vízneveinek rétegződése. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 199–210.
- KNIEZSA ISTVÁN (1942): *Erdély víznevei.* Kolozsvár.
- KNIEZSA ISTVÁN (1948): Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön. *MNy.* 44: 1–11, 101–5.
- PAIS DEZSŐ (1912): *Az aszó elhomályosult összetételei.* *MNy.* 8: 391–401.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* I–IV. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967–1984.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I. *A korai ómagyar kor és előzményei.* Bp., 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika.* Bp., 1992.
- TÓTH VALÉRIA (1999): Helynevek a helynevekben. *MNyj.* 37: 435–42.
- TÓTH VALÉRIA (2001a): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b): *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban.* Debrecen.
- VÖRÖS OTTÓ (1999): *Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata.* *MNyTK.* 211. sz. Bp.

Hegynevek az Árpád-kori Gömör vármegyéből*

1. A magyar történeti névtani vizsgálódások középpontjában elsősorban a településnevek vizsgálata áll, a hegynevekkel lényegesen kevesebb szakmunka foglalkozik. Az alábbiakban röviden megkísérlem közülük a legjelentősebbeket tematikus szempontokat alapul véve áttekinteni.

KISS LAJOS kutatásai gyakran egy-egy jól körülhatárolt terület hegyneveire irányulnak. A területi ség szempontja érvényesül például a szilágysági hegynevek körében folytatott vizsgálódások eredményeit közlő írásában (1981). Hasonló jellegű tanulmányban mutat be Heves megye domborzati nevei közül is néhányat (1991).

KISS LAJOS a nevek történeti rétegződésének is külön tanulmányt szentelt (1997), melyben részletesen tárgyalja a *Tátra*, a *Fátra* és a *Mátra* hegységnevek kapcsolatát, keletkezését, emellett az ókorból származtatható (*Kárpátok*, *Almus mons*) és a Karoling-kori hegynevek (*Vütöm*, *Ámánd*) eredetét, illetve továbbélését is vizsgálja. Az ómagyar kor sajátosságait szemléltetve a kor hegynévallományából időrendben közel ötven nevet emel ki, s adja meg etimológiájukat. Hangsúlyozza, hogy körükben a magyar névadók mellett számolnunk kell szláv, pontosabban szlovák, lengyel, ruszin, illetve román névadókkal is. Történeti, valamint származásbeli rétegződésük szempontjából közelebből vizsgálja meg három hegyvidékünk, a Börzsöny, a Bükk és a Heves–Borsodibomság hegyneveit. E munkában tárgyalja továbbá a hegynévadás lehetséges indítékait is.

A hegynevek s t r u k t ú r á j á h o z kapcsolódó kérdéseket is tárgyal B. LŐRINCZY ÉVA az *-s ~ -cs* képzővel alakult ómagyar nevekről szóló monográfiájában (1962: 78–97). Részletesen foglalkozik a belső keletkezésű hegynevek szerkezeti felépítésével „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-nak a korai ómagyar kort és előzményeit bemutató I. kötete (253–5, 540–51). A korai ómagyar kori földrajzi neveket, s ezen belül a hegyneveket, ugyanolyan szerkezetűnek tartja, mint a közszavakat, csupán aránybeli eltéréseket feltételez a különböző összetételi típusok között. Ennek megfelelően elkülöníti a mellérendelő és az alárendelő összetett hegyneveket. A legjellemzőbbnek a minőség- (*Szóló-mál*), a

* Készült az OTKA T 034216 számú pályázatának keretében.

mennyiség- (*Három-hegy*) és a birtokos jelzős (*Filip köve*) neveket tartja. A kései ómagyar kor morfológikájával foglalkozó kötet a névszóképzés kapcsán tér ki a helynevekre, példái között hegyneveket is említve (II/1: 317–20). Megállapítja, hogy a XIV. század végére a helynévképzők használata nagy mértékben visszaszorult: a képzés szerepét ez idő tájt az összetétellel való névalkotás vette át.

A hegynevekhez kapcsolódó szakirodalom egy része a hegyföldrajzi köznevek tárgyalásával foglalkozik. HEFTY GYULA ANDOR a térszíni formákat jelölő közneveket gyűjtötte össze (1911), s foglalkozott eredetükkel. LŐRINCZE LAJOS a *bérc* és a *börc* szavak hangalaki és jelentésbeli különbségeit vizsgálta (1946). TÓTH VALÉRIA írása a hegyföldrajzi köznevek szóföldrajzi elemzéséhez nyújt szempontokat (1997).

Végezetül azok közül az írások közül említek meg néhányat, amelyekben mindössze egy-egy hegynevet vagy éppen névcsoporthoz érintenek a kutatók. A *Fátra*, a *Mátra*, illetve a *Somlyó* neveknek MELICH JÁNOS szentelt figyelmet (1963). DÉNES GYÖRGY egyik tanulmányában a *Munuhpest* földrajzi név etimológiáját vizsgálja, valamint a *pest* köznévi jelentését kutatja sziklák és hegyek nevében (1997). Hasonló jellegű írásban olvashatunk többek között a *Hegymagas* nevünkről (ZELLIGER 1991, ehhez azonban lásd még KISS LAJOS 1995 is) vagy az *Osztrovszki-hegység* nevéről (KISS L. 1986) is.

2. A szakirodalom vázlatos ismertetése során felvázolt szempontok közül magam a továbbiakban a területiség elvét kívánom írásomban érvényesíteni: a korai ómagyar kori Gömör vármegye hegyneveit mutatom be történeti-etimológiai vizsgálat keretében tipológiai rendszerezéssel. Forrásként GYÖRFFY történeti földrajzát (a továbbiakban Gy.), illetve az annak alapján összeállított „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” (HA.) megfelelő kötetét használtam. Átvettem az ezekben használatos rövidítéseket is.

Gömör vármegye a Sajó felső vízvidékén terült el, de határvármegye lévén a gyeplévére is kiterjedt, továbbá hozzátartozott a Szepesség alig lakott területének jelentős része. Az Árpád-korban az ide letelepedett magyarság jó ideig szlávokkal élt együtt. Az összefoglaló szláv népesség megnevezés eltérő időszakokban letelepedett különböző etnikumokat jelöl: déli, nyugati, illetve bolgár-szlávok egyaránt éltek itt, amint ezt az Árpád-kori helynevek is bizonyítják (vö. Gy. 2: 461–2; KISS L. 1988: 145). A hegynevek között is számos szláv eredetű találunk.

2.1. A szláv eredetű nevek névátvétellel a magyar névrendszer részévé válhatnak. A magyar névhasználó közösség számára a jövevénynevek eredeti szemantikai tartalma ismeretlen, szerepük a denotátumra való utalás.

Bucsony 'Korlátfalva határában említett hegy' 1341: *Buchun*, mo. (Gy. 2: 461, 517). Egy közvetlenül nem adathozható szláv eredetű *Bucsony* településnévből alakulhatott metonimikusan; vö. szb.-hv. *Bučane* [többes sz.] hn., szlk.

Bučany [többes sz.] hn. Tulajdonképpen értelme 'bükkösnél lakók' (vö. FNESz. *Bucsány*), ez a településnévadási forma (a *-jane* képzővel történő névalakulás) a szlávban gyakori, hegységekben azonban csak másodlagosan fordulhat elő. A településnév metonimikus átalakulása a szlovákban és a magyarban egyaránt végbemehetett.

Csernahora 'a Sajó és a Garam forrásai között emelkedő hegy' 1243/335: minor berch que dicitur *Ternahora* [*Chernahora*], 1243/335/XVII.: *Csernahora* (Gy. 2: 457, 460, 533). Szláv (bizonyára szlovák) eredetű: az előtag a szláv *črna 'fekete' (vö. FNESz. *Cserna*) melléknévből való, az utótag a szlovák *hora* 'hegy' főnévvel azonosítható. Hasonló helynevekkel a legtöbb szláv nyelvben találkozhatunk; vö. pl. szb.-hv. *Crna Gōra* (tkp. 'fekete erdő; fenyves'), amely valószínűleg a vidék fenyveseire utalhat (vö. FNESz. *Crna Gora*).

Gerbenc 'Rozlozsna határában említett hegy' 1258/334: *Guerbench*, mo. (Gy. 2: 460, 541). Szláv eredetű; a R. szláv *Grebenъcb (tkp. 'kis domb- vagy hegygerinc, taraj') helynév átvételével alakulhatott (FNESz. *Garabonc*). A *Gerbenc* forma hangátvetéssel jött létre.

Kapla 'Serke határában említett hegy' 1326: *Kapula* ~ *Kapala*, mo., 1447: *Kapla*, mo. (Gy. 2: 547). Talán szláv eredetű; a szb.-hv. *Kàpela*-féle 'kápolna' jelentésű hn. (FNESz. *Kapela*) átvétele lehet, amelyből hangrendi kiegyenlítő-dés, majd a két nyílt szótagos törvény érvényesülésével alakulhatott ki a *Kapla* forma.

Ruda 'a Csernahorától DK-re elterülő hegy, Rozlozsna határában említik' 1258/334: *Ruda*, mo. (Gy. 2: 460, 541). Az összláv *ruda 'érc' jelentésű közsóból alakult szláv (bizonyára szlovák) *Ruda* helynév átvétele. A legtöbb szláv nyelvben megtalálható helynévként; vö. szlk. *Ruda* hn. (l. ehhez FNESz. *Rudabánya*). A szláv névadás alapja az, hogy ezen a vidéken arany- és ezüstbányászattal foglalkoztak, erre utal a közeli *Rozsnyóbánya* településnév is (vö. Gy. 2: 543).

Veternyk 'Rozlozsna határában említett hegy' 1243/335: *Beternyk* [ɔ: *Veternyk*] [2a], 1243/335/XVII.: *Veternyk* [2a] (Gy. 2: 460, 533), 1258/334: *Wecurnuk* [ɔ: *Weturnuk*], mo., 1258>336/354: *Wythuittuk* [romlott alak lehet] (Gy. 2: 541), 1258>336/430: *Veturnuk* (Gy. 2: 460, 541). Szláv, bizonyára szlovák eredetű; vö. szlk. *Veterník*, tkp. 'szeles hely' hn. (l. ehhez FNESz., KISS L. 1997: 159).

Visnyice 'Novák határában említett hegy' 1295/315: beerch *Wysniche* (Gy. 2: 461, 530). Szláv eredetű; vö. szb.-hv. *Višnjica* hn., szln. *Višnjica* hn. stb. (FNESz., ŠMILAUER 1970: 191). Alapszava a szlk. *visnjica* (ti. *hora*) 'meggyes (ti. hegy)'. A magyarba feltehetően *Visnyica* hangalakban bekerülő helynév hangrendi kiegyenlítő-dés eredményeként nyerte el *Visnyice* formáját.

Viszoka 'a Kesző, illetve a Herepány patak felső szakaszát övező hegy, Naprágy és Herepány határában említik' 1254/364/399: *Wyzoga*, mo. (Gy. 2: 461,

528). Szláv, bizonyára szlovák eredetű; vö. szlk. *Vysoká* hn. A 'magas' jelentésű melléknév nőnemű alakjából *vysoká* (ti. *hora* 'hegy') való (vö. FNESz. *Viszoka*).

2.2. A jövevénynevek esetében meglehetősen gyakori folyamat a kiegészülés, a névtest terjedelmének növelése egy hegyfajtajelölő földrajzi köznévvvel, hogy helynévi funkciója a névhasználó közösség számára egyértelmű legyen.

Szol-hegy 'Rozsnyó határában említett hegy' 1291: *Zolheg*, mo. (Gy. 2: 460, 543). Az előtag etimológiája bizonytalan. Talán a szlovák *sol* 'só' jelentésű közszóból alakult; vö. szlk. *Solisko* hn. (ŠMILAUER 1970: 167). A második névrész a *hegy* földrajzi köznévv.

Viszoka hegye 'a Kesző, illetve a Herepány patak felső szakaszát övező hegy, Naprágy és Herepány határában említik' 1323: *Wyzukahyge*, mo. (Gy. 2: 461 [*Wyzoka hege* formában], 510), 1323/324: *Wyzukahigy* (Gy. 2: 510). Minden bizonnyal az előző csoportban tárgyalt **Viszoka** formából jött létre másodlagosan, kiegészüléssel.

Zalatna ~ Szalatna bérc 'Gömör határában említett hely' 1291: *Zalathna-berche* (Gy. 2: 501). Az előtag olvasata, etimológiája bizonytalan. Talán egy elsődleges *Zalatna* helynévből magyarázható, amely bizonyára egy szláv *Zlatna (< *zlato* 'arany' jelentésű) helynév átvétele (vö. FNESz. *Zalatna*). Talán ez egészülhetett ki másodlagosan a *bérc* földrajzi köznévv birtokos személyragos alakjával. Az elsődleges szláv forma motivációja bizonyára egy közelben levő aranylelőhely lehetett. Kapcsolatba hozhatjuk ugyanakkor a közeli *Szalatna pataka* név előtagjával is; ennek közszói előzményeihez lásd cseh *slatina* 'láp, mocsár, ingovány', szb-hv. *slätina* 'savanyúforrás, savanyúvíztől átázott, majd megkérgeedett talaj' stb. (vö. FNESz. *Szalatnok*; itt további szláv helynévi származékok is találhatók).

Ladica-bérc 'a Kesző, illetve a Herepány patak felső szakaszát övező hegy, Kesző falu határában említik' 1232>347: *Lasichaberch* [ɔ: *Ladichaberch*] (Gy. 2: 461, 515). **Ladica hegye** formában is előfordul: 1323: *Ladychahyge*, mo. (Gy. 2: 461, 516), 1323/324: *Ladichahigy* (Gy. 2: 516). A talán elsődleges *Ladica* hegynévv szláv, bizonyára szlovák eredetű lehet; vö. szlk. *Ladice* [többes sz.] hn. (FNESz. *Barslédec*). Tövében az összláv *lędo 'irtványföld' rejlik. Valószínűbb azonban, hogy az előtagban egy közvetlen adatokkal nem igazolható *Ladica* településnévv szerepel, azaz a *Ladica-bérc ~ Ladica hegye* hegynévv 'Ladica település közelében levő hegy' szemantikai tartalommal jellemezhető. Utótagként a *bérc*, illetve a *hegy* földrajzi köznévv kapcsolódott a mindenképpen tulajdonnévi funkcióban álló *Ladica* névrészhez. Az adatok alapján feltételezhetően szinonim használatú lehetett a két névváltozat. A magyarba vélhetően *Ladice* alakban bekerülő helynévv hangrendi kiegyenlítődéssel nyerte el *Ladica* hangalakját.

2.3. Földrajzi köznévből alakult hegynevek

Bérc¹ 1232>347 (Kesző) [4a], 1243/335 (pelsőci uradalom), 1245/423 (Kövi, Gömör mellett), 1247/383 (Kálosa) [3a], 1258/334 (Rozlozsna) [8a], 1268/273 (Kövecses [2a], Recske [3a]), 1291 (Gömör), 1295/400 (Csákány, Novákhoz közel) [2a], 1323 (Herepány) [9a], 1330 (Herepány) [2a], 1333/334 (Jeszte) [2a], 1334 (Rás) [2a], 1336 (Panyit) [2a], 1341 (Csomatelke [7a], Korlátfalva [2a]), 1341/347 (Bást): *berch* (Gy. 2: 460, 461, 485, 490, 493, 501, 509, 510, 512, 513, 515, 517, 518, 520, 532, 533, 538, 539, 540, 541), 1240 (Csomatelke, Gortva): *béerch* (Gy. 2: 492, 499), 1245/423 (Kövi, Gömör mellett): *berek* [ɔ: *berch*], mo. (Gy. 2: 520), 1275 (Zsór) [2a], 1283/353 (Zubogy) [8a], 1323 (Herepány [2a], Kesző [7a]), 1338 (Dézsmástelek) [3a], 1341/347 (Hegymeg, Guszóna mellett) [6a]: *Berch* (Gy. 2: 494, 508, 509, 510, 516, 558, 559), 1290/303/479 (Bást) [4a], 1295/315 (Novák) [8a], 1330 (Herepány) [2a]: *beerch* (Gy. 2: 485, 510, 530), 1295/315 (Novák): *beeche* [ɔ: *berch*] (Gy. 2: 530), 1326/446 (Dobsina): *Birchc* (Gy. 2: 460, 495) | **bérci** 1291 (Gömör) [2a]: *berchy* (Gy. 2: 501). Közszóként és helynévként egyaránt gyakran szerepel a *bérc* földrajzi köznévvé a korai ómagyar kori oklevelekben. Sok esetben nehezen határozható meg, hogy az oklevélbeli adat közszóként utal-e a kiemelkedésre, vagy tulajdonnévként jelöli azt. Az *ad I Berch, super eodem Berch* típusú szerkezetek (Gy. 2: 494, 558) *bérc* lexémája gyaníthatóan nem tulajdonnév. A kiemelkedésekre utaló földrajzi köznévvé ugyanakkor jelentéshasadással a hegy megnevezésévé válhatott, pl. az *ad I semitam et asc. montem qui berek (berch) appellatur* esetében (Gy. 2: 520) inkább ezt erősíti a kontextus. A szó korai ómagyar kori jelentésének meghatározását a latin földrajzi köznevek — bár ezek a nem tulajdonnévi adatok mellől értelemszerűen gyakran hiányoznak — segítik: a *mons, monticulus* minősítések a *bérc* szónak a maitól eltérően 'hegy, kisebb-fajta kiemelkedés, magaslat' általánosabb jelentéséről tanúskodnak (lásd még ehhez TÓTH V. 2001: 26–7).

Halom 'Kesző határában említett hely' 1232>347: *ad montic. ... vulgo holm* (Gy. 2: 515). A latin helyfajta-megjelölő kifejezés alapján tulajdonnévnek tekinthetjük. A magyar *halom* 'alacsonyabb domb' jelentésű (TESz., EWUng) földrajzi köznévből alakult jelentéshasadással.

A földrajzi köznévből alakult név valószínűleg kiegészült újabb földrajzi köznévvvel az alábbi név esetében:

Halom-hegy 'Naprágy és Herepány határában említett hegy' 1254/364/399: *Holmheg*, mo. (Gy. 2: 461, 528). **Halom hegye** 1323: *Holmhyge*, mo. (Gy. 2: 461, 510), 1323/324: *Holmhigy* (Gy. 2: 510). A két névváltozat bizonyára szino-

¹ A sokfelé előforduló megnevezés adatait az egyszerűség végett a betűhív formák szerint elrendezve közlöm, s az oklevél évszáma után zárójelben adom meg annak a településnek a nevét, ahonnan az adatot említik.

nim használatú lehetett a korban. A helynév elő- és utótagjaként egyaránt hegy-földrajzi köznévi szerepel: az előtag a magyar *halom* 'alacsonyabb domb', a második névrész pedig a *hegy* földrajzi köznévi. A *halom* szó HEFTY szerint eredetileg mesterségesen készült földhányást jelenthetett (1911: 208), ezt azonban újabb etimológiai szótáraink (TESz., EWUng.) nem támogatják. A feltehető eredeti *Halom* név egészülhetett ki a hasonló szemantikai tartalmú *hegy-gyel*. A vélhetően elsődleges *Halom-hegy* formából bővüléssel jöhetett létre a birtokos személyragos változat. A *Halom hegye* név szerkezete alapján esetleg feltételezhetjük azt is, hogy a név a közelben lévő *Halom* nevű hellyel van kapcsolatban.

2.4. A hegy valamely sajátosságát kifejező nevek

A terület hegyneveinek túlnyomó többsége kétrészes helynévi. Előtagjuk általában a hegy valamely sajátosságára utaló lexéma, utótagjukként pedig földrajzi köznévi vagy ritkán helynévi áll. A nevek előtagjaként szereplő szavak különböző szófaji csoportokba tartozva (főnévi, melléknévi, számnévi) igen sokféle szemantikai tartalmat fejezhetnek ki.

2.4.1. A hegy tulajdonságára utaló hegynevek

A hegy méretére csak egy névben találunk utalást:

Kis-Várad 'Bást határában említett hegy' 1341/347: *Kyswarad*, mo. (Gy. 2: 461, 485). GYÖRFFY szerint talán azonos a **Dános köve** nevű hegygel. A magyar *kis* melléknévi és a főleg helynévként alkalmazott 'udvarhely; kis erősség, kis vár' jelentésű *várad* (< *vár* fn.) községi összetételéből alakult (vö. FNESz. *Kis-várda*). Arra utalhat, hogy a hegyen vár állt.

A név a hegy talajára, anyagára utal:

Kövecses-halom 'Szentkirály határában említett hegy' 1337: *Kuechusholm*, promo. (Gy. 2: 551). A magyar *kövecse* 'kavics' jelentésű főnévi -s képzős származékának és a *halom* földrajzi köznévi az összetétele, s arra utalhat, hogy a hegyet borító talajréteg kavicsos, nehezen megművelhető volt.

A hegy éghajlati jellemzőire utaló nevek:

Meleg-hegy 'a Balog patakhöz közeli hegy Meleghegy település mellett' 1331/347: *Meleekhegh*, mo. (Gy. 2: 461, 483, 526). Az összetétel bizonyára 'mostoha időjárástól védett magaslat'-ként értelmezhető (vö. FNESz.). A hegynévi később metonímiával településnévvé is átalakult.

Verő-mál 'a Balog menti Kisfalud határában említett hely' 1334: *Wereumal*, loc. (Gy. 2: 517). A magyar *verő* 'napnak kitett, déli' melléknévi és a R. *mál* '(déli) lejtő' főnévi az összetétele (vö. FNESz. *Verő-máj*). A *mál* lexéma a fgr. eredetű *mell* testrésznévi veláris változata, amelyből hasonlóság alapján történő névátvitellel keletkezett a 'földfelszíni kiemelkedés (hegy, domb) oldala' jelentésű felszínformánévi (vö. ehhez LŐRINCZE 1947: 24, TESz., EWUng.).

Szár-hegy 'Novák határában említett hegy' 1295/315: *Zarheg*, mo. (Gy. 2: 461, 530). A magyar *szár* 'tar, kopasz' értelmű (TESz.) melléknévi és a *hegy*

földrajzi köznévi összetételéből alakult. Bizonyára a kiemelkedés növényzet nélkülisége szolgált a névadás alapjául (lásd ehhez FNESz. *Kőszárhegy*, TÓTH V. 2001: 135). A *szár* kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy elsődleges jelentése 'világos színű, sárgás; vöröses' (vö. TESz.). A régi földrajzi nevekről nem dönthető el minden esetben, hogy *szár* elemük a talaj színére, a növényzet hiányára utal-e, vagy esetleg más funkciót tölthetett be.

A név több hegyet összefoglalóan is megjelölhet:

Három-hegy 'a Golcsa-havasok Rozsnyó feletti hegyei' 1291: ad 3 montes *Harumheg* (Gy. 2: 460, 543). Ahogy erre a latin megjelölés is utal, három hegynek az összefoglaló megjelölése lehet.

Két-halom 'Kesző határában említett hegy' 1232>347: ad duo monticula ... vulgo *Kethalm* (Gy. 2: 515). A *két* számnév és a *halom* földrajzi köznévi mennyiségjelzős összetételéből alakult. A latin szövegkörnyezet alapján bizonyára két hegynek az összefoglaló elnevezése lehet. Ez a névadási, névalkotási forma nem volt gyakori a korszakban, de a hegynevek között több hasonló szerkezetű, szemléletű nevet ismerünk: lásd még pl. *Három-halom* (Doboka vm.), *Három-hegy* (Fejér vm.), *Iker-hegy* (Esztergom vm.), *Két-homorú* (Esztergom vm.).

2.4.2. A hegy külső dologhoz való viszonyát kifejező nevek

A hegy növénytakarójára utal a név:

Erdőhát 'alacsonyabb hegyvonulatok alkotta táj a Sajó felső folyásától Nyra, a Sztinva, a Jolsva és a Turóc patakok között' 1318: *Erdouhat* (Gy. 2: 460, 482, 493, 497, 498, 519, 522, 525, 530, 532, 539, 540, 547, 548, 550, 555, 556, 557). A magyar *erdő* főnév és a *hát* földrajzi köznévi összetételéből alakult. A magyar névrendszerben nem ritka ez a tájnév, amely a névadás korában bizonyára erdővel borított domb- és hegyvidéket jelölt (vö. JUHÁSZ 1988: 72–4, az itt említett tájnév **Erdőhát**⁶ alatt). A Gömör vármegyei *Erdőhát* nevét GYÖRFFY javítva közli (*Erdouhat*; lásd ehhez Gy. 2: 460, 23. jegyzet és *Ardó* stb.), s véleménye szerint a név első eleme eredetileg nem *erdő*, hanem *erdó* < *erdőöv* volt. Ez megítélése szerint azzal állhat kapcsolatban, hogy a tornai erdőuralom erdőővői, „ardói” őrizték (vö. még JUHÁSZ, i. h.).

Jávor-hegy 'a Golcsa-havasok Rozsnyó feletti hegye' 1291: *Jaurheg* [jaur-], mo. (Gy. 2: 460, 543). A magyar *jávor* fanév és a *hegy* földrajzi köznévi összetételéből alakult.

Somos-bérc 'Jeszte határában említett hegy' 1333/334: *berch Sumus* (Gy. 2: 461, 512). A névalak a későbbi adatok alapján (vö. 1887: *Somos bérc* Gy. 2: 512) rekonstruálható ilyen formában. A magyar *som* növénynév -s képzős származékának és a *bérc* földrajzi köznévi összetételéből alakult.

A hegy állatvilágára utaló nevek:

Bagoly-kő 'Gortvától K-re húzódó hegy' 1240: *Boglku* (Gy. 2: 461, 499). Amennyiben a név olvasata helyes, a *bagoly* madárnév és a *kő* földrajzi köznévi

összetételéből kelekezett (vö. FNESz. *Bagoly-bérc*). Arra utalhat, hogy a névadáskor sok bagoly fészkelhetett itt. A *kő* mint helynévi utótag a késő középkorban épült hegyi várak megnevezésére is szolgált (vö. FNESz. *Ajnácskő*).

Ölyves-bérc 'Korlátfalva határában említett hely' 1341: *Wluesberch* (Gy. 2: 461, 517). A magyar *ölyv* madárnév -s képzős származékának és a *bérc* földrajzi köznévnak a jelzős összetételéből alakult.

Sólyom-kő 'a pelsőci uradalom határában említett hegy' 1243/335: *Solyom-keo* (Gy. 2: 461 [1243/335/XVII. évszámmal], 533), 1243/335/XVII.: *Solymkő* (Gy. 2: 533). A magyar *sólyom* madárnév és a *kő* földrajzi köznévnak az összetételéből alakult. Bizonyára a névadás korában a hegyen nagy számban fészkelő sólymok szolgáltatták a névadás motivációját. Az állatnév azonban személynévi áttételen keresztül (vö. 1138/329: *Soulum* szn.: ÁKSz. 321) is szolgálhatott az előtag alapjául, s ez esetben valamilyen birtokviszonyra utalhat a név.

A hegyen lévő építményre utaló nevek:

Akasztó-hegy 'a Jolsva és a Turóc patakok közti hegyvonulat, Gömör határában említik' 1291: *Akasztowhegy*, mo. (Gy. 2: 461 [*Akasztowheg* formában], 501). Az *akasztó* folyamatos melléknévi igenév és a *hegy* földrajzi köznévszetételéből alakult. Feltehetőleg annak az emléket őrzi, hogy rajta egykor akasztófa állt.

Vár-hegy 'Jeszte határában említett hegy' 1333/334: *Waarheg*, mo. (Gy. 2: 461, 512). A hegyen épült vár adhatta a megnevezés alapját.

A hegy birtokosára vagy használójára utaló nevek:

Dános köve 'Sőreg határában említett hegy' 1245/264: *Danuskue* [-küé], mo. (Gy. 2: 461, 548). GYÖRFFY szerint talán azonos a **Kis-Várad** nevű hegygel. A *Dános* szn. (vö. 1220/550: *Danum* szn. [acc.]: ÁKSz. 101) és a *kő* földrajzi köznévs jelölt birtokos jelzős szerkezetéből alakult. Az előtagul szolgáló személynév talán a *Dániel* becéző alakja lehet (lásd ehhez FNESz. *Dénesfalva*).

Golcsa[-havas] 'Gömör vm. ÉK-i szélén levő hegyvonulat' 1243/335/XVII.: altior *Golczam* (Gy. 2: 460, 532), 1243/335: altior *Bolcham* [ɔ: *Golcham*] (Gy. 2: 532), 1255: *alpes Golcha*, 1294: *Alpes Golca*, 1294, 1331: *Alpes Golcha* (Gy. 2: 460). GYÖRFFY a latin kifejezést tulajdonnévnek tekinti. A többes számú *havasok* földrajzi köznévs a kor okleveles anyagában nem adatható magyar formában, *havas* alakkal azonban (önmagában és összetételben egyaránt) nagy számban találkozunk (vö. OklSz., HA. 1–2.). A helynevet *Golcsa* alakban is rekonstruálhatjuk, ami talán személynévi eredetre megy vissza; vö. 1213/550: *Golsa* (ÁKSz. 143). Az ómagyar korban pusztá személynévi hegynevek azonban csak bizonytalanul jelentkeznek: a vizsgált területen csupán *Szirk* kapcsán merülhet fel kis valószínűséggel a személynévi származtatás lehetősége.

Károly lese 'a pelsőci uradalom határában említett hegy' 1243/335: *Karulesy* [karullesi] (Gy. 2: 461 [1243/335/XVII. évszámmal], 533), 1243/335/XVII.: *Carullosy* [ɔ: *Carullesy*] (Gy. 2: 533). A *Károly* személynév (1213/1550: *Karoli*

szn.: ÁKSz. 186) és a *les* 'rejtett figyelőhely' (TESz.) közszó jelölt birtokos jelzős szerkezetéből alakult. Az utótag talán olyan helyre, kiemelkedésre utal, amelyről jól szemmel lehetett tartani a környéket.

Leány-kő 'a pelsőci uradalom határában említett hegy' 1243/335: *Leankeo* (Gy. 2: 461 [1243/335/XVII. évszámmal], 533). A magyar *leány* főnév és a *kő* földrajzi köznévvé jelöletlen birtokos jelzős szerkezetéből alakult. Talán leányági örökös birtokra, esetleg apácák birtokára utalhat (vö. FNESz. *Leányfalu*, *Leányvár*).

[Márton köve] 'a Jolsva és a Turóc patakok közti hegyvonulat egyik tagja, Kövi határában említik' 1243/335, 1243/335/XVII.: *lapis Martini* (Gy. 2: 461, 519). Csak latin nyelvű formában adatható, kérdéses tehát, hogy valós magyar helynév volt-e, illetve a fenti formában létezett-e magyar helynévként. A *Márton* személynév adatható a korból; vö. 1211: *Mortun* szn. (FNESz. *Mártonhegy*).

Mátyás hegye 'Bást határában említett hegy' 1341/347: *Mathyashege*, mo. (Gy. 2: 485). A *Mátyás* személynévnek (vö. 1202–3/1500 k.: *Mathias*, *Matias* szn.: ÁKSz. 220) és a *hegy* földrajzi köznévvé birtokos személyragos származékának az összetétele.

Monohpest 'a két Turóc közti hegyvonulat egyik sziklája, Rás határában említik' 1266/283: *Munuhpest*, *rupes* (Gy. 2: 461, 545). A hegynév első néveleme vélhetően az 'egyedül, magányosan élő szerzetes, barát, remete' jelentésű *monoh* köznévvé (TESz.). A *pest* lexéma jelentése vitatott. HEFTY GYULA a 'szikla' jelentést tartja valószínűnek (1911: 340). MELICH JÁNOS szerint 'kemence' értelmű (1925–29: 139), azaz a kiemelkedést ilyen építményről (vagy esetleg alakra utaló metaforikus névadással) nevezhették el. Egy későbbi tanulmányában a *pest* közneveinknek emellett 'verem > barlang > hegy, kőszikla' jelentést is tulajdonít (1938: 131). Eszerint a *Munuhpest* alárendelő összetétel, benne a *pest* 'kőszikla, kőszál' jelentésű, a név egésze tehát 'Barát-hegy, Remete-hegy' értelmű lehet. KISS LAJOS 'barlang' jelentést tulajdonít a *pest* lexémának (FNESz. *Pes-kő*). DÉNES GYÖRGY szerint — az óegyházi szláv, illetve bolgár-szláv nyelv analógiája alapján — a *pest* köznevet a magyarság 'kemence' és 'üreg, odú, barlang' jelentésben használhatta (1999: 107, valamint korábban 1997: 284–8). Abban az esetben, ha a *pest* szó hegy vagy szikla nevében, illetve a *hegy* (*mons*) vagy a *kő*, *szikla* (*rupes*) szavakkal összefüggésben szerepel, akkor ott a szó 'üreg, barlang' jelentésére kell gondolnunk (DÉNES 1999: 108).

Szirk 'a Turóchoz közeli hegy, Rás határában említik' 1334: *Zyrk*, *montic*. (Gy. 2: 461, 538). Talán pusztaság személynévből keletkezett magyar névadással, az alapjául szolgáló személynévhez lásd le. *Syrek* szn. (vö. FNESz.). Lehetséges azonban, hogy egy közvetlenül nem adatható *Szirk* településnévből alakult metonimikus névadással.

Tóbiás lese 'a Jolsva és a Turóc patakok közti hegyvonulat egyik tagja, Kövi határában említik' 1243/335, 1243/335/XVII.: *Tobiaslesy* (Gy. 2: 461, 519). A

magyar *Tóbiás* személynév (vö. 1211: *Thobie*, 1219/1550: *Tobia ~ Tobias*, 1220/550: *Tobias*: ÁKSz. 338) és a *les* 'rejtett figyelőhely' (TESz.) főnév jelölt birtokos jelzős összetételéből alakult. Valós birtokviszonyra utalhat.

Vidos(z)a bérc 'Csomatelke határában említett hely' 1341: *Viduztaberche* [ɔ: *Viduza?*] (Gy. 2: 460, 493). Talán a magyar *Vidos* szn. (1211: *Widus*, *Vidus* szn., ÁKSz. 357) -a kicsinyítő-becéző képzővel ellátott személynévi származékából és a *bérc* földrajzi köznévi jelölt birtokos jelzős összetételéből alakult. Az előtagban rejlő személynévhez lásd még szb.-hv. *Vidoš* szn. (FNESz. *Rózsafa*). Lehetséges azonban, hogy a szl. *videti* 'lát' igéből alakult szláv helynév átvétele; vö. pl. szln. *Vidišće* hn. (vö. ŠMILAUER 1970: 190).

3.4.3. A hegynek valamely más helyhez való viszonya

A hely valaminek a része:

Hegy-láz 'Bást határában említett hegy' 1290/303/479: *Hyglaz*, mo. (Gy. 2: 461, 485). A magyar *hegy* és a régi, nyelvjárási *láz* 'tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány, fennsík' jelentésű főnévnek (lásd ehhez TESz.) az összetételéből alakult. Az utótag szerint esetleg nem hegynév, hanem hegyi tisztás, fennsík neve lehet, de rész-egész viszony alapján a rét a hegy nevévé is válhatott.

Ökör-mező 'a Golcsa-havasok Rozsnyó feletti hegyei' 1291: 2 montes *Wkurmezeu* (Gy. 2: 460, 543). A magyar *ökor* állatnév és a *mező* '(hegyi) rét, legelő, kaszáló' jelentésű földrajzi köznévi összetételéből alakult vélhetően elsődlegesen (talán a hegyen fekvő) rét megnevezéseként, majd másodlagos, metonimikus átalakulás útján válhatott a hegy nevévé.

A hegy pontos elhelyezkedésére utaló nevek:

Medves 'Bást határában említett hegy' 1290/303/479: *Medus* [medüs], mo. (Gy. 2: 461, 485). A bazaltfennsík a közelében folyó *Medves* nevű, időnként kiszáradó patakról kaphatta a nevét metonimikusan. A víznév ezen a vidéken adatokkal nem igazolható, másutt azonban előfordul; vö. 1157/1230 k.: *fluvius Medus* (lásd ehhez KISS L. 1997: 160).

Fekete-erdő 'Gömör vm. É-i részén Ny–K-i irányban húzódó erdős hegyvidék' 1243/335, 1243/335/XVII.: *Nigram silvam* (Gy. 2: 457, 533), 1413: *Fekethe erdew* (Gy. 2: 457). A magyar *fekete* színnévnek és az *erdő* földrajzi köznévnél az összetételéből alakult. A középkorban a nagyon sűrű, sötét erdőt hívták így; vö. 1323: „Ad Silvanus densosus que dicuntur *Fekethewerdeu*” (Oklsz. 231). A hegyre a rajta lévő erdőség neve vonódhatott át (vö. FNESz. *Feketeerdő*).

Palaszka bükke 'Jeszte határában említett hegy' 1333/334: *Palazkabiky* [-biki], mo. (Gy. 2: 461, 512). Az előtag etimológiája tisztázatlan. A név szerkezete alapján tulajdonnevet (személy- vagy helynevet) gyaníthatunk benne. A második névrész a magyar *bükk* 'bükkerdő' jelentésű földrajzi köznévi birtokos személyragos alakja. Metonimikusan válhatott hegynévvé. Úgy tűnik, az elsőd-

legesen erdőséget megnevező névformák hegynévi használata gyakori a korai ómagyar korban (vö. KISS L. 1996: 442).

A hegy viszonyított helyzetére utaló nevek:

Köz-bérc 'Lice határában említett hely' 1243/335: *Kuzkerez ~ Kuzkercz* [ɔ: *Kuzbercz*] (Gy. 2: 523), 1243/335: *Kuzberek* [ɔ: *Kuzberch*], 1243/335/XVII.: *Közbercz* (Gy. 2: 460, 533) ~ *Közbércz* (Gy. 2: 523). A magyar *köz* 'középső' jelentésű melléknév és a *bérc* földrajzi köznév összetételéből alakult. Három párhuzamos hegyhát közül a középsőre vonatkozhat (vö. FNESz. *Közép-bérc*). A *köz* forma 'középső' jelentésben való használata a korai ómagyar korban általánosnak tekinthető (vö. OklSz., HA. 1–2.).

Közép-kő 'Gortvától K-re húzódó hegy' 1240: *Cuzepku*, loc. (Gy. 2: 461, 499). A *közép* 'középső' jelentésű melléknév és a *kő* földrajzi köznév összetételéből alakult. Három párhuzamos hegy, szikla közül a középsőt jelölhette (vö. FNESz.).

3.5. Kategorizálhatatlan nevek

Angyal(n)ica 'a Gömör melletti Kövi határában említett hegy' 1245/423: *Agolnicha ~ Angalyche* (Gy. 2: 520) ~ *Angalnicza*, mo. (Gy. 2: 461, 520). Eredete ismeretlen.

Dolla 'Jeszte határában említett hegy' 1333/334: *Dolla*, mo. (Gy. 2: 461, 512). Etimológiája bizonytalan. Talán szláv eredetű lehet, s egy elsődleges *Dolna* 'alsó' jelentésű helynévből (vö. szlk. *Dolný Kubín* hn., mac. *Dolna Banjica* hn., lásd ehhez ŠMILAUER 1970: 56) alakulhatott teljes asszimilációval.

Jegy ? -kő 'Gömör határában említett hely' 1291: *Jegyku*, lap. (Gy. 2: 501). Az előtag olvasata, szemantikai tartalma bizonytalan. Esetleg a régi magyar *igy* ~ *egy* 'szent' jelentésű főnév rejlik benne, amely népetimológias változással nyerhette el a *jegy* formát. Az utótag a *kő* földrajzi köznév. Ebben az esetben 'szent kő' szemantikai tartalma lehetett, s pogány áldozati helyre utalhatott. Hasonló változás történt a *Hegykő* (< *egy* 'szent' + *kő*) településnév esetében (vö. FNESz.).

Rigel ? 'Dobsina határában említett domb' +1326/330/446: *Riegel*, coll. ~ *Hibel* [romlott alak lehet] (Gy. 2: 495). Talán az ófn. *righe* 'szakadék, hasadék, szurdok' főnévből (lásd ehhez FNESz. *Rigi*) alakult német *Rigel* helynév átvétele lehet.

Száz ? 'Jeszte határában említett hegy' 1333/334: *Zaz*, montic. (Gy. 2: 512). A név olvasata, etimológiája bizonytalan. Talán a *száz* számnévből alakulhatott, ebben az esetben azonban a név szemantikai tartalma nem világos.

4. A kétrészes hegynevek leggyakoribb névalkotó földrajzi köznevei az Árpád-kori Gömör vármegyében a következők: *bérc* 'hegy, kisebbfajta kiemelkedés, magaslat', *halom* 'kisebb földfelszíni kiemelkedés', *havas* 'magas hegy, amelynek csúcsán vagy szakadékaiban gyakran még nyáron is hó van', *hát* 'szé-

les tetejű magaslat, földhát', *hegy* 'nagyobb földfelszíni kiemelkedés', *kő* 'szikla, sziklás hegy'.

A hegyekben gazdag Gömör vármegye hegynévalloánya lehetőséget nyújt arra is, hogy megvizsgáljuk, mely névadási indítékok a leggyakoribbak a vizsgált hegynevek esetében. A nevekben előforduló nyelvi elemek gyakran a név által jelölt objektum fajtáját fejezik ki. A helyfajtajelölő földrajzi köznévi jelentéshasadással tulajdonnévvé válhat (*Bérc*, *Halom*), ugyanakkor a kétrészes nevek utótagjaként is a földrajzi köznévi lexéma a leggyakoribb (*Bagoly-kő*, *Három-hegy*, *Kövecses-halom*, *Somos-bérc*, *Verő-mál*). A szláv eredetű nevek megnevező funkciójúak, szerepük minden esetben a denotátumra utalás. A megnevező funkciójú névrész állhat önmagában (az idegen eredetű hegynevekben, pl. *Cser-nahora*, *Visnyice*), előtagként (a kiegészüléssel alakult összetett helynevekben, pl. *Viszoka* > *Viszoka* hegye), valamint ritkán utótagként (*Kis-Várad*). A sajátosságot kifejező nyelvi elemek — amint ez a nevek történeti-etimológiai vizsgálata során alkalmazott tipológiai rendszerezésből is kiténik — szemantikailag igen változatosak lehetnek. Sajátosságjelölő funkcióval egyrészes nevekben (pl. *Szirk*, *Medves*), illetve kétrészesek előtagjában (pl. *Kövecses-halom*, *Meleg-hegy*, *Somos-bérc*, *Bagoly-kő* stb.) találkozunk. Ez utóbbi szerkezeti csoportban az előtagként álló sajátosságszó földrajzi köznévi (pl. *Szár-hegy*, *Ölyves-bérc*) vagy helynévi utótaggal (*Kis-Várad*) kapcsolódhatott össze.

RESZEGI KATALIN

Irodalom

ÁKSz. = FEHÉRTÓI KATALIN: *Árpád-kori kis személynévtár*. Bp., 1983.

DÉNES GYÖRGY (1997): A *Munuhpest* sziklája és a *pest* köznévi jelentése hegyek, sziklák nevében. *MNyTK*. 209: 284–8.

DÉNES GYÖRGY (1999): *Köpes(t)* helynév Borsodnádasd határában. *NÉ*. 21: 107–12.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II*. Főszerk. LORÁND BENKŐ. Bp., 1993–1995.

FNESz. = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. 4., bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

Gy. 2. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Doboka–Győr vármegye*. Bp., 1987.

HA. 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA: *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1997.

HEFTY GYULA ANDOR (1911): A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. *Nyr*. 40: 155–69, 206–16, 259–65, 300–8, 361–70, 458–62.

JUHÁSZ DEZSŐ (1988): *A magyar tájnévadás*. NytudÉrt. 126. sz. Bp.

KISS LAJOS (1981): Szilágysági hegynevek. *Nyr*. 105: 97–101.

- KISS LAJOS (1986): Hogyan keletkezett az Osztrovszki-hegység neve? *MNy.* 82: 334–6.
- KISS LAJOS (1988): Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *MNy.* 84: 129–55.
- KISS LAJOS (1991): Víz-, hegy- és völgynevek a középkori Heves megyéből. *MNy.* 87: 73–7.
- KISS LAJOS (1995): *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.* NytudÉrt. 139. sz. Bp.
- KISS LAJOS (1997): Hegynevek a történelmi Magyarországon. *MNy.* 93: 154–68.
- LŐRINCZE LAJOS (1946): Bérc ~ börc. *MNy.* 42: 22–6.
- LŐRINCZE LAJOS (1947): Mál. *MNy.* 43: 24–7.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1962): *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban.* NytudÉrt. 33. sz. Bp.
- MELICH JÁNOS (1925–29): *Honfoglaláskori Magyarország.* Bp.
- MELICH JÁNOS (1938): Melyik nép nevezte el Pestet *Pest*-nek? *MNy.* 34: 129–40.
- MELICH JÁNOS (1963): *Dolgozatok II.* NytudÉrt. 41. sz. Bp. 29–75, 101–7.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970): *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik.* Praha.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* I–IV. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967–1984.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I. *A korai ómagyar kor és előzményei.* Bp., 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika.* Bp., 1992.
- TÓTH VALÉRIA (1997): Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban. *MNyTK.* 209: 262–5.
- TÓTH VALÉRIA (2001): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991): Milyen magas a *Hegymagas*? *MNy.* 87: 77–82.

Az erdélyi unitáriusok keresztnevei a XVIII. században*

1. A reformáció utáni keresztnévhasználat felekezeti névpreferenciáinak alakulási folyamatában a XVIII. századot tekinthetjük az utolsó fontos szakasznak. (A korábbi XVI–XVII. századi szakaszokra nézve erdélyi vonatkozásban lásd tölem 1997, 1998.) A megelőző századtól fellépő és a király Magyarországon egyre erőteljesebben működő ellenreformáció hatása ugyanis az erdélyi fejedelemség fennállásáig itt nem tud kibontakozni (hisz harcok protestánsok ülnek a fejedelmi székben), eredményei tehát a Habsburg-uralom Erdélyre való kiterjesztése után — császári rendeletektől is támogatva — mutatkoznak meg. Egyrészt ezért tartom fontosnak a XVIII. századi keresztnévhasználat felmérését az erdélyi felekezetek körében. Másrészt viszont azért is, mert az egyházak hatása a keresztnévhasználatra a felvilágosodás korától kezdődően egyre inkább gyöngül, vezető helyzetét a névválasztásban elveszíti, illetőleg sok más tényezővel kell rajta osztoznia az ezutáni időben. Az egyházak befolyásának csökkenése új helyzetet fog majd kialakítani a keresztnévválasztásban és -használatban, melyre többek között a felekezeti névpreferenciák fellazulása s keveredése lesz jellemző. Ezért is fontos rögzíteni a még elsőrendűen felekezeti névhasználat utolsó, XVIII. századi szakaszát.

Az ellenreformációnak a keresztnévhasználatra gyakorolt hatásáról elsősorban katolikus vonatkozásban tárt föl tényeket a magyar névtani szakirodalom (ennek tulajdonítva többek közt például a *Mária* és a *József* keresztnév használatának fokozódását és terjedését). Arról, hogy a protestáns névhasználat hogyan reagált a nem ritkán erőltetett rekatolizációra, már kevesebbet tudunk. Érdemes tehát e szempontból is figyelmet fordítani a XVIII. századi felekezeti névpreferenciákra. Hogy ebbe a vizsgálatba elsőként épp az erdélyi unitáriusok névanyagát vonom be, azt több ok is javallja: 1. Erről tudunk a legkevesebbet, hisz e felekezet magyarországi elterjedtsége kezdettől fogva sokkal szűkebb körű volt és maradt, mint szülőföldjén, Erdélyben, s ezért a magyarországi névtani kutatás figyelmét elkerülte. De a fejedelemség korabeli Erdélyben igen nagy szerepet játszó unitárius felekezet névhasználatának vizsgálata is épp csak hogy elkezdődött egy szűkebb körű névanyag, a kolozsvári unitárius főiskolát a XVII. század

* E dolgozat a T 037721 számú OTKA pályázat támogatásával készült.

első felében látogató diákok neve alapján (GERGELY 1998). 2. Feltételezésünk szerint ennek a felekezetnek — különösen antitrinitárius hitelveket valló első szakaszában — jelentős szerepe lehetett az ószövetségi nevek protestáns preferenciájának kialakításában és megerősödésében (bővebben erről *uo.*). 3. Az ószesz erdélyi unitárius egyházközösségre kiterjedő nagy névanyagból közvetett információt remélhetünk az antitrinitarizmus legradikálisabb ágaként a XVI. század végétől feltűnő erdélyi szombatosok (akiket a XVII. századi erdélyi törvénykönyvek judaizánsoknak neveznek) esetleges — szintén tőlem feltételezett — szerepére is az ószövetségi névpreferencia erősítésében.

2. Ehhez a vizsgálathoz a következő forrásanyagokat dolgozom fel: a) Az erdélyi unitáriusok 1766. évi névjegyzéke egyházkerületenként, minden egyházközösségre és azok filiáléira is kiterjedően (kézirat az Unitárius Egyház kolozsvári levéltárában). b) Ugyanilyen, de az előzőhöz képest szűkebb körű összeírás 1726-ból (ugyanott). c) Bartók János unitárius pap működési helyein készített anyakönyvei és egyházközösségei tagjainak összeírásai 1753–1775 között (MTA kéziratára: A 1729/V.).¹ Az első két forrás név szerint a családfőket sorolja fel, akiknek messze túlnyomó része férfi. A nők (főként özvegyek) kevés kivétellel asszonynevükön, elhalt férjük nevének *-né* képzős alakjában szerepelnek, így ezek is e feldolgozásban a férfinevekhez csatolhatók. Női keresztnév sokkal ritkábban tűnik fel e forrásokban, ezért vizsgálatukat — tágabb összefüggéseket is keresve — későbbre halasztom. Jelenlegi feldolgozásomba tehát csak a férfineveket vonom be (emellett szól még az is, hogy a már feldolgozott XVII. századi unitárius diáknévanyag is — mellyel az összehasonlítás kézenfekvő — csak férfinevekből áll). A harmadik forrást — mely a legkisebb és némileg más jellegű — dolgozatom további részében fogom bemutatni.

3. A leggazdagabb névanyagot az 1766-os egyházi összeírás nyújtja, ennek bemutatása kerül tehát mostani vizsgálatom központjába. Az erdélyi unitárius egyház ekkor nyolc különböző nagyságú és lélekszámú egyházkerület 106 egyházközösségében és 44 hozzájuk tartozó filialéjában több mint 7000 unitárius családfőt vesz név szerint számba (családtagjaikat csak számszerűen tünteti fel, így összlélekszámukat az összeírás 28647 személyben állapítja meg). A legtöbb unitárius egyházközösség a Keresztúri (27), Udvarhelyi (17) és az Aranyosi (16) egyházkerületben van, ezt követi a Marosi (13), Háromszéki (11) és a Küküllői (11), végül a Fehér (6) és Kolozs (5) megyei egyházkerület. A lélekszám szerinti sorrend ezzel csaknem teljesen megegyezik (eszerint a Fehér megyei egyházkerület a legkisebb lélekszámú). Az unitáriusok legerősebb tömbjei tehát az Udvarhelyszéki székelységben, kiemelkedően pedig Keresztúrfiszék területén, va-

¹ Ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki Molnár Lehelnek, a kolozsvári Unitárius Egyház Levéltára munkatársának kutatásomhoz nyújtott hathatós segítségért, valamint Lőrinczi Réka nyelvész kollégámnak, aki az Akadémiai Könyvtár e kéziratára figyelmemet felhívta.

lamint az egykori Aranyosszéken voltak, ahol Torockó és Torda volt erős központjuk. Maros- és Háromszéken a megfelelő időkhöz képest apadt a számuk, úgyszintén a többi vidéken is, Kolozsvár viszont mint az unitarizmus központja ekkor is kiemelkedő jelentőségű. (Az erdélyi unitárius egyház történetére nézve lásd „Erdélyi egyházaink évszázadai”. Bukarest, 1992. 245–94.)

Az unitárius felekezet tagjai közt ekkor 65 féle keresztnév járatos, melynek csaknem fele (32) bibliai név (15 újszövetségi és 17 ószövetségi), másik fele viszont martirológiumi (28) és csekély számban (5) világi név. Ez utóbbiakat (*Botár, Brodok, Rapa, Karácsony, Vernes*) valószínűleg más etnikumi eredetű személyek viselik.

A továbbiakban ezt a névanyagot egyházkerületenként külön és összevetve is vizsgálom, az egyházkerületek ugyanis egyben névföldrajzi egységeket képviselnek. Először az egyházi jellegű névcsoportok és viselőik arányszámait mutatom be az 1. számú táblázaton.²

Amint látható, a legtöbb újszövetségi nevet (30% felett) a Marosi és a Háromszéki, a legtöbb ószövetségi nevet (szintén 30% felett) viszont a Kolozsi, Keresztúri és a Küküllői egyházkerületben viselték, máshol a névállománynak körülbelül negyed része tartozik az új- és ugyanennyi az ószövetségi nevek csoportjába. A bibliai nevek összességükben pedig mindenütt (Fehér megye kivételével) a névállománynak több mint felét teszik ki. De a martirológiumi nevek aránya sem alacsony, általában 40% felett van (Fehér megyében 50% fölött). Hasonló arányokat találtunk a XVII. századi unitárius iskolai névanyagban is (GERGELY 1998: 141), e tekintetben tehát nem változik az unitáriusoktól használt névállomány.

Azt nézve, hogy az unitáriusok hányad része használja az egyes egyházi névcsoportokat, erőteljesebben mutatkozik meg a bibliai nevek preferenciája, mégpedig leginkább az Udvarhelyi, Keresztúri és a Kolozsi egyházkerületekben, ahol az unitáriusok 70–68 százaléka viselt bibliai nevet, de máshol is (kivéve a Marosit) közelít ehhez. Ebből az újszövetségi neveket viselők vannak többségben (34–52%) az ószövetségi névviselőkkel szemben (17–29%). A martirológiumi neveket az unitáriusoknak körülbelül egyharmada (31–34%) választja, kivéve a marosiakat, akik közül ennél többnek és az udvarhelyieket, akik közül ennél kevesebbnek van martirológiumi neve. Világi nevet mindössze 7 személy viselt az összes egyházkerületben együttvéve.

A továbbiakban a keresztneveket megterheltségi sorrendjük szerinti ranglistákon mutatom be (a 2. számú táblázat a székelyföldi és marosi, a 3. táblázat az aranyosi, kolozsi, küküllői és Fejér megyei unitáriusok keresztneveit tartalmazza).³

² A nevek besorolását az egyházi névcsoportokba (bibliai: ó- és újszövetségi, martirológiumi nevek) főleg KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND 1961 alapján végeztem.

³ Az 1766-os egyházi összeírás a keresztneveket latin formában tünteti fel, ezért így szerepelnek a gyakorisági ranglistákon is. A feldolgozás szövegében viszont magyar alakjukban említem

Gyakoriságban az első 10 név közt 3-4 újszövetségi, 1-3 ószövetségi és 3-5 martirológiumi név szerepel. Az újszövetségi *János*, *István* és az ószövetségi *Mihály* mindenütt a három leggyakoribb név, utánuk váltakozó sorrendben a *György*, *András* és *Ferenc* következik. Az első tíz név közé tartozik még mindenütt Keresztúr kivételével a *Márton*. A *József* és a *Sámuel* öt, a *Péter* és a *Zsigmond* négy, a *Miklós* három, a *Pál* két, végül az *Ambrus*, *Gergely*, *László* egy-egy egyházkerületben tartozik az első tíz név közé. E felekezet tagjainak több mint háromnegyede — általában 81–89%-a — e leggyakoribb nevek egyikét viseli. Bár a nagy gyakoriságú nevek legtöbbször, legyen akár bibliai vagy martirológiumi jellegű — mint ezt már korábbi közleményeimben is hangsúlyoztam —, független a felekezeti névpreferenciától, az ószövetségi *Sámuel* és az unitáriusoknál minden bizonnyal szintén ószövetségi *József* név feltűnése e nagy gyakoriságú csoportban nyilvánvalóan vallási indítékra mutat.

A bibliai nevek újszövetségi csoportjába tartozó *Tamás* és *Sándor* általában közepes gyakoriságú, a *Máté*, *Mátyás* és *Lukács* pedig ritka vagy egyszeri név. Egy-két viselője akad csupán a *Jakab*, *Fülöp*, *Demeter*, *Kelemen*, *Lázár* névnek.

Kissé részletesebben kívánok foglalkozni az ószövetségi nevekkal, amelyek leginkább kötődnek a protestáns névpreferenciához és az unitárius felekezet hitelveihez. A két leggyakrabban használt ószövetségi név — mint már említettem — a *Sámuel* és a *József*, mindkettő az egyházkerületek többségében (5-5.) az első tíz név közt szerepel. Ranglistabeli helyezése szerint a *Sámuel* név legnépszerűbb a Kolozsi (7.), a Küküllői és Háromszéki (8-8.) kerületben, azután az Aranyosiban (9.), a Keresztúriban (10.), és bár a leggyakoribb tíz név közé nem kerül be, közvetlenül ez után következik a Marosi és Fejér megyei kerületekben is. A *József* név kiugróan magas használatú (6.) a Marosi kerületben, és Háromszéken is többen viselik, mint a *Sámuel*-t (7.). E két név Keresztúri (9.) és Küküllői (9.) gyakorisága közt viszont elenyésző a különbség, az Udvarhelyi kerületben pedig teljesen azonos mértékben használatosak (14-15.). Ezzel szemben a Kolozsi kerületben — noha pozícióban itt is egymást követik — a *József* nevek száma lényegesen kisebb, mint a *Sámuel*-eké. Legfeltűnőbb a különbség az Aranyosi kerületben, ahol a *József*-et csak fele annyian (13) viselik, mint a *Sámuel*-t. Gyakoriságban a harmadik ószövetségi név mindenütt a *Dániel*, amely ugyan a vezető tíz néven általában kívül reked, és így a közepes gyakoriságú nevek csoportjában van, a Kolozsi, Marosi és az Aranyosi területen gyakorisága megközelíti a két leggyakoribb ószövetségi névét — az Aranyos vidékén közvetlenül a *József* után áll, az Udvarhelyi és a Marosi kerületben pedig a *Sámuel*-t követi gyakoriságban. Háromszéken azonban ritka név (20).

A többi ószövetségi keresztnév előfordulása általában tíz alatt marad, tehát ritka név a legtöbb egyházkerületben, elterjedtségükben azonban jelentős kü-

---

őket. A korábbi, 1726–31-es összeírás a keresztnévek magyar alakját használja, úgyszintén a Bartók János paptól származó anyakönyvek és összeírások is.

lönbségek vannak. Legelterjedtebb közülük a *Mózes*, amelynek 32 egyházközségben — zömmel a székelyföldiekben — van 2-3, de inkább 1-1 viselője. Szintén elterjedt a *Gábor* név, ezt 26, főleg székelyföldi és aranyosi egyházközségben viselik néhányan vagy többségükben egy-egy személy. Hasonló elterjedtségű a *Boldizsár* és *Dávid*, ezeket 16 egyházközség tagjainál találjuk meg, nagyjából egyenletes földrajzi szórtságban, mindkettő hiányzik viszont a Fejér megyei egyházközségekből. Az *Ádám* név elterjedtsége valamivel szűkebb: 11 egyházközségre terjed ki főleg a Székelyföldön egy-egy névviselővel. Hasonló a *Simeon* név elterjedtsége is, ezt 10 helyen viselik, kiugróan sokan pedig Torokón. Az *Illés* név hat, a *Benjamin* három, az *Izsák* két, az *Ábel*, *Ábrahám*, *Áron*, *Jónás*, *Józsiás*, *Jeremiás*, *Tóbiás* nevet csak egy-egy egyházközség egyetlen tagjánál találjuk meg.

Ha összehasonlítjuk ezt a névanyagot a kolozsvári unitárius iskola Erdély különböző területeiről jött diákjainak a XVII. század első feléből származó neveivel (GERGELY 1998), az ószövetségi nevek tekintetében elég lényeges különbségeket állapíthatunk meg. Jelentősen nőtt a használatba vett ószövetségi nevek száma a XVIII. század derekára, hisz a fentebb felsorolt 19 ószövetségi név közül mindössze 6 szerepelt az előző században. Ez a protestáns névpreferencia erősödését jelzi az unitárius felekezetben, s feltételezhető, hogy ez ellenhatásként jelentkezik az egyre fokozódó ellenreformációval szemben.

Itt vonom be e vizsgálatba azt a korábbi összeírást, amely ugyanezekről az unitárius egyházkerületek zöméről 1726-ban, az Aranyosiról 1731-ben készült.⁴ Ennek a névanyagából azonban csak az ószövetségi neveket mint a protestáns névpreferencia szempontjából legfontosabb névcsoportot hasonlítom össze az 1766-os összeírással. Bár e korábbi összeírás kevésbé teljes, csaknem ugyanannyi ószövetségi név szerepel benne. Közülük ekkor is a *Sámuel* a leggyakoribb, utána viszont a *Dániel* következik, majd a *Gábor* vagy a *Boldizsár*. A *Mózes* ellenben még ritkább és kevésbé elterjedt, úgyszintén az *Ádám* is. A legfeltűnőbb különbséget a *József* mutatja, mely ekkor még alig tűnik fel 2-3 személy neveként az egyes egyházkerületekben, például Kolozsváron egyetlen előfordulása van ekkor, szemben a *Sámuel* 27 előfordulásával. A XVII. századi unitáriusoknál pedig *József* még egyáltalán nem szerepelt. Jól tudjuk, hogy e keresztnév divatja a XVIII. századtól erősödött fel szent Józsefnek, Jézus nevelőapjának a katolikus egyházban ez időtől kibontakozó kultusza folytán (az egyház védőszentjévé is válik). E név divatját azonban ugyanúgy látjuk megerősödni az unitárius felekezetben is. Ennek indítékát azonban nyilván máshol kell keresnünk. De nem II. József császár türelmi rendeletében, amire mint a *József* név protestánsok közti elterjedésének magyarázatára névtani szakirodalmunkban hi-

⁴ Az 1726–31-es összeírás szintén a családfőket sorolja fel név szerint, keresztnévüket következetesen magyar formában jegyzi fel. Családtagjaikra számszerűen sem utal. 4329 családfő nevét tartalmazza, lényegesen kevesebbet, mint az 1766-os összeírás.

vatkozni szoktak (pl. KARÁCSONY 1961: 110), hisz látjuk, hogy jóval II. József uralkodása előtt már e név az unitáriusok körében igen népszerűvé vált. Mivel a névdivatok átívelhetik a felekezeti névhasználatot, nem lehet kizárni, hogy a *József* név katolikus indíttatású divatja hatott a protestánsok körében is. De felvethetőnek tartok egy más lehetőséget is, éspedig „e katolikus név” divatjának protestáns kisajátítását, az ószövetség ismert alakjához, Jákób Egyiptomba eladott fiának nevéhez visszakapcsolva e nevet. KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND munkája is az ószövetségi nevek csoportjába sorolja a *József*-et, és a XVI–XVII. századból majdnem kizárólag a Székely oklevéltárból idéz rá adatokat (i. m. 36). A vallási névpreferencia szempontjából tőlem feldolgozott 1614-es székely lustrákban (GERGELY 1997) a *József* egy-egy személy nevéként az udvarhelyszéki protestánsok és a csíkszéki katolikusok közt bukkan fel párhuzamosan. Azt sem tekinthetjük véletlennek, hogy az 1771–1800-as években a magyarországi unitáriusok egyik központjában, Baranyában a vezető nevek közt találjuk a *József*-et, amely itt a második leggyakoribb férfinév (és mellette a *Sámuel*-t a negyedik nagy gyakoriságú névként), ugyanúgy, mint a jellegzetesen katolikus Eger, Veszprém, Sopron vidékén (HAJDÚ 1972). A *József* név „unitárius divatját”, mely évtizedekkel megelőzi az ő jogait is visszaállító II. József fellépését, a név katolikus kultuszával párhuzamosan fellépő, de e rekatolizációs névdivatot ellensúlyozó és protestáns tartalommal megtöltő indíttatásúnak tartom.

3. Dolgozatom utolsó részében kísérletet teszek arra, hogy az erdélyi szombatosoknak az ószövetségi névpreferenciához való viszonyát közvetett úton kikapintsam, megközelítsem. Mivel a szombatos vallás kevésbé ismeretes, röviden ki kell térnünk a névkultúrával is kapcsolatos vonatkozásaira. A szombatoság néven ismert vallási irányzat a XVI. századi Erdélyben vert gyökeret mint az egyre radikalizálódó protestantizmus szélsőségesnek ítélt utolsó hajtása. Az antitrinitarizmusból indult ki, és eljutott az ószövetségi törvények változatlan érvényének elismeréséig. Hítelei miatt — melyek kizárólag a Biblia ószövetségi részére támaszkodtak — zsidózóknak, korabeli szóhasználatlalt judaizánsoknak is nevezték őket. Eleinte főleg a birtokos nemesség (Eössy András, Péchi Simon, a Kornis család több tagja stb.) és a városi polgárság (Marosvásárhely, Kolozsvár) körében hódított tért, majd szétterjedt a falusi lakosság közt is. A négy „bevett vallás” számára vallásszabadságot biztosító, de a további hitújítást már megtiltó erdélyi országgyűlési határozatok, majd törvények alapján azonban nemcsak az egyházi, hanem a világi hatalommal is éles összeütközésbe kerültek hívei. Például hírhedt 1638-as dési perbefogásukkor sokukat — köztük Péchi Simont és más főrangúakat is — ítélték fej- és jószágvesztésre. Törvényen kívülre helyezésük, üldöztetésük miatt rejtőzködésre kényszerültek úgy, hogy színleg beolvadtak vagy a református vagy az unitárius, sőt később még a katolikus felekezetbe is. Főleg Maros- és Udvarhelyszék településeinek lakosai közt éltek nagyobb számban. (ORBÁN BALÁZS például 32 szombatos települést sorol fel

innen, 1868: 146–50.) Felmorzsolódásuk azonban folyamatos volt, s a XVIII. században, amikor a Habsburg-hatalomtól irányított erdélyi főkormányshoz írt kérelmeket, már csak négy faluban fedezték fel őket (tanúvallomások alapján): Bözödön, Bözödújfaluban, Nagyernyén és Iklandon. A XIX. században már egyedül Bözödújfaluba maradt utolsó fészük, ahol az Eötvös-féle emancipáló törvény védelmében hivatalosan is áttértek a zsidó hitre, és — bár nem „születés zsidók” — átérték a XX. századi zsidóüldözéseket. A közelmúltban nyomukat is eltüntette a falurombolásnak áldozatul esett Bözödújfaluba teljes pusztulása (duzzasztógáttal árasztották el).⁵

A szombatosság névhasználati befolyását igen nehéz — vagy talán lehetetlen is — más vallásokhoz hasonló módon fölmérni, kideríteni. A felekezeti névpreferenciák kibontakozásának és fejlődésének XVII–XVIII. századi szakaszában ők más felekezetek, a „bevett vallások” tagjai közt lappanganak, nevük azokéval keveredik. Két úton közelíthetünk mégis feléjük. Az egyik hipotetikus, de valószínű, hogy hitelveikből következőleg igen erős az ószövetségi nevek iránti vonzódásuk. ORBÁN BALÁZS azt is állítja róluk, hogy kizárólag ótestamentumi neveket adnak az újszülötteknek, mégpedig — szerinte — leggyakrabban a *Simon* és a *Mózes* nevet (i. m. 148). A másik lehetőség, amelyet alább követni fogok, névföldrajzi.

Először nézzük meg, vannak-e az 1766-os összeírás unitárius egyházközségei között olyanok, amelyekben kiugróan magas az ószövetségi neveket viselők aránya. 20% vagy efölötti arányban a következő egyházközségek tagjainak van ószövetségi nevük: Nagysolymos (36,36%), Bözöd (27,71%), Újszékely (26,92%), Sinfalva (25%), Iszló négy filiáléval (23%), Ikland, Nagyernye filiáléval együtt (22,4%), Asszonynépe három filiáléval (21,42%), Kolozsvár és Szőkefalva (20%). Feltűnő, hogy Bözödújfaluban mindössze tizenegy unitárius van (ezért csak filiáléja Bözödnek), és csak két ószövetségi névviselő. A négy település közül — ahol a XVIII. században szombatosokat tartottak számon (lásd fentebb) — három: Bözöd, Ikland, Nagyernye szerepel is az ószövetségi neveket legnagyobb mértékben használó egyházközségek közt. Bözödújfaluba viszont azért maradt ki közülük, mert szombatosai nem unitárius felekezetűek közt bújtatták hitüket. Nagysolymos és Újszékely jelen van az egykor szombatos falvak névsorában (ORBÁN 1868), sőt a kortárs krónikás — SZALÁRDI JÁNOS — Kolozsvárt is említi „Siralmas króniká”-jában (192). E települések több mint felének tehát van szombatos múltja. A többinek azonban nincs, s ez arra figyelmeztet, hogy az ószövetségi nevek fokozott mértékű használata nem írható minden esetben a szombatosok számlájára.

⁵ A szombatosságnak gazdag vallástörténeti, történelmi szakirodalma van (nem beszélve irodalmi feldolgozásairól). Népszerűbb formában, de szakmai hitelességű forrásokra támaszkodva Kovács András, erdélyi újságíró — aki bözödújfalusi szombatos családból származik — szentelt e kérdésnek több könyvet.

Ezután azt fogom — egy újabb unitárius névanyag bevonásával is — megvizsgálni, vajon van-e különbség az ószövetségi nevek használata tekintetében egy jellegzetes szombatos település hivatalosan unitárius lakosai és más unitárius települések lakosainak névhasználata között.

Ez a forrás szintén a XVIII. század derekáról való, az 1753 és 1775 közötti időszakban készítette egy Bartók János nevű torockói születésű unitárius pap, aki több egyházközségben szolgált, és működési helyein anyakönyvezést vezetett a születésekről, házasságkötésekről és temetésekről. Emellett szolgálata megkezdésekor összeírta a családfőket is. Rendszeresebb keresztelési anyakönyve Bözödnek 1754–61-ből, és a küüllői Kissárosnak 1762–68-ból van, így az ezekben bejegyzett újszülöttek neveiről készítettem névgyakorisági listát, melyet a 4. táblázatban mutatok be, és vetem egybe őket. (Ezúttal itt is csak a férfinevekre szorítkozom.)

Hasonlítsunk össze az ószövetségi névre kereszteltek szempontjából e két egyházközséget! Azt állapíthatjuk meg, hogy Bözödon több mint kétszerannyian kapták a *József* és a *Sámuel* nevet, mint Kissároson, a *Dániel* egyszeri előfordulású mindkettőben, viszont *Boldizsár*-t és *Ádám*-ot csak Bözödon kereszteltek. Bözödon az újszülötteknek 41,30%-a, Kissároson ellenben csak 28,94%-a kapott ószövetségi nevet.

Vonjunk párhuzamot ezután az összeírt családfők férfinevei közt Bözödon és az aranyosi Várfalván! (Ezt az 5. táblázat mutatja.)

Bözöd fölénye az ószövetségi nevek használatában itt is nyilvánvaló. A családfők majdnem egyharmada visel ószövetségi nevet, és a két leggyakoribb név is ilyen: *Sámuel* és *József*. Várfalván ugyan többféle ószövetségi név van, a családfőknek azonban csak 12 százalékára terjednek ki.

Bözöd tehát mind a két féle megközelítésben kiemelkedik az ószövetségi nevek használatában, s ez a legnagyobb valószínűséggel összefüggésbe hozható azzal, hogy az ószövetségi törvényeken alapuló szombatoság híveinek legnagyobb számú közössége a XVIII. században már itt él. Ez megerősíti feltételezésünket, hogy a szombatos irányzat — különösen jóval szélesebb elterjedtségének korábbi idejében — erősítőleg hathatott e névcsoport preferenciáltságára főleg Erdélyben, de onnan kisugározva esetleg még távolabb is. A bevett vallásokba kényszerült hívei révén pedig ezekben is fokozhatta az ószövetségi nevek protestáns preferenciáját, s egyik nem elhanyagolható oka lehet az Erdélyre oly jellemzőnek tartott *Sámuel*-ek, *Mózes*-ek, *Áron*-ok stb. máig ható divatjának. Bár a szombatosok névhasználatának izgalmas kérdését nem tekinthetjük ezzel lezártnak, talán egy lépéssel közelebb jutottunk tisztázásához.

1. táblázat. Az egyházi névcsoportok arányai
az erdélyi unitárius egyházkerületekben⁶

(nv. = névvisezők)

Egyházkerület	Újszövetségi nevek		Ószövetségi nevek		Összes bibliai nevek	
	név	nv.	név	nv.	név	nv.
%						
Kolozsi	25,71	38,49	37,14	29,8	62,85	68,30
Küküllői	26,66	42,71	33,33	23,68	60,00	66,39
Alsó-Fehéri	29,13	44,83	17,39	23,48	47,82	68,32
Aranyosi	23,91	44,54	26,08	20,39	50,00	64,93
Marosi	32,50	34,28	25,00	24,32	57,50	58,60
Udvarhelyi	25,58	52,43	25,58	17,84	51,16	70,28
Keresztúri	25,64	46,61	30,76	21,49	56,41	68,10
Háromszéki	30,95	37,30	26,19	23,04	57,14	65,04
Összesen						

Egyházkerület	Martirológiumi nevek		Világi nevek	Összes név	Összes családfő
	név	nv.			
%					
Kolozsi	37,14	31,49	–	35	426
Küküllői	40,00	33,60	–	30	494
Alsó-Fehéri	52,17	31,67	–	23	281
Aranyosi	45,65	34,77	2: 0,28%	46	1731
Marosi	40,00	41,25	1: 1%	40	703
Udvarhelyi	44,18	29,27	2: 0,14%	43	1373
Keresztúri	41,02	31,82	1: 1%	39	1433
Háromszéki	42,85	34,95	–	42	638
Összesen					7079

2. táblázat

	Marosi egyházkerület		Udvarhelyi egyházkerület		Keresztúri egyházkerület		Háromszéki egyházkerület	
1.	Joannes	88	Joannes	230	Joannes	235	Stephanus	93
2.	Michael	85	Stephanus	211	Stephanus	176	Joannes	65
3.	Georgius	76	Michael	184	Michael	155	Michael	62
4.	Sigismundus	75	Andreas	157	Georgius	143	Franciscus	61
5.	Stephanus	71	Franciscus	155	Andreas	128	Georgius	61

⁶ Az alsó táblázat a felsőnek a jobb oldali folytatása.

6.	Josephus	40	Georgius	102	Franciscus	115	Andreas	47
7.	Andreas	38	Petrus	54	Sigismundus	81	Josephus	37
8.	Franciscus	38	Paulus	43	Petrus	61	Samuel	24
9.	Martinus	34	Martinus	30	Josephus	55	Sigismundus	22
10.	Nicolaus	31	Sigismundus	30	Samuel	50	Ladislaus	19
11.	Samuel	23	Gregorius	27	Gregorius	43	Paulus	17
12.	Petrus	21	Valentinus	18	Paulus	42	Nicolaus	16
13.	Daniel	12	Laurentius	16	Martinus	33	Thomas	15
14.	Gregorius	11	Josephus	15	Thomas	18	Alexandrius	9
15.	Paulus	9	Samuel	15	Ladislaus	15	Martinus	9
16.	Alexandrius	7	Daniel	14	Nicolaus	13	Benedictus	8
17.	Ladislaus	7	Nicolaus	9	Daniel	12	Valentinus	8
18.	Emericus	5	Thomas	9	Balthasar	9	Mattheus	7
19.	Balthasar	3	Alexandrius	7	Gabriel	8	Daniel	6
20.	Laurentius	3	Ladislaus	6	Mojses	6	Mojses	6
21.	Blasius	2	David	4	Alexandrius	5	Petrus	6
22.	Casparus	2	Mattheus	4	Elias	3	Emericus	4
23.	David	2	Mojses	4	Valentinus	3	Gabriel	4
24.	Mojses	2	Adamus	3	Laurentius	2	Matthias	4
25.	Simeon	2	Casparus	3	Ludovicus	2	Antonius	3
26.	Theodorus	2	Lucas	3	Abel	1	Laurentius	3
27.	Adamus	1	Albertus	2	Adamus	1	Simeon	3
28.	Ambrosius	1	Balthasar	2	Aron	1	Adamus	2
29.	Beniamin	1	Gabriel	2	Antonius	1	Alexius	2
30.	Christophorus	1	Benedictus	1	Blasius	1	Jacobus	2
31.	Demetrius	1	Blasius	1	Bodor	1	Melchior	2
32.	Philippus	1	Bazilius	1	Casparus	1	Abraham	1
33.	Gallus	1	Clemens	1	Christophorus	1	Blasius	1
34.	Jacobus	1	Christianus	1	Dionisius	1	Casparus	1
35.	Karácsony	1	Christophorus	1	Emericus	1	Clemens	1
36.	Lucas	1	Emericus	1	Jacobus	1	Christophorus	1
37.	Ludovicus	1	Isaacus	1	Mattheus	1	David	1
38.	Mattheus	1	Jacobus	1	Matthias	1	Dionisius	1
39.	Matthias	1	Karácsony	1	Simeon	1	Gregorius	1
40.	Thomas	1	Melchior	1			Lazarus	1
41.			Rapa	1			Lucas	1
42.			Simeon	1			Tobias	1
43.			Wolphgangus	1				

3. táblázat

	Aranyosi egyházkerület		Kolozsi egyházkerület		Küküllői egyházkerület		Alsó-Fehér megyei egyházkerület	
1.	Joannes	280	Joannes	62	Stephanus	85	Michael	56
2.	Stephanus	216	Michael	54	Joannes	78	Joannes	46
3.	Michael	167	Stephanus	54	Michael	68	Georgius	35
4.	Franciscus	154	Georgius	43	Martinus	42	Stephanus	35
5.	Georgius	128	Franciscus	33	Georgius	41	Andreas	33
6.	Andreas	127	Martinus	28	Franciscus	34	Franciscus	13
7.	Martinus	99	Samuel	28	Andreas	29	Martinus	12
8.	Petrus	81	Josephus	18	Samuel	14	Ambrosius	10
9.	Samuel	67	Andreas	15	Josephus	13	Nicolaus	6
10.	Gregorius	66	Paulus	13	Nicolaus	11	Petrus	6
11.	Nicolaus	60	Nicolaus	10	Ladislaus	9	Samuel	5
12.	Sigismundus	38	Daniel	8	Paulus	9	Sigismundus	4
13.	Josephus	34	Petrus	8	Sigismundus	9	Thomas	4
14.	Daniel	31	Ladislaus	6	Valentinus	8	Mojstes	3
15.	Paulus	31	Gabriel	5	Petrus	7	Valentinus	3
16.	Simeon	19	Alexandrius	4	Daniel	6	Josephus	2
17.	Ladislaus	15	Sigismundus	4	David	5	Ladislaus	2
18.	Alexandrius	13	Thomas	4	Gregorius	5	Blasius	1
19.	Thomas	13	Mojstes	3	Mojstes	5	Casparus	1
20.	Albertus	12	Simeon	3	Balthasar	3	Emericus	1
21.	Gabriel	12	Adamus	2	Christophorus	3	Gregorius	1
22.	Mojstes	10	Benedictus	2	Emericus	2	Jacobus	1
23.	Jacobus	7	Beniamin	2	Alexandrius	1	Matthias	1
24.	Emericus	6	Christophorus	2	Blasius	1		
25.	David	5	Emericus	2	Elias	1		
26.	Laurentius	5	Gregorius	2	Gabriel	1		
27.	Ambrosius	3	Jacobus	2	Kosztá	1		
28.	Balthasar	3	Matthias	2	Mattheus	1		
29.	Casparus	3	Balthasar	1	Matthias	1		
30.	Elias	3	Casparus	1	Simeon	1		
31.	Vernes	3	David	1				
32.	Antonius	2	Isaacus	1				
33.	Benedictus	2	Jeremias	1				
34.	Botar	2	Melchior	1				
35.	Melchior	2	Valentinus	1				
36.	Wolphgangus	2						

37.	Adamus	1			
38.	Alexius	1			
39.	Clemens	1			
40.	Christophorus	1			
41.	Damianus	1			
42.	Dionisius	1			
43.	Jacobus	1			
44.	Josias	1			
45.	Kosztá	1			
46.	Matthias	1			

4. táblázat

Bözöd 1754–61			Kissáros 1762–68		
	név	nv.		név	nv.
1.	György	7	1.	András	7
2.	István	7	2.	István	5
3.	János	6	3.	Márton	5
4.	József	5	4.	Mihály	5
5.	Sámuel	5	5.	Ferenc	4
6.	Boldizsár	4	6.	György	2
7.	András	3	7.	József	2
8.	Mihály	3	8.	Sámuel	2
9.	Pál	2	9.	Pál	2
10.	Gergely	2	10.	Miklós	2
11.	Dániel	1	11.	Dániel	1
12.	Ádám	1	12.	János	1
össz.		46			38

5. táblázat

Bözöd 1753			Várfalva 1775		
	név	nv.		név	nv.
1.	Sámuel	9	1.	András	14
2.	József	8	2.	Ferenc	13
3.	Mihály	7	3.	János	12
4.	János	6	4.	István	10
5.	György	5	5.	Mihály	9
6.	István	5	6.	Márton	7
7.	András	4	7.	Miklós	7
8.	Pál	4	8.	Péter	6

9.	Dániel	3	9.	Gábor	4
10.	Gergely	3	10.	György	4
11.	Boldizsár	2	11.	Sámuel	4
12.	Ferenc	2	12.	Gergely	3
13.	Márton	2	13.	Menyhárt	3
14.	Tamás	2	14.	Tamás	3
15.	Zsigmond	2	15.	József	2
16.	László	1	16.	Boldizsár	1
17.	Miklós	1	17.	Dávid	1
18.	Péter	1	18.	Elek	1
19.	Sándor	1	19.	Jakab	1
20.			20.	Pál	1
21.			21.	Sándor	1
össz.		68			100

B. GERGELY PIROSKA

Irodalom

- B. GERGELY PIROSKA (1997): Protestánsok és katolikusok névhasználata a székely székekben a XVII. század elején. In: *Szöveg és stílus*. Szerk. PÉNTEK JÁNOS. Kolozsvár. 183–91.
- B. GERGELY PIROSKA (1998): Protestáns felekezetek keresztnévhasználata a XVII. század első felében. In: *Tanulmányok a magyar nyelvről*. Szerk. ORBÁN SÁNDOR–V. RAISZ RÓZSA. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Nova Series XXIV. Eger. 136–55.
- HAJDÚ MIHÁLY (1972): A Survey of the Most Frequent Hungarian Christian Names of the 18th–20th Centuries. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae*. Sectio linguistica. Bp. 39–51.
- KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND (1961): *Személyneveink 1500-tól 1800-ig*. NytudÉrt. 28. sz. Bp.
- ORBÁN BALÁZS (1868): *A Székelyföld leírása I*. Pest. 146–50.
- SZALÁRDI JÁNOS (1662): *Siralmas krónikája kilencz könyvei*. Szerk. KEMÉNY ZSIGMOND. Újabb Nemzeti Könyvtár III. 1853.

A ragadványnevek lexikális szerkezetéről

1. A ragadványnevekkel foglalkozó feldolgozások egy része gyakorlati szempontokat érvényesített egy-egy település névkincsének bemutatásával, mások — nagyobb terület névanyagának vizsgálatán keresztül — elméleti észrevételekkel is gazdagították ragadványnév-kutatásunkat.¹ Írásomban ez utóbbi munkákhoz kívánok csatlakozni azzal, hogy a ragadványnevek lexikális jellemzőit elméleti közelítésmóddal kísérlem meg bemutatni. Ennek megfelelően példaanyagomat is több munkából, s főképpen eltérő területekről válogattam,² hiszen általános érvényű megállapításokat leginkább kellően nagy mennyiségű, több helyről származó névanyag áttekintésével tehetünk.

2. Mivel a ragadványnevek elemzésével foglalkozó munkák gyakran eltérő módszereket és terminusokat használnak a nevek jellemzésére, az egyes feldolgozások eredményeinek összevetése nem problémamentes. Az elméleti igényű kutatásoknak ugyanakkor erre a lehetőségre feltétlenül szükségük van. A probléma megoldásához egy olyan egységes elemzési modell kidolgozása vezethet, amely az egyes névkorpuszok összevetésén túl rendszerszerű vizsgálatra is alkalmas lehet. Az elméleti kutatások legfőbb feladata ugyanis a különböző névtípusok névalkotási modelljeinek megismerése, ez pedig csak úgy lehetséges, ha rendszerszerű vizsgálódásunk arra is alkalmat nyújt, hogy az egyes elemzési szempontok (névadási indíték, lexikális jellemzők, névalkotási típusok stb.) is viszonyíthatók legyenek egymáshoz, hiszen csak a különböző elemzési szintek

¹ E tekintetben úttörő jelentőségűnek tarthatjuk B. GERGELY PIROSKA „A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere” című munkáját (Bukarest, 1977), hiszen szerzője a többezres nagyságrendű névanyag monografikus feldolgozását a rendszerszerű és komplex vizsgálat igényével végezte el, így számos névelméleti tanulságot is megfogalmazott e névtípus nyelvi jellemzőit illetően.

² A neveket saját gyűjtésemből (Hajdúnánás, 1999) és az alábbi munkákból merítettem: BACHÁT LÁSZLÓ, A hivatalos névből alakult ragadványnevek az iskolában: MNy. 67: 439–49; BALOGH LÁSZLÓ, A szamoszegi ragadványnevek rendszere: MNyj. 12: 109–35; B. GERGELY PIROSKA, i. m.; KÁLMÁN BÉLA, Szavajárási neveinkhez: MNyj. 8: 139–42; ÖRDÖG FERENC, Személynév-vizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973. A nevek írásmódját egységesítettem, így minden névalakot egybefírok, hiszen ezek a névhasználó közösség számára lexikális egységek. A névrészhatárokat / jellel jelölöm. (A névrész fogalmát lásd alább.) A hivatalos névvel együtt használt ragadványnevek esetében a hivatalos nevek közlésétől eltekintettem, hiszen vállalt feladatomban nem a család- és keresztnévek lexikális vizsgálata, hanem kizárólag a ragadványneveké.

közi kapcsolattípusok feltárásával kaphatunk képet a ragadványnevek névadási normájáról.

A helynévkutatás e tekintetben lényegesen előnyösebb helyzetben van, a közelmúltban ugyanis HOFFMANN ISTVÁN a „Helynevek nyelvi elemzése” című monográfiájában (Debrecen, 1993) egy többszintű, az itt vázolt szempontoknak megfelelő névelemzési modellt bocsátott a kutatók rendelkezésére. Mivel a munka megjelenése óta több olyan feldolgozás is született, amely ezt az elemzési módszert egy-egy zárt helynévkorpusz vizsgálata során a gyakorlatban is sikeresen alkalmazta, úgy vélem, mindenképpen érdemes — legalább kísérleti jelleggel — megpróbálkozni azzal, hogy ennek a modellnek a szemléletét a személynevekre (elsősorban a ragadványnevekre) is alkalmazzuk.

Ennek lehetőségét KIS TAMÁS vetette fel először osztják személyneveket vizsgálva (Újabb szempontok az osztják személynévkutatásokhoz: FUD. 1: 39–44). Érvelése meggyőző: „A tulajdonneveket — legyenek ezek személynevek, földrajzi vagy bármilyen másféle nevek — azért lehet egy szófaji kategóriába besorolni, mert számos jelentéstani és alaktani vonásukban megegyeznek. Ennek alapján nem túl merész gondolat talán, ha a továbbiakban egy a földrajzinévi kutatások során kidolgozott módszert próbálok a személynevekre alkalmazni” (i. m. 40). E modell elméleti hátterének ragadványnevekre való alkalmazásával magam is megpróbálkoztam már egy település névanyagának vizsgálatán keresztül (Szempontok a ragadványnevek nyelvi elemzéséhez. Diákköri dolgozat. Debrecen, 2000). Mostani írásomban — a lehetséges elemzési szintek közül egyet kiválasztva — a ragadványnevek ún. lexikális jellemzését kívánom elvégezni a HOFFMANN által kidolgozott névelemzési modell szemléletének és fogalomrendszerének alkalmazásával.³

3. A HOFFMANN-féle lexikális-morfológiai elemzés során azt vizsgáljuk, hogy a névben megjelenő funkcionális tartalmakat milyen nyelvi elem fejezi ki (i. m. 55). Ehhez két — a ragadványnév-kutatásban eddig nem, illetve más értelemben használt — terminus bevezetése szükséges: a névrész és a névelemé.

„A név funkcionális szerkezeti elemzésének alapfogalma a **névrész**. Funkcionális névrésznek tekintendő a helynév [és ragadványnév — F. K.] hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez. A funkcionális-szemantikai elemzés során a névben található nyelvi elemeket a helynév [és ragadványnév — F. K.] jelentésének magyát adó denotatív jelentéshez való

³ Itt jegyzem meg, hogy a helynévelemzési modell gondolatmenetének átvétele miatt igen tanulságos lehet e munka összevetése TÓTH VALÉRIA hasonló szempontokat a helynevekre alkalmazó írásával (A helynevek lexikális szerkezetéről: FUD. 8: 643–55), a két tanulmány párhuzamos szemlélete ugyanis lehetőséget nyújt a két névtípus, a ragadványnevek és a helynevek lexikális jellemzőinek összehasonlítására.

viszonyukban vizsgáljuk” (HOFFMANN, i. m. 43).⁴ Ennek alapján elkülönítünk egyrészes és kétrészes neveket.⁵

A funkcionális-szemantikai elemzést a nevek szerkezeti vizsgálata során lexicális-morfológiai elemzés egészíti ki, amely tulajdonképpen a névrészekbe foglalt *n é v e l e m e k* (szavak és a névalkotásban szerepet játszó toldalék-morfémák) szerinti interpretáció. A névelemek lexicális kategóriáit a *s z ó f a j i* jellegük alapján alakíthatjuk ki, ennek pontosítása pedig morfológiai (képzett, képzetlen) és szemantikai (köznév, tulajdonnév) szempontok érvényesítésével történhet (HOFFMANN, i. m. 55).⁶

Mivel vannak több lexémából álló névrészek is, a lexicális-morfológiai elemzés során ezekre is tekintettel kell lennünk, ezért a szófaji kategóriák mellett fel kell vennünk a *s z ó s z e r k e z e t e k* csoportját is. Ezzel kapcsolatban ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy nem mindig egyszerű eldönteni az egyes névelemekről, hogy azok összetett szavak (tehát a szófaji kategóriák valamelyikébe sorolandók) vagy több lexicális egységből álló kapcsolatok (azaz szószervezetek). A probléma azonban nem az elemzési modell hibájából adódik: tudjuk, hogy a szintagmatizálódás–lexikalizálódás kérdésének megítélésében nyelvtanaink is igen bizonytalanok.

A több lexémából alakult ragadványnevek között igen ritkán olyan névalakok is előfordulnak, amelyekben az egyes névelőzmények nem szószervezetek (*Gáljancsi* < az anya családnévéből és az apa becenevéből; *Pöske* < *pösze* × *szőke*, *Nyámlász* < *nyámmnyila* × *mamlasz*). Ezek a nevek *k e t t ő s n é v e l ő z m é n y ű e k n e k* tekinthetők, funkcionális szempontból pedig átmenetiséget mutatnak az egyrészes és a kétrészes nevek között.

4. A névelőzmények szófaji és morfológiai (alaktani) szempontú elemzése a ragadványnevekkel foglalkozó munkákban rendszeresnek mondható. (Az igen gazdag szakirodalomból lásd például: BALOGH LÁSZLÓ, i. m. 127–9; B. GERGELY PIROSKA, i. m. 133–41; KIRSCH LAJOS, A magyar ragadványnevek típusai és szófaji megoszlásuk Alsó-Nyárárdmentén: NyÍrK. 15: 245–58.)

⁴ Ennek megfelelően például a *Bagós* névalak olyan egy névrészből álló ragadványnév, amelynek a denotatív jelentéshez való viszonya az 'aki mindig cigarettázik' funkcionális-szemantikai jeggyel írható le. (A *Bükkös* helynév névrésze pedig az 'ahol bükkfák nőnek' információt adja meg a denotatúmról.)

⁵ Egyrészes névnek az olyan neveket tekintjük, amelyek a név viselőjéről egy információt (szemantikai jegyet) adnak meg: *Gömbatléta* (ragadványnév) 'akinek nagy hasa van'; *Petri* (helynév) 'birtokosa Péter nevű'. Kétrészes (összetett) névnek pedig azokat a névalakokat nevezzük, amelyek a név viselőjéről két információt (szemantikai jegyet) fejeznek ki. Így például a *Táncsics/ácsa* ragadványnév a következőket árulja el viselőjéről: (1) 'a Táncsics Mgtsz-ben dolgozó' (2) 'ács'. A *Baski-patak* víznév névrészei pedig a (1) 'Bask településen eredő' (2) 'patak' információkat adják meg a denotatúmról (vö. HOFFMANN, i. m. 50).

⁶ Eszerint tehát a *Bagós* ragadványnév szokásra utaló funkcionális-szemantikai jegyét képzett melléknévi elem (*bagós*) fejezi ki.

Írásom az eddigi munkáktól lényegesen csupán egy dologban tér el: a 3. pontban leírtaknak megfelelően az elemzés alapegysége ezúttal nem a névegész (azaz a ragadványnév), hanem a névrész (tehát a ragadványnév egy funkcionális egysége). Ebből következően vizsgálatom (elsősorban) nem arra keresi a választ, hogy a ragadványnevek milyen szófajiságú szavakból alakultak, hanem arra, hogy az egyes névrészek (a névviselőre vonatkozó különböző információk) milyen szavakkal és toldalékmorfémákkal fejeződnek ki a névben. A névszerkezeti elemzés lexikális-morfológiai szintje tehát a funkcionális névrészek nyelvi analízisét jelenti.

5. A lexikális-morfológiai elemzést szófaji kategóriák megállapításával végezzük. Vannak azonban olyan nevek, amelyek lexikális (szófaji) besorolása problémát jelenthet (*Begő* < *Dezső*, *Gyamibor* < *Gyarmati Tibor*, *Kopi* < *hupikék*, *Mógrádi* < *Nógrádi*, *Paszarinta* < *palacsinta* stb.), hiszen névelőzményeik a névalkotás során olyan alakmódosuláson mentek át, mely közszóként nem használatos formákat eredményezett a névben.

B. GERGELY PIROSKA ezeket módosult alakú lexikális elemekből álló ragadványneveknek nevezi (B. GERGELY, i. m. 133), részletes bemutatásukat pedig nem lexikális, hanem névalkotási szempontból végzi el (i. m. 168–203). Mivel B. GERGELY kategóriája — történeti aspektust érvényesítve — az elemzést valójában más (keletkezéstörténeti) síkra helyezi, írásomban a fogalmat a nevek lexikális besorolásakor nem használom.

A névadás lexikális bázisának megismeréséhez arra kell a figyelmünket fordítani, hogy milyen nyelvi elemekből építkeznek az egyes névrészek. A nevek kapcsán tehát csak a névelőzmény lexikális státusát vizsgáljuk, a nevek alakulásmódja ebből a szempontból mellékes. Elemzésemben ezért a szófaji besorolás független attól, hogy az egyes névelemek a névrészben a közszói előzményhez képest változatlan vagy módosult alakban vannak-e jelen. Ennek megfelelően például az *Ágyúgolyó* (< *ágyúgolyó*), a *Hasli* (< *has*) és az *Öttöm* (< *öklöm*) ragadványneveket felépítő névelemek — a névalkotás eltérő módja (jelentésbeli szóalkotás, játszi névképzés, hangalaki módosulás) ellenére — egyaránt a főnevek osztályába kerülnek.

6. Mivel a ragadványnevek lexikális-morfológiai jellemzői — ugyanúgy, mint a helynevekben — összekapcsolódnak funkcionális-szemantikai tulajdonságaikkal, írásomban e két leíró szempont összefüggései is megjelennek.

7. Az e g y r é s z e s ragadványnevek lexikális-morfológiai tulajdonságai

Az egyrészes nevek felépítésében bármilyen lexéma és szókapcsolat részt vehet, de leginkább főnevekből és melléknevekből alakulnak ragadványnevek. A különböző szófajú névelemek funkcionális tekintetben megoszlanak. Míg s a -

j á t o s s á g⁷ kifejezésére minden lexéma alkalmas, megnevező funkcióban⁸ csak a tulajdonnevek egy csoportja, a személynévek állhatnak.

7.1. A főnévi elemek között valamivel több a tulajdonnevek (*Balázs, Belfegor, Kálmánandrás, Lumumba, Mári*) száma a köznevekénel (*Ács, Bajusz, Érsek, Képviselő, Nyúl*).

7.1.1. A tulajdonnevek a névben főként megnevező funkcióban állnak (*Báblis* 'Bálint nevű'; *Jancsipancsi* 'Jancsi nevű'; *Pintyő* 'Pintér nevű'; *Vödi* 'Veres Ödi nevű'), valamint rokonságra (*Aranka* 'testvérét Arankának hívják') és személyek közti érintkezésre (*Csuka* 'a Csuka családba házasodott') utalnak. Emellett azonban kifejezhetnek hasonlóságot is (*Kabos* 'olyan, mint Kabos László'), de árulkodhatnak például a név viselőjének szavajárásáról (*Garibáldi*), lakóhelyéről (*Szegelet*), munkahelyéről (*Lagév* 'a Lagév nevű gyár dolgozója') stb.

A tulajdonnévi elemből felépülő ragadványnevek nemcsak egyrészes (*Antal, Boldizsár, Jakab, Marika, Zsófi*), hanem eredetileg kétrészes tulajdonnevet (*Ambruskati, Dzsordánóbrúnó, Ludasmatyi, Nikilauda*) is tartalmazhatnak. Tulajdonnévi elemből származnak bizonyos módosult névalakok is (*Jováki* < *Joákim, Murcsa* < *Marcsa, Vikona* < *Verona*).

A tulajdonnévi elemek gyakran valamilyen névformáns⁹ jellegű képzővel kiegészülve szerepelnek a ragadványnevekben: játszi képzőt találunk például az *Áfonc* (< *Alfonz*), *Hendri* (< *Henrik*), *Tamási* (< *Tamás*) családtagokra utaló nevekben. Különösen gyakori a játszi szerepű becézők feltűnése megnevező funkcióban álló nevek esetében, hiszen ezek a névalakok tulajdonképpen a már meglévő személynév becézett alakjai (*Futyé* < *Futykó* rn., *Gibó* < *Gergely* kn., *Nánácsi* < *Náni* bn., *Zsugecs* < *Zsuga* csn.).

A *-né* morféma ragadványnévhez kapcsolva is asszonynévképzőként funkcionál (*Gangosné, Hófúvásné, Katiné*), a *-k* többesjel pedig családi ragadványnevet

⁷ Az egyrészes ragadványnevek leggyakoribb típusa az, amelyik a nevet viselő személy valamely sajátosságát fejezi ki: *Futvaszarik* 'állandóan siet'; *Jaffás* 'mindig jaffát iszik'; *Szörtarisznya* 'sohasem borotválkozik' (vö. HOFFMANN 48–9).

⁸ A megnevező funkciójú névrész mindig már meglévő személynévből jön létre, tehát másodlagos alakulású. (Ebből ered lexikális kötöttsége is.) Az új névben ugyanazt a szerepet tölti be, ami egyben eredeti személynévi jelentése is: a denotátumra való utalást (*Jáska* 'János nevű'; *Reszka* 'Reszegi nevű'). Megnevező funkcióba kerülnek az átvett nevek is (*Bagarán* < rom. *Băgăran* rn.). (A megnevező funkcióról és az átvett nevekről a helynevek kapcsán lásd még: HOFFMANN, i. m. 47–8, 143.)

⁹ „A tulajdonnevek jelentős részét bizonyos alaki sajátosságokról ismerjük fel. Az egyes névfajtákra jellemző szövelemek, utó- vagy előtagok, képzők és voltaképpen funkciótlan végződéses a névfórmánsok szerepét töltik be, amelyekkel az ember a meglévők mintájára új neveket alkothat, a valóságban elő nem forduló neveket találhat ki, és ezeket a nyelvközösséggel valódi nevek gyanánt fogadtathatja el. Ilyen formánsok persze nem minden néven találhatók, rendszerük tehát töredékes, de vajon van-e olyan nyelvi kategória, amelynek morfológiai rendszere hiánytalan?” (J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 19).

(*Kacsák, Pecekek, Suluk*) képez az egyéni ragadványnévből. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy minden *-né* képző vagy *-k* többesjel névformáns funkciójú lenne a ragadványnevekben: vannak ugyanis olyan névalakok, melyek elemei e toldalékmorfémákat már eleve tartalmazzák. Ilyen például a hasonlóság alapján névátvitellel közszóából keletkezett *Cserjék* ragadványnév (ti. 'családneve, a *Terjék* hasonlít a *cserjék* szóhoz'), valamint az ugyancsak metaforával létrejött *Bartáné* és *Csicsóné* (ti. 'hasonló Bartánéhoz/Csicsónéhoz') tulajdonnévi eredetű alakok. A különböző névrészek szerves összetartozását mutatja, hogy a hivatalos névvel együtt használt ragadványnevek esetében a névképző szerepű formánsok mindig az utótaghoz, azaz a család-, kereszt- vagy becenévhez kapcsolódnak (*Kati Pistiné, Lina Gyurikáné; Békás Pálócziak, Füstös Reszegiek*).

Igen sok tulajdonnévtípus megjelenhet névelőzményként a nevekben. Leggyakrabban *s z e m é l y n é v i* eredetű ragadványnevek fordulnak elő. Megnevező funkcióban állnak a *Csucusu* (< *Csuhás*), *Losi* (< *Losonczy*), *Mila* (< *Milancsik*) családnévi, a *Feleka* (< *Ferenc*), *Pernyó* (< *Pál*), *Sidor* (< *Simon*) keresztnévi, a *Cimi* (< *Miki*), *Gazsó* (< *Gazsi*), *Pistuj* (< *Pista*) becenévi vagy a *Bigi* (< *Bigfész*), *Citi* (< *Citrom*), *Fidus* (< *Fiú*) ragadványnévi eredetű névrészek. Rokoni kapcsolatról árulkodnak a *Bubicki, Fányi, Gulyás* családnévből, az *Elek, Ilona, Teréz* keresztnévből, a *Berci, Pistuka, Zsiga* becenévből, a *Górés, Istenegere, Luki* ragadványnévből alakult nevek. Hasonlóságra utalnak például a *Bubó, Döbrögi, Popej* mesehősök nevéből lett ragadványnevek.

Emellett lényegesen ritkábban *m á s t u l a j d o n n é v f a j t á k* is megjelennek a ragadványnevekben sajátosság funkcióban, így például állatnevek (*Bodri, Csillag, Jámbor*), helynevek (*Egellő, Kotyor, Pántó*), intézménynevek (*Fűszért, Lagév*), márkanév (*Hubertusz*), címek (*Kincseskalendárium*) stb.

7.1.2. Mivel *k ö z n e v e k* bármilyen szemantikai mezőből bekerülhetnek a névbe, e szavak a névviselőnek igen sokféle sajátosságát fejezhetik ki: természet utal például a *Jegenye* név, testtartásra a *Veréb*, feltűnő testrészre a *Böndő*, foglalkozásra a *Favágó*, lelki tulajdonságra a *Kutya*, vagyoni helyzetre a *Kisgazda*, családnévre a *Bekecs* (ti. 'Bunda a vezetékeve') stb.

Bár igen sokféle szemantikai mezőből származhatnak a ragadványnevek alapszavai, mégis főként konkrét jelentésű főnevek fordulnak elő névelemként, ezen belül leginkább az állatok megnevezései (*Bogár, Elefánt, Kecse, Macska, Madár*), a foglalkozásnevek (*Ács, Árvagyám, Harangozó, Kurátor, Útkaparó*), növénynévi lexémák (*Bogyó, Bükkfa, Jegenye, Kendermag, Paszuly*) és tárgyak nevei (*Fakanál, Golyó, Gyűszű, Karika, Szivar*). Az elvont jelentésű főnév (*Csoda, Kiló, Pech, Rutin*) ragadványnevekben lényegesen ritkábbnak látszik.

Egyszerű szavak (*Cipó, Cukor, Ecet, Golyó, Patkány*) és szóösszetételek (*Ágyúgolyó, Csapágy, Földosztó, Tyúkszar, Űrhajó*) egyaránt részt vehetnek ragadványnevek felépítésében. A tőszavak (*Ecset, Paprika, Róka, Űrge, Villám*) mellett toldalékos névalakok is szerepelhetnek ragadványnév alapszavaként.

Ezek között főként képzősök (*Anyuci, Biguri, Egérke, Fületlen*) fordulnak elő, a jeles (*Farkasé*) és ragos lexéma (*Juhom, Kisfiam, Napra*) egészen ritka. Köznévi elemből származnak bizonyos módosult névalakok is: *Matolya* (< *datolya*), *Müstő* (< *nyüst*), *Patac* (< *patak*).

Igen gyakori a köznévi elemek mellett a játszi szerepű főnévképzők (*Bokrász, Bukszár, Csandri* < *csendőr*, *Gene* < *gém*, *Tyúkász*), becéző és kicsinyítő képzők (*Almácsi, Bácsikó, Szarci, Szemők*) névformánsként való megjelenése is.

7.2. Képzett és képzetlen melléknévből alakult ragadványnevekre (*Bikás, Songrádi* < *sonkolyos*; *Bolond, Pirók* < *piros*) szintén szép számban találunk példát, bár a főnevekhez képest ritkábban fordulnak elő ragadványnevek alapszavaként.

Melléknévi elemek a névviselő igen sokféle sajátosságára utalhatnak, így például termetre és testalkatra (*Kis, Nagy, Pohos*), gyenge fizikumra (*Bordás, Gyenge*), fogyatékosagra (*Kancsi, Mankós, Néma*), arcbőrre (*Piros, Racsás* < *ragyás, Szepi* < *szeplős*), hajra (*Göndör, Kopasz*), szakállra (*Gyapjas, Szőrös*), lelki tulajdonságra (*Dinka* < *dinka* 'bolond', *Hazug*), foglalkozásra (*Méhes* 'meheket tart'), munkahelyre (*Méhes* 'a MÉH-nél dolgozik') stb.

A képzetlen melléknéveknél (*Hosszú, Makacs, Nyalka, Öreg, Vén*) lényegesen megterheltebb a képzettek csoportja a ragadványnevekben. A melléknévképzők közül leggyakrabban az *-i* és *-s* toldalékmorfémák fordulnak elő a névtestben: helynévből *-i*, köznévből (ritkábban melléknévi igenévből) *-s* képzővel alakult melléknévi származékokat találunk az *Előháti, Nánási, Otrokocsi*, illetve a *Békás, Nyálas, Poszogós, Virágos* stb. ragadványnevekben. E képzők (pontosabban a velük képzett melléknévek) ragadványnévbéli megterheltsége egyrészt abból adódik, hogy e toldalékmorfémák a 'származik valahonnan' (*-i*), illetve a 'van valamije' (*-s*) szemantikai jegy kifejezésére jelentésük miatt már eleve alkalmasak. Másrészt fakadhat e névelemtípus gyakorisága a családnévrendszer analógiás hatásából is, hiszen igen nagy a hasonló lexikális szerkezetű vezetékeveink száma (*Debreceni, Gyöngyösi, Szolnoki; Boros, Gulyás, Szekeres* stb.) (vö. B. GERGELY, i. m. 192–3).

Toldalékmorfémát a melléknévek a névalkotás szituációjában is kaphatnak, így járulhat hozzájuk játszi képző is: *Bandalló* < *bandali* 'ügyetlen', *Brutu* < *buta*, *Dundula* < *dundi*, *Kajli* < *kajla*, *Pajka* < *pajkos* stb.

7.3. A sajátosságot kifejező névrész felépítésében egyébszófaajok, illetve szószervezetek is részt vesznek, igaz, a főneveknél és melléknéveknél lényegesen ritkábban: beszédhibára utal például a *Paszdmeg* igéből alakult név, külső tulajdonságra a *Cukorkaszájú* névalak, a névviselő énekhangjáról árulkodik a melléknévi igenévből jelentésbeli névalkotással keletkezett *Nyekergő*. Keresztnévre utal a *Brekeke* hangutánzó elemből felépülő ragadványnév (ti. 'keresztneve, a *Béla* hasonlít a *béka* szóhoz') stb.

7.3.1. Az igei elemet tartalmazó ragadványnevek között kevesebb a jelentésbeli szóalkotással keletkezett (*Hasítom, Hozok, Lapulj, Mozog*), annál több viszont a játsszi képzéssel (*Csoszogi < csoszog, Fügenc < függ, Matati < matat, Pipi < pislog*) vagy hangalakú változással (*Csató < csattog, Peszél < beszél, Röstellem < röstellem*) alakult név. A jelentésbeli névalkotással keletkezettek között főként felszólító módú igei elemekből felépülő nevek vannak (*Gyere, Menjünk, Siess, Toppints* stb.), de a más alakúak sem ritkák (*Hiszek, Kérem, Lötyögsz, Pörög*). Igekötős (*Hajtsdki, Kárhozzamel, Kimenj, Megadja*) és igekötő nélküli (*Igazítom, Megyek, Tudjuk*) igei névelemek egyaránt előfordulnak.

7.3.2. Az egyrészes ragadványnév nemcsak egy lexémából, hanem szerves szó szerkezetből (*Hátulszép*) vagy szeretlen szókapcsolatból (*Akántoré < a Kántoré, Ántifaszabasszameg, Emmagyereki, Majdlesz, Nekopogj*) is felépülhet.¹⁰ A szerves szó szerkezetek tagjai között igen ritka a mellérendelő viszony: az átvizsgált névanyagban mindössze néhány szóismétléses szintagmát találtam (*Akkóakkó < akkor-akkor, Fiamfiam, Julijuli*), ám ezek mellérendelő jellege vitatható. Jóval gyakoribb viszont az alárendelő kapcsolat, így például a minőségjelzős (*Dinkásszájú, Hegyesbajuszú*), a mennyiségjelzős (*Hatvékás, Soklányos*), a birtokos jelzős (*Egyháztetűje, Istenpennája*), a határozós (*Kiskertbenező, Végigüres*), a tárgyas (*Eperleső, Pinarágó*) és a jelentéstömörítő (*Pajtásuram, Tetűpuskás*) alárendelés. Szerves, illetve szeretlen szó szerkezetből származnak bizonyos módosult névalakok is: *Bűröspécsi < bűrös pecsenye*, *Jusztí < jusztí is*).

7.3.3. Igen ritkán fordul elő névelemként a melléknévi igenév (*Boncoló, Dicselkedő; Puffadt, Tekert*), a számnév (*Kétszer, Tizenegy*), a névmás (*Másik*), a határozószó (*Immár, Túl*), a partikula (*Ám*), az interakciós mondatszó (*Csá, Dicsértessék, Sicu < sicc*), a hangutánzó mondatszó (*Hápháp, Zümi < züm-züim*) és egyéb szófajta.

7.4. Igen jelentős az olyan egyrészes ragadványnevek száma, amelyekben még a névadási indítékot ismerve (*Dirgis 'gúnyolódó', Kuncse 'rossz magaviseletű', Sosoj 'lusta', Zunder 'sokat beszél', Zsizsi 'reszketeg'*) sem tudjuk a névrészt felépítő névelemet analizálni, mivel — paradox módon — maguk a névadók sem tudják meghatározni a közszói előzményt.

E nevek kapcsán felmerülhet a lehetősége annak is, hogy névelemeik valójában előzmény nélküli önkényes hangsorok, melyek a névadás pillanatában „a semmiből” jöttek létre. Ez azonban egyrészt nem adna magyarázatot arra, hogy e

¹⁰ Mivel lexikális elemzésen az egyes névrészek (és nem a név egészének) nyelvi analízisét értem, a szakirodalomban kialakult szokással ellentétben — igazodva a HOFFMANN-féle modell szemléletéhez — a *Kisricsa, Mihók/mamuka* stb. kétrészes ragadványneveket lexikális szempontból nem szó szerkezeteknek, hanem melléknév + tulajdonnév, illetve tulajdonnév + köznév struktúrájú összetett neveknek tekintem; az egyes névrészek közti kapcsolódási viszonyok vizsgálatát pedig a szintagmatikus elemzés tárgykörébe utalom (vö. HOFFMANN, i. m. 59).

jelentés nélküli, ad hoc jellegű hangsorok hogyan tudják mégis a névviselő valamely sajátosságát (tehát szemantikai jegyet) kifejezni, másrészt ellentmondana annak az — eddig még senkitől meg nem cáfolt — névtani tételnek is, miszerint „Minden tulajdonnév végső soron köznévből származik” (KÁLMÁN BÉLA, *A nevek világa*. Debrecen, 1996.⁴ 5).

Ezért úgy vélem, e ragadványnevek esetében is számolnunk kell valamiféle „kvázi közszó”-i előzménnyel (vagy előzményekkel), valódi szóként sohasem létezett (tulajdonképpen a névvel együtt született és a név létrejöttével meg is szűnt) köznévvvel (vagy köznevekkel), amelyek az egyes névalakok hangulati jellegét asszociálhatták. Ezek az „indukáló” fiktív lexémák azonban — éppen e szók fiktív jellege miatt — már a névadók számára sem tudatosak, ezért természetesen felderíthetetlenek. Az így létrejött nevek elemeiről tehát nem mondhatunk mást, csak azt, hogy **i s m e r e t l e n e r e d e t ű e k**.

8. A kétrészes ragadványnevek lexikális-morfológiai tulajdonságai

A kétrészes ragadványnevek kis elemszámú csoportja¹¹ lexikális tekintetben kevésbé változatos, ezek a nevek ugyanis utótagjuk alapján csak kétféleképpen lehetnek: második névrészként kizárólag személynév vagy személyre utaló köznévv állhat a névben. Bár az előtagra vonatkozó lexikális jellegű megkötés nincs, az első névrész — az egyrészes ragadványnevekhez hasonlóan — általában főnévi vagy melléknévi elemből épül fel.

8.1. A személynévi utótagú kétrészes nevek egyik csoportja a nemzedékviszonyító előtaggal (*kis, nagy* stb.) kiegészülve öröklődött ragadványneveké (*Kis/bóri < Bóri, Nagy/csíra — Kis/csíra — Pici/csíra < Csíra, Nagy/dingó — Kis/dingó < Dingó, Nagy/jankó < Jankó* stb.). Ezek a kétrészes nevek lexikálisan igen kötött szerkezetűek: előtagjuk mindig valamilyen nemzedékviszonyító szerepű melléknév, utótagjuk pedig megnevező funkciójú ragadványnév. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy minden olyan névalak idetartozik, amelyben tulajdonnévi elem előtt álló *kis, nagy* stb. melléknév analizálható. A kétrészes nevekkel lexikális felépítését tekintve csak látszólag egyezik meg például a *Kiskabos* ('aki majdnem olyan, mint Kabos') szószerkezetből származó egyrészes ragadványnév.

A személynévi utótagú kétrészes nevek között vannak olyan névalakok is, melyek egy már meglévő ragadványnévnek újabb, sajátosságot kifejező névrészzel való kiegészülésével jöttek létre. Így például az eredetileg vagyoni helyzetről árulkodó *Nagy* ragadványnév egy idő után a név viselőjének lakóhelyére utaló névrészzel bővült: *Közi/nagy* ('a Közben lakó'/'Nagy nevű'). Hasonló

¹¹ Kétrészes ragadványnév kevés van, annál több viszont a hivatalos névvel együtt használt ragadványnevek száma, ahol — a névegyes felől nézve — a kétrészséget egy sajátosság funkciójú ragadványnévrész és a megnevező funkcióban álló család-, kereszt- vagy becenévi névrész kapcsolata valósítja meg: *Bikás Zsuga, Csálé Szabó, Mezőőr Nagy Gabi, Postás Julcsa, Tarkafejű Korényiné* stb.

szerkezeti változással keletkeztek a *Kesely/próci* (< *Próci*), *Piros/butykó* (< *Butykó*), *Zsúpos/zsüke* (< *Zsüke*) stb. kétrészes ragadványnevek is. Mivel sajátosságot bármilyen szófajta kifejezhet, e nevekben csak az utótag lexikális státusa kötött: a második névrész minden esetben megnevező funkciójú valódi ragadványnév.

8.2. A kétrészes ragadványnevek másik típusa a személyre utaló köznévi utótagú összetett nevéké.

Személyre utaló köznévként tekintem a ragadványnév szerves részévé vált, a hivatalos nevek mellett szokásosan névkiegészítő szerepben álló közszavakat. J. SOLTÉSZ KATALIN ezeket determinatívumoknak nevezi: „A tulajdonnév mellett álló, fajfogalmat megnevező közszt [...] közös megjelöléssel determinatívumnak nevezhetjük. [...] Az embernevek jelzett szava a nyelvi viselkedési szokásoknak megfelelően a foglalkozást, címet, rangot, társadalmi vagy életkori helyzetet, rokoni, baráti kapcsolatot jelentő szavak valamelyike lehet (*úr, elvtárs, kisasszony, bácsi, néni, öcsém, sógor, pajtás* stb.)” (J. SOLTÉSZ, i. m. 112–3).

Mivel ezek általában névkiegészítőként funkcionálnak a tulajdonnevek mellett, a ragadványnevek gyűjtését végző szakembernek igen nehéz meghatározni, hogy az egyes nevek esetében ezek a lexémák részei-e a névként vagy csak a ragadványnevek mellett álló járulékos szavak. Elméletileg azt mondhatjuk, hogy azok az elemek, „amelyeknek elhagyásával a név nem név többé, vagy pedig más név — más egyednek a neve —, szerves szerkezeti elemek” (J. SOLTÉSZ, i. m. 17). Ennek megfelelően például a *Bancsi/fiú* ragadványnév szerves részének kell tekintenünk a *fiú* köznévi utótagot is, mivel az megkülönböztető szerepű: a *Bancsi* névalak ugyanis már nem őt, hanem apját jelöli. Ehhez hasonlóan teljes értékű névrész a *Tündér/asszony* összetett ragadványnév utótagja is, mivel a névviselőt csak így emlegetik, *Tündér formában a név egyáltalán nem használatos.

Személyre utaló köznévi utótagú kétrészes nevek például a *Fekete/asszony* (ti. 'sötét arcbőrű'/asszony'), a *Szenyő/bá* (ti. 'Szentjóni nevű'/tanár bácsi') névalakok, valamint a *Fisza/papa, Gólya/néni, Karikás/bácsi, Lúd/úr, Krumpli/ács, Kumi/kovács, Pista/néni, Róza/bácsi, Tréfás/ember* stb. ragadványnevek. Nem minden személyre utaló köznévi elemet tartalmazó ragadványnév sorolható azonban ide, vannak ugyanis a kétrészes nevekkel látszólag azonos felépítésű, de valójában szó szerkezettől álló egyrészes nevek is: *Fokosgyerek* 'idős', *Kanmenyecske* 'agglegény', *Úriparaszt* 'nem szeret dolgozni', *Útörőpajtás* 'alacsony termetű', *Zsírosparaszt* 'szegény' stb.

9. A ragadványnevek lexikális szerkezetéről összegezve azt mondhatjuk, hogy — a megnevező funkciójú egyrészes ragadványneveknek és az összetett nevek utótagjának lexikális megkötöttségén kívül — a ragadványnevek névrészeit felépítő elemek igen sokfélék lehetnek, leggyakrabban mégis főnévi és

melléknévi lexémák fordulnak elő a névttestben. E két szófaj „népszerűsége” a ragadványnevek felépítésében nem meglepő, hiszen a köznevek és a tulajdonnevek egyazon szófaji kategóriába (főnevek) tartoznak, a melléknevek pedig névszók előtt ugyanúgy jelzői szerepben állnak, mint a hivatalos neveket megelőző ragadványnevek. A grammatikai természetű egyezéseken túl szemantikai oka is lehet a főnévi és melléknévi elemek ragadványnévbeli megterheltségének: jelentéstani tulajdonságai miatt ugyanis e két lexématípus bizonyul legalkalmasabbnak a névviselő valamely sajátosságának kifejezésére.

FEHÉR KRISZTINA

A közönséges cickafark (*Achillea millefolium*) elnevezései a magyar nyelvben

1. A közönséges cickafark (*Achillea millefolium*) a fészkesvirágzatúak (Compositae) családjába tartozik, „terem uton utfélen, partokon, mezőkön, temetőkben; csikos, szőrös halványzöld szára mintegy másfél lábnyi magas, kétszeresen tollazott levelekkel” (Peregriny Elek, Természettörténet. Az ifjúság tanítására és házi használatára. Pest, 1847. 359).

A legenda szerint a trójai háborúban Achilles katonatársa sebének vérzését a cickafarkfű páfrányszerű leveleivel állította el. Veszelszki Antal 1798-ban így írta le a történetet: „Vitéz Akhillesről azt írják, hogy a’ febeit evvel gyógyította meg, a’ honnét az Achillea, és a’ Herba militaris nevet-is viseli” (A’ növény plánták’ országából való erdei, és mezei gyűjtemény, vagy-is fa- és fűszeres könyv. Pesthen. 314). A növény olyan anyagokat tartalmaz, amelyek elállíthatják a vérzést, de fájdalomcsillapító és gyulladáscsökkentő tulajdonságuk szintén hasznos a sebek kezelésénél. Emésztést elősegítő és enyhe nyugtató hatása is említést érdemel. Achilles 2500 éve fedezte fel a cickafarkfű orvosi használatát; a római légiókhöz csatlakozó orvos, Dioszkuridész azt ajánlotta, hogy a növény szétnyomott leveleivel dörzsöljék be a sebet (Michael Castleman, Gyógynövény enciklopédia. Bp., 1994. 97).

Ennek a növénynek — amely réteinket apró fehér virágaival néhol nagy területeken elborítja — az orvosi hasznáról korai fűvészkönyveink részletesen beszámolnak. Beythe András így ír a növény gyógyító erejéről: „Ha az orraban ereztöd valakinek az veret meg alattya”, „Ver has beli betegőknek io ezt innia”, „Miglen vi az fiue, tőriek meg es febt̄ io vele kötőzni”, „Ha akar az leuelet, akar az faio fogad alat tartod, el vezi faidalmat” (Fiveskönyv. Németújvár, 1595. 114).

A XVIII. század orvosbotanikusa, Csapó József Új füves és virágos magyar kert c. munkájában így jellemzi a cickafarkat: „Veséknék fájdalmait ... el-vefzi”, „Sebeket ’s Fekélyeket ez fü meg-tifzitt ’s meg-gyógyítt”, „Hanyást megfzűnteti...” (Új füves és virágos magyar kert, mellyben mindenik fünek és virágnak Neve, Neme, Ábrázatja Természete és Ezekhet képest külömbféle Hafznai, értelmessen meg-jegyztettek. Posonyban, 1775. 83).

Diószegi Orvosi fűvész könyvében megjegyezte, hogy a cickafarkfűből készült orvosság nagyon lassan hat: „A’ Tzitzkóróból készült orvossággal hoszsa-

sann kell élni, mert lassanként munkálkodik, de osztánn annál bizonyosabbann” (Orvosi fűvész könyv mint a’ magyar fűvész könyv’ praktika része. Debreczenbenn, 1813. 310).

2. A közönséges cickafark ’*Achillea millefolium*’ legkorábbi elnevezése az *egérfark* 1395 k. tűnt fel a magyar nyelvben: *eger fark* (BesztSzj.: RMGl. 219), 1405 k.: *eger fark* (SchlSzj.: RMGl. 219), 1520 k.: *Egherfark* (Herbolarium Vincentiae: RMGl. 219), *Egerfark* (Növénynevek: RMGl. 219), 1525 k.: *egeer-fark* (Ortus Sanitatis: RMGl. 219), 1583: *eghér fark* (Clusius, C. et Beythe, S., *Stirpium Nomenclator Pannonicus*. Nemetvyvari. 21), 1590: *Eger fark* (Szikszai Fabricius, *Nomenclatura*: RMGl. 220), 1595: *Eger fark* (Beythe András, i. m. 114), XVI. sz.v.: [*Egler fark* (De Herbis: RMGl. 220), 1807: *egérfark* (Magyar fűvész könyv. Mely a’ két magyar hazábann találtatható növényeknek megismerésére vezet, a’ Linné alkotmánya szerént. Debreczenbenn. 486), 1841: *egérfark* (Barra István, *Növenytan*, mely a’ magyarországi és erdélyi növény rendeknek ... leírását, elterjedését ... hasznának előterjesztését ... foglalja magában. Pest. 206).

Az *egérfark* összetett növénynév, jelöletlen birtokos jelzős összetétel. Az elnevezés alapja, a növény puha, szőrös leveleinek az egér farkához való hasonlósága. Ugyanezen a szemléleten alapul a növény mai elnevezése: *cickafark*. Marzell szerint az *egér* előtag talán a növény jelentéktelen voltára utal, illetve, hogy száraz árokpartokon, útszéleken, mezőkön fordul elő (ahol egerek, bogarak is megtalálhatóak) (Heinrich Marzell, *Wörterbuch der Deutschen Pflanzennamen*. Mit Unterstützung der Preussischen Akademie der Wissenschaften Bearbeitet von Heinrich Marzell unter Mitwirkung von Wilhelm Wissmann. I–V. Fünfter band. Register: Alphabetisches Verzeichnis. Leipzig, 1943–1958. 94).

3. Az *egérfarkfü* összetétel a XVI. sz.-ban tűnt fel, az utótag (-fü) magyarázó szerepű: Gyomornak Imélgejerêl, Okadafarol (OrvK. 187), „Eoregbÿk *Egerfark fweth* tÿrÿ eo3we borral, annak az leweth aggyad ÿnnÿya melegÿn” (OrvK 189/1), 1690: „Fõzz Vezet, Tál-mosjõ fûvel, Tormentilla gyûkÿrrel, *Egér-fark fûvel*..., s-azt igya” (Pápai Páriz Ferenc, *Pax Corporis*. Kolozsvár. 171), *Eger-fark fûnek* gr. (uo. 169), 1745: *Egér-fark-fû* (Justi Joannis Torkos, *Taxa Pharmaceutica Posoniensis*. Posonii. 7), 1775: *Egérfark-fû* (Csapó József, i. m. 82), 1783: *Eger fark-fû* (Benkõ József, *Nomenclatura Botanica*. Fûfzeres nevezetek. Linneus rendi szerént: Molnár János, Magyar könyv-ház. I. szakasz. Benkõ József Urnak Fûfzeres bövebb nevezeti. Posony. 419).

Az *egérfark*, *egérfarkfü* elnevezéseket Földi János elítéli Rövid kritika és rajzolat a’ magyar fűvész tudományról (1793) c. művében, mivel semmi közük az *egérfark*hoz. Azt írja: „Jók és ditséretesek az olly Nevek, mellyek a’ Növényeknek tekintetéből vett valami különöst adnak elő, tsak hogy az, semmi más Nemmel köz ne légyen. Illyenek a’ Növényi részeknek némelly dolgokhoz való hasonlítások. Ezek ha a’ Növénynek egész tekintetét, vagy valamely ré-

szének kitetsző hasonlatosságát egyszerre valósággal előadják, igen jók; ha pedig a' hasonlítással együtt, a' hasonlított rész is röviden kimondathatik, annyi-val világosabbak és tökéletesebbek" (Földi János, i. m. 31).

Az *egérfarkfű* nevet Földi János a *myosurus* nevű növényre megfelelőnek tartja, Linnére hivatkozva: „A' legjobb Neveknek megemertető jelek, azt mondja Linné, ez, hogy a' Plánta kezét nyúltsan a' Névnek, és Név viszont kézzel fogadja a' Plántát ... Illyen *Egérfarkfű* — *Myosurus*. (de nem az *ezerlevelű Cziczfarkó* — *Achillea Millefolium*) mellytől valaki egér farkat látott, soha ezen Nevet meg nem tagadja" (Földi János, i. m. 32).

4. A XVI. sz. végén tűnt fel az *egérfarkkóró* elnevezés, egyedi adat, a *-kóró* utótag magyarázó jellegű: *Egér fark-kóró* (De Herbis: RMGl. 220).

5. 1560 k. körülírással jellemzik a közönséges cickafarkot: *Vere iaro fű* (GyöngySzt.: RMGl. 256). Egyedi adat, a név feltehetőleg a növény vérzést előállító képességére utal: „Míg gyenge ezen fű, ha meg-töretik, jó véle sebet kötözni. Ha az embernek órra' vére' folyása el-nem akar állani töltsd órrába az egér fark fűnek kifatsart levét, mindjáráft meg-állítja" (Nedeliczi Váli Mihály, Házi orvos szótártarska. Győrött, 1792. 66).

6. Az *ezerlevelűfű* '*Achillea millefolium*' elnevezés csak a XVI. század végén bukkant fel nyelvünkben: *Ezer-levelű-fű* (De Herbis: RMGl. 220), 1775: *Ezer levelű-fű* (Csapó József, i. m. 82), 1783: *Ezer levelű-fű* (Benkő József, i. m. 419), 1798: *Ezer-levelű-fű* (Veszelszki Antal, i. m. 313), 1807: *ezerlevelű fű* (Magy. Fűvészk. 486).

A növény „szőrös halványzöld szára mintegy másfél lábnyi magas, kétszeresen tollazott levelekkel" (Peregriny Elek, i. m. 359), az *ezerlevelűfű* elnevezés ezekre a jellegzetesen szeldelt levelekre utal. Az összetétel latin mintára keletkezett tükörfordítás: vö. latin *millefolium*; idegen nyelvi megfelelőkre vö.: ném. *Tausendblatt* (Wilhelm Ulrich, Internationales Wörterbuch der Pflanzennamen in Lateinischer, Deutscher, Englischer und Französischer Sprache. Leipzig, 1872. 2), angol: *thousand-leaf*, francia: *millefeuille* (Heinrich Marzell, i. m. 85).

7. A ma használatos *cickafark* nevet valójában Csapó József alkotta, és használta először, *cicfarkkóró* formában. A *cicfarkkóró* első előfordulásai: 1775: *Czitzfarkkoró* (Csapó József, i. m. 82), 1783: *Czitzfarkkoró* (Benkő József, i. m. 419), 1793: *Cziczfarkkóró* (Földi János, i. m. 20).

A *cicfarkkóró* összetett szó, előtagja a *cica* módosult változata. A *cicfark* elnevezés alapja a növény leveleinek a macska farkához való hasonlósága (TESz.), a *-kóró* magyarázó utótag.

A *cicfarkkóró* elnevezést Földi János a növénynevek kritikáját tartalmazó művében is támogatta, mivel: „magoknak a' Növényeknek belső és külső tulajdonságoktól, vagy különb különb természeti dolgoknak hasonlatosságától vett Öszvetetett Növény Neveink, (Nomina composita) mint": *Cziczfarkkóró* (Földi János, i. m. 20) helyesek.

8. A *cicfark* Diószegi és Fazekas alkotása elvonással a *cicfarkkóró*-ból, a név ilyen formában csak a népnyelvben maradt fenn: *cicfark* (Lengyeltóti, Kürt: ÚMTsz.), *cicfárk* (Nemespánn: ÚMTsz.). A *cicfark* első megjelenése: 1807: *tzitzfark* (Magy. Fűvészk. 486), 1841: *cziczfark* (Barra István, i. m. 206), 1847: *cicfark* (Peregriny Elek, i. m. 359), 1862: *cziczfark* „Növényfaj a cziczkórók neméből, hosszukás, hengerded, sok, egymásra halmozott szirmu virággal” (CzF. I, 1125).

9. Az *egérfarkú cickóró*, *egérfark cickóró* ugyancsak Diószegi és Fazekas botanikai névalkotó munkájának eredményei: 1807: *egérfarkú Tzitzkóró* (Magy. Fűvészk. 486), 1813: *Egérfark Tzitzkóró* (Magy. Fűvészk. 2: 394), 1841: *egérfarku cziczkóró* (Barra István, i. m. 206), 1847: *egérfarkú cickóró* (Peregriny Elek, i. m. 359).

Földi Kritikája (1793) Diószegi és Fazekas munkájának is alapjául szolgált; a Földi által javasolt *cicfarkkóró*-t Diószegi és Fazekas *cickóró*-ra módosították. A Magyar fűvész könyv szerzői nemzetségnévként a *Tzitzkóró* 'Achillea' (Magy. Fűvészk. 484) elnevezést javasolták. Diószegi és Fazekas az *Tzitzkóró* nemzetségnév elé a növény régi elnevezéseiből (*egérfark*, *egérfarkkóró*) megkülönböztető jelzőket gyártott, és ezeket illesztette a *Tzitzkóró* nemzetségnév elé: *Egérfark Tzitzkóró* (Magy. Fűvészk. 2: 394), *Egérfarkú Tzitzkóró* szerepel (uo. 368). Az Orvosi fűvész könyvben az Igazító Laistromban a 'Régi Nevek' között a *Ezerlevelűfű* (uo. 368), *Tzitzfark* (uo. 394), *Egérfark* (uo. 368), a 'Megállított Nevek' között az *Egérfark Tzitzkóró* (uo. 394), *Egérfarkú Tzitzkóró* (uo. 368), *Egérfarkú Tzittzkóró* szerepel (uo. 368).

10. A *cicfarkkórófű* Veszelszki Antal alkotása, a *cicfark* növénynevet két magyarzó utótaggal látta el: *-kóró* és *-fű*. 1798: *Tzitz-fark-kóró-fű* (Veszelszki Antal, i. m. 313). A névnek nincs folytatása a magyar nyelvben.

11. A *cicufark ezer levelűfű* egyedi névalkotás, Barra István alkotta, a névnek nincs folytatása a magyar nyelvben: 1841: *cziczufark ezer levelűfű* (Barra István, i. m. 206).

12. A növény mai hivatalos használatú magyar növényneve: *cickafark*, *közönséges cickafark* (Priszter Szaniszló, Növényneveink. Budapest, 1998. 290). A *cickafark* összetett szó: előtagja a *cica*, illetve ennek játssi képzős módosulata. A *cickafark* első megjelenése: 1826: *cziczka-fark* (TESz.).

13. A *cickafark* különböző magyar nevei legtöbb tájszótárunkban megtalálhatóak. A *cickafark* legrégebb elnevezései az *egérfark* (1395 k.) és az *egérfarkkóró* (XVI. sz.) valamint az *egér*-, *egérfark*- előtagú összetételek (*egérfarkúfű*, *egérfarkúkóró*, *egérfarkúvirág*, *egérfarkvirág*, *egérfű*, *egérorrúfű*) a nyelvjáráásokban maradtak fenn: *egérfark*: *eger-fark* (Zemplén m. Deregyő: MTsz.), *egérfarak* (Bogdánfalva: ÚMTsz.), *egérfark* (Alsógagy, Mezőtúr, Hajdúböszörmény, Hajdúhadház, Hajdúnánás, Nyíregyháza: ÚMTsz.), *egérfarkot* (Korlát-

helme: ÚMTsz.), *egérfark* (Hajdúnánás, Komádi: ÚMTsz.), *egérfarok* (Hajdúszoboszló, Hosszúpályi, Mezőpeterd: ÚMTsz.); *egérfarkkóró*: *egerfarggőuré* (Kemecse: ÚMTsz.), *egerfargóró* (Nyírcsászári: ÚMTsz.), *egérfarkkóré* (Kiskunság, Piskolt: ÚMTsz.), *egerfarkkóró* (Paládság: ÚMTsz.), *egérfarkkóró* (Vésztő, Hortobágy, Nagy-Sárrét, Hajdúhadház, Hosszúpályi, Szabolcs vm., Szatmár vm., Csenger, Érkörös, Pele: ÚMTsz.), *egérfarkkórót* (Nagyszalonta, Ökörítőfűlős: ÚMTsz.), *egérfarkkóróval* (Nagyszalonta: ÚMTsz.), *egérfarkóró* (Viss: ÚMTsz.), *egérfarkaőráó* (Komádi: ÚMTsz.); *egérfarkúfű*: *egérfarkúfűj* (Kőszeg-Hegyalja: ÚMTsz.), *egérfaku-fi*, *egérfarku-fi* (Nagyváty: ÚMTsz.), *egérfarkú füvet* (Istensegíts — Dunántúl, Lészped — Dunántúl: ÚMTsz.), *egérfarku fű* (Rábagyarmat, Nagyváty: ÚMTsz.), *egérfarku fűnek* (Nyujtód: ÚMTsz.), *egér farku fűvet* (Bukovina), *egérfarkúfű* (Zilah, Borsa völgye, Szászfenes, Csombord, Magyarlapád, Siklód, Réty, Lábnik — Dunántúl: ÚMTsz.), *egérfarkúfűvet* (Nagyszalonta: ÚMTsz.), *egérfarkú füvet* (Oláhlapád: ÚMTsz.), *egérfarkufűj* (Felsőőr, Bocsfölde, Csatár, Nagykanizsa: ÚMTsz.), *egérfarkúfűj* (Örség, Zalabaksa: ÚMTsz.), *egérfarkó fűj* (Örisziget: ÚMTsz.); *egérfarkúkóró*: *egérfarkú kóró* (Cserszegtomaj: ÚMTsz.); *egérfarkú virág*: *egérfarkú virág* (Borsa: ÚMTsz.); *egérfarkvirág*: *egérfarkvirág* (Csákánydoroszló: ÚMTsz.); *egérfű*: *egerfű* (Lábnik — Dunántúl: ÚMTsz.), *egérfű* (Torda: ÚMTsz.); *egérrorrúfű*: *egérrorrú fű* (Magyarlóna: ÚMTsz.).

Ugyancsak nyelvjárás őrzi az *ezerlevelűfű* elnevezést, amely a XVI. sz. végén bukkant fel a magyar nyelvben: *ezerlevelű fű* (Kézdivásárhely vidéke: ÚMTsz.), *ezérlevelűfű* (Magyarókerke: ÚMTsz.).

A növény mai hivatalos használatú elnevezése a *cickafark* is megtalálható nyelvjárásokban különböző alakváltozatokban (*cickafark*, *cickafarka*, *cickefark*, *cickefarkfű*, *cickafark*, *cicafarokvirág*, *cicafarok*, *cicafarka*, *cicafarkúfű*, *cicafarok*, *cicfark*, *cicfarok*, *cicfarkkóró*, *cicfarkúkóró*), feltehetőleg a játszi képzős előtag, valamint a növénynév játékos hangzása miatt vált nyelvjárási szóvá: *cickafark*: *cickafark* (Nógrád m.: MTsz.); *cickafarka*: *cicka-farka* (Nógrád m.: MTsz.); *cickefark*: *cickefark* (SzegSz.); *cickefarkfű*: *cickefarkfű* (SzegSz.); *cickafark*: *cickafark* (SzegSz.); *cicafarokvirág*: *cicáfárokvëräog* (SzlavSz.); *cicafarok*: *cicáfárok* (SzlavSz.), *cicafarok* (Nagyszalonta, Zilah: ÚMTsz.), *cichà-fárok* (Haraszi: ÚMTsz.); *cicafarka*: *cicafárka* (Kunmadaras: ÚMTsz.); *cicafarkúfű*: *cicafarkúfűj* (Zalabaksa: ÚMTsz.); *cicfarok*: *cicfarok* (Bogya: ÚMTsz.); *cicfark*: *cicfark* (Lengyeltóti, Kürt: ÚMTsz.), *cicfárk* (Nemespann: ÚMTsz.); *cicfarok*: *cicfarok* (Lovászpátona: ÚMTsz.); *cicfarkkóró*: *cicfarkkóró* (Kiskunság: ÚMTsz.), *cicfarkóró* (Mersevát: ÚMTsz.), *cicfarkúfű*: *cicfarkufű* (Szentgál: ÚMTsz.); *cicfarkúkóró*: *cicfarku korró* (Szentgál: ÚMTsz.).

Néhány népnyelvi elnevezést említ még Jávorka Sándor, az előfordulási hely megjelölése nélkül: *Pulykafű*, *csontvirág*, *borbolya* (Jávorka Sándor, Magyar Flóra / Flora Hungarica. Bp., 1925. 266).

14. Összefoglalva a következőket mondhatjuk: a közönséges cickafark (*Achillea millefolium*) legkorábbi elnevezése az *egérfark* 1395 k., az *egérfarkfű* összetétel a XVI. sz.-ban, az *egérfarkkóró* elnevezés pedig a XVI. sz. végén tűnt fel a magyar nyelvben. A *Vere iaro fű* (1560 k.) egyedi körülírási adat, nincs folytatása nyelvünkben. Az *ezerlevelűfű* (XVI. sz. vége) összetétel a növény jellegzetesen szeldelt leveleire utal. Az összetétel latin mintára (latin *millefolium*) keletkezett tükörfordítás. A *cicfarkkóró* Csapó József alkotása (1775), az összetétel előtagja a *cica* módosult változata, a *cicfark* elnevezés alapja a növény leveleinek a macska farkához való hasonlósága. A *cicfark*, az *egérfarkú cickóró* és az *egérfark cickóró* Diószegi és Fazekas alkotása, a nevek ilyen formában csak a népnyelvben maradtak fenn. A *cicfarkkórófű* Veszelszki Antal (1783), a *cicufark ezer levelűfű* elnevezés Barra István (1841) alkotása, egyiknek sincs folytatása a magyar nyelvben.

A növény mai hivatalos használatú neve: *cickafark*, *közönséges cickafark*; a *cickafark* összetett szó: előtagja a *cica* játszi képzős módosulata. A *cickafark* különböző magyar nevei legtöbb tájszótárunkban megtalálhatók. A *cickafark* legrégebbi elnevezései közül az *egér*-, *egérfark*- előtagú összetételek (*egérfarkúfű*, *egérfarkúkóró*, *egérfarkúvirág*, *egérfarkvirág*, *egérfű*, *egérorrűfű*), valamint az *ezerlevelűfű* nyelvjárásokban maradtak fenn. A *cickafark* névnek is sok változata él a nyelvjárásokban (*cickafark*, *cickafarka*, *cickefark*, *cickefarkfű*, *cickafark*, *cicafarokvirág*, *cicafarok*, *cicafarka*, *cicafarkúfű*, *cicfarok*, *cicfark*, *cicfarok*, *cicfarkkóró*, *cicfarkúkóró*).

VÖRÖS ÉVA

A valamiből kifolyólag típusú „névutószerű szerkezetek” vizsgálata

1. Bevezetés

1.1. „Viszonyzó szerepben előfordulhatnak ragos névszók olyan szerkezetekben, amelyekben a névszó tartalmi jelentése háttérbe szorul, s a viszonyjelölő funkció kezd előtérbe kerülni. A viszonyjelölés folytán ezek a névutószerű szavak funkcionálisan a névutókhoz közelednek, a velük alkotott szerkezetek pedig a viszonyzó kapcsolatokhoz hasonlítanak.” Az ilyen képződmények különösen érdekesek, mert „esetükben jól érzékelhető a szinkroniában folyó nyelvi mozgás” (BALOGH JUDIT, A névutó: Magyar grammatika [= MGr.]. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000. 262).

Az ilyen alakokat a szakirodalom úgy emlegeti, mint amelyek „elindultak a névutóvá válás útján”, „(esetenként) névutószerűek”. Ezek egy csoportját kívánom részletesen bemutatni.

1.2. Melléknévi igenekkel kapcsolatos vizsgálódásaim során feltűnt nekem néhány olyan igenévi szerkezet, amelyekben az igenév *-an/-en* vagy *-lag/-leg* ragos volt, ami a melléknév felé való elmozdulásra utal; ugyanakkor tárgyi vagy határozói bővítménye volt, ez pedig az igenévi jelleg mellett szól. Viszont az volt az érzésem, hogy ezen szerkezetek két szava összetartozik, és együtt fejez ki valamilyen jelentést. Mivel a vizsgálataimmal kapcsolatos olvasmányaimban találkoztam a névutóvá válással, itt próbáltam megkeresni a jelenség okát.

SEBESTYÉN ÁRPÁD névutó-monográfiája az „esetenként névutószerű kifejezések” közé sorolja, és igenévi eredetűnek tekinti a következőket: *valamit illetően/illetőleg, valamiből kifolyóan/kifolyólag, valaminek megfelelően, valamihez mérten, valamire vonatkozóan/vonatkozólag*; továbbá másoktól idéz még hasonlókát: *valamivel egyezően/egyezőleg, valamihez illően/illőleg, valamihez mérhetően/mérhetőleg*, illetve *foghatóan/foghatólag, valamiből következően/következőleg, valamitől eltérően/eltérőleg, valamin túlmenően/túlmenőleg*. Ezekben SEBESTYÉN szerint megvan a névutóvá válás lehetősége, a szakirodalom is névutónak vagy névutószerűnek nevezi legtöbbjüket. Tartalmi jelentésük és szerkezeti, morfológiai tagolásuk, a kapcsolt szóhoz fűződő szintaktikai viszonyuk még többé-kevésbé világos, de tartalmi jelentésük kezd viszonyjelen-

téssé válni (A magyar nyelv névutórendszere. Bp., 1965. 175, 178, 179, 180, 186). Véleményem szerint a sorba beleillik a *valamit követően/követőleg* szerkezet, és talán a *valamitől függően* is.

1.3. Névutós szerkezetek valódi alárendelő szintagmákból is kialakulhatnak (BALOGH, i. m. 260). Az igenevek egyik csoportjának, a határozói igeneveknek a névutóvá válásával részletesen foglalkozott LENGYEL KLÁRA „Határozói igeneveink szófajváltása” című tanulmányában (Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE. Bp., 1989. 181–217). A határozói igenév névutóvá válásával kapcsolatos megjegyzései — úgy vélem — az általam vizsgált szerkezetekre is alkalmazhatók (arról, hogy ezek eredetileg valóban melléknévi igenet és nem melléknevet tartalmazó szerkezetek, az alábbiakban lesz szó).

Az igenév névutóvá válása abban különbözik a határozószóvá való átalakulástól, hogy míg az utóbbi esetben az igenév bővítményeit elvesztve „egyedül” alakul át, addig az előbbiben az egész igeneves szerkezet válik névutós szerkezetté. Tudniillik az igenév vonzatainak egyikével való szoros kapcsolata megmarad, de viszonyuk jellege megváltozik: alá- és fölérendeltségi viszonyuk megfordul, már nem az igenév a fölérendelt tag, egy neki szintaktikailag és szemantikailag alárendelt bővítménnyel, hanem az eredeti vonzat kerül fölérendelt, az igenév alakú szó pedig alárendelt helyzetbe. Utóbbi most már ragszerűen kapcsolódik egykori vonzatához, s határozói körülményfogalomra utaló viszonyzóvá válik (LENGYEL, i. m. 194).

A szerző e munkájában az egymással összefüggő szófaji csoportok feltárására alkalmas párhuzamos elemzési módszert alkalmazva vizsgálja és magyarázza a határozói igenevek szófajváltásának eseteit, s a következő általános szempontokat használja fel:

I g e i t r a n s z f o r m á c i ó . A transzformáció az a művelet, amelynek során egy nyelvi szerkezetet egy másikká alakítunk át; az igei transzformáció akkor szabályszerű, ha a mondat jelentésén nem változtat, az igenév és az ige egy szótőből származik, vonzataik változatlanul megmaradnak.

B ő v í t h e t ő s é g . Ha az igenév vonzatainak, bővítményeinek egy részét elveszti, akkor feltételezhető, hogy más szófaji csoportba lép (ha nem, akkor az alapige minden kötelező és fakultatív vonzatát, illetve egyéb bővítményeit is megőrzi).

H e l y e t t e s í t h e t ő s é g . A szófajokra jellemző disztribúcióból következően egy szót azonos mondatkörnyezetben azonos szófajú szó helyettesíthet. Meg kell azonban jegyezni, hogy e módszer nem abszolút érvényű, mert a szófajok közti hasonlóság miatt előfordulhat, hogy egy-egy szót más szófajú szóval helyettesíthetünk, ettől azonban a kérdéses szó szófaja nem változott meg (viszont a módszer megbízhatóan jelzi az esetleges jelentésváltozásokat).

S z ó r e n d . Mivel a viszonyszók szórendje szintaktikailag kötött, a módszer az igenevek és a viszonyszók vizsgálata során alkalmazható (LENGYEL, i. m. 181–2).

Az alapszófajok közé tartozó igenevek és a viszonyszók közé tartozó névutók elkülönítése során figyelembe kell venni azt is, hogy a kérdéses szó önálló mondatrész, illetve lexikailag tartalmaz jelentésű-e vagy sem, elhagyható-e avagy nem (LENGYEL, i. m. 200).

LENGYEL KLÁRA módszerét útmutatóként felhasználva, az ő szempontjait követve kívánom megvizsgálni a fent említett *-ól-ő* és *-hatól-hető* képzős szavakat tartalmazó szerkezeteket, s céljaim is hasonlóak: a kérdéses szavak közül kiválasztandók azok, amelyek névutónak minősíthetők, illetve azok a szintaktikai vagy szemantikai jegyek, amelyek miatt vizsgált szavaink bizonyos hányadát névutószerűnek tarthatjuk; s értékelni kell a nem névutószerű tulajdonságokat is (i. m. 194).

Példáimat a melléknévi igenevek vizsgálata során felhasznált korpuszból gyűjtöttem. A korpuszt a következő kiadványok alkotják: SZABAD GYÖRGY, Kossuth Lajos politikai pályája. Bp., 1977 [SZ]; ESTERHÁZY PÉTER, A halacska csodálatos élete. Bp., 1991 [EP]; VAMOS MIKLÓS, A New York–Budapest metró (regény). Bp., 1993 [VM]; Körkép 1992. Huszonhat mai magyar író kisprózája. Bp., 1992 [Körk.]; Rivalda 1988–89. Hét magyar színmű. Bp., 1990 [Riv.]; Szép versek 1990. Bp., 1990 [SzV]; Élet és Irodalom 1996/39. sz. [ÉS]; Élet és Tudomány 1995/40. sz. [ÉT]; Magyar Narancs 1996/39. sz. [MN]; Népszabadság 1996/244. sz. [Nsz.]; Nők Lapja 1996/23. sz. [NL]. Ha nem volt adat, akkor figyelembe vettem az ÉrtSz. (*illő, kifolyólag, következőleg, túlmenő* c. a.) példanyagát; ha itt sem volt, akkor egy-két esetben egyéb helyről merítettem adatokat (ezt az illető példamondat idézésekor közlöm), olykor pedig magam alkottam példákat.

2. A névutós szerkezetet megelőző szintagma alaptagjának szófaja

2.1. Mielőtt a névutóvá válás „esélyeit” megvizsgálánk, figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a(z) *-(hat)óan/-(het)ően* és *-(hat)ólag/- (het)őleg* végződésű szó nem azonnal vált névutóvá, hanem ezt megelőzte egy valódi szintagma lét is. Tehát ha feltesszük, hogy például a *követően* ma névutó (vagy legalábbis névutószerű), akkor előbb léteznie kellett egy *a műsört követően* szintagmának, amely a későbbiekben egyetlen határozóvá vált. S a névutós szerkezetet megelőző szintagma alaptagjának kérdéses a szófaji értéke (LENGYEL KLÁRA szóbeli közlése alapján). Tudniillik „a melléknévi igenevek és a melléknévek között van egy viszonylag széles sáv, mely az átmeneti szóegyedeket tartalmazza” (LENGYEL KLÁRA, Az igenevek helye a szófaji rendszerben: NytudÉrt. 146. sz. 42), és (mint majd később látni fogjuk) az *-n* rag felvétele és a határozói szerepben való előfordulás azt jelezheti, hogy az illető szó inkább melléknév-, mintsem

igenévszerű (vö. pl. LENGYEL KLÁRA, Az igenevek: MGr. 233). Ha viszont kérdéses szavaink melléknévek, akkor nem lehet rájuk alkalmazni az igeneveket és a névutókat összevető párhuzamos elemzési módszert.

2.2. Azt a jelenséget, hogy a melléknévi igenevek (közülük is főleg az *-ól/-ő* és *-t/-tt* képzősek) gyakran szófajt válthatnak, és melléknévként szerepelhetnek, minden nyelvtani szintézis, illetve igenevekkel foglalkozó munka megemlíti (lásd pl. KÁROLY SÁNDOR, Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában: NytudÉrt. 10: 173–4 és 110; TEMESI MIHÁLY, A melléknévi igenév: MMNyR. I, 229–30, 231 és 232; RUZSICZKY ÉVA, Melléknévek és melléknévi igenevek képzői: MMNyR. I, 387–8 és 389; VELCSOV MÁRTONNÉ, A melléknévi igenév: MMNy⁸: 38–9; RÁCZ ENDRE, Az állítmány. A határozó szófaja. Az állapothatározó. A módhatározó: MMNy⁸: 243, 286, 307, 317; KOMLÓSY ANDRÁS, A melléknévi igeneves szerkezetek sajátosságai: Strukturális magyar nyelvtan. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1992. I, 386–7; LENGYEL, NytudÉrt. 146. sz. 233–4 és 236–7; LENGYEL, MGr. 42–6). Jelen munkának nem feladata a kérdés részletes ismertetése, mint ahogy nem foglalkozom a *-ható/-hető* képzős szavak megítélésével sem, ezeket a kutatókkal egyetértve a melléknévi igenevek külön alfajának tartom, megjegyezve, hogy ezek között is vannak inkább melléknévnékné tekinthető szavak (lásd KESZLER BORBÁLA, Elmélet és gyakorlat viszonya az igenevek mondatbeli szerepének tárgyalásában: NytudÉrt 104. sz. 486; TEMESI, i. m. 231; RUZSICZKY, i. m. 384; KOMLÓSY, i. m. 393–5; LENGYEL, NytudÉrt. 146. sz. 46–9), itt csak egy táblázatban foglalom össze a különböző munkák által több-kevesebb „szigorúsággal” alkalmazott szempontokat (de figyelembe kell venni LENGYEL KLÁRA megjegyzését: „a szempontok, minthogy átmeneti szavakról van szó, nem adhatnak ki tiszta eredményeket”, NytudÉrt. 146. sz. 46).

szempont	melléknévi in.	melléknév
az alapige vonzatát megtartja	+	-
állítmányként szerepelhet	ritkán	+
<i>-n</i> , <i>-ull/-ül</i> ragos határozóként szerepelhet	ritkán	+
a cselekvés lefolyására vonatkozó módhatározója lehet	+	-
fokozható	-	+
<i>-ság/-ség</i> szófajváltó képzővel tovább képezhető	-	+
az alapige jelentéséhez képest elvontabbá válik	ritkábban	gyakrabban
ha ikekötős ige, elválik az ikekötője	+	-
ha <i>-ól/-ő</i> képzős és érzelmi-lelki ráhatást fejez ki, perfektiváló ikekötője van	+	-

Figyelembe lehet még venni a szótári szófajminősítést is.

2.3. Vizsgáljuk meg most kérdéses szófajú szavainkat e szempontok egy része alapján! A vizsgálathoz a következő példamondatokat használjuk:

A múlt **hetivel egyezően** alakult az e heti hiányzások száma, valószínűleg az influenzajárvány miatt. (Saját példa. Ha a példamondatok forrását a továbbiakban nem jelölöm meg, akkor azok saját mondataim.)

Ezt az ún. élővégrendelet teszi lehetővé, amely — a hagyományos végrendelettől eltérően, amely akkor lép hatályba, ha a végrendelkező meghalt — már a beteg életében hatályba lép. (ÉT 1254–55)

Nem találkoztam még **ehhez foghatóan** szép és értékes munkával.

...eredményhirdetés december harmadik hetében vagy — a pályaművek **menyiségétől függően** — legkésőbb 1997. február 10-ig. (ÉS 2)

...s mámorosan fecsegni kezdene kedves víziójáról a cseh **kultúrát illetően**... (EP 246)

Rangjához illően, korához illően öltözködik. (ÉrtSz. illő c. a.)

...[őket] a háborúban történt **helytállásukból kifolyólag** tisztelem... (Gosztonyi J., Riv. 279)

...sokszor éppen **helyzetéből következően** igazságtalan a többiekkel szemben. (Csurka I., Riv. 7)

...1840-ben, az országgyűlés **berekesztését követően** a közhangulat nagyon bizakodó volt. (SZ 80)

A küzdelem **ősi jellegének megfelelően** a felek hallgattak... (EP 135)

A korábbi kutatás **eredményeihez mérhetően** alakultak mostani vizsgálataink is.

Az együttes azzal nehezítette meg a saját dolgát, hogy — a korábbi évekhez **mérten** — kimagasló eredményeket produkált az elmúlt három-négy esztendőben. (Nsz. 23)

Hat hónapon túlmenően semmilyen igény nem támasztható. (ÉrtSz. túlmenő c. a.)

Idus kilétére vonatkozóan apám semmilyen felvilágosítást nem adott... (Sigmond I., Kőr. 217)

A példamondatokból látható, hogy a vizsgált szavak mindegyike mellett ott szerepel az alapige valamelyik vonzata. Meg kell azonban jegyezni, hogy a **foghatóan** szó **fog** alapigéjének nem vonzata a **-hoz/-hez/-höz** ragos határozó, ez kifejezetten a **fogható** bővítménye.

Általában akkor is bővítménnyel fordulnak elő, ha nem **-n** ragos alakban állnak, lásd pl. A **Vajnáit** illető bekezdés már a groteszkbe hajlóan durva túlzás... (Gosztonyi J., Riv. 261); ...szólt a rádióból az ilyesfajta **kalandhoz illő** country zene... (VM 308); Az igazgató úrnak szereposztó díványa van, mesélte Martonnak a **megismerkedésüket követő** tizedik percben... (VM 187); ...egyetlen magyar író sem közelített tárgyához az **övéhez mérhető** fölkészültséggel... (Kolozsvári Grandpierre Emil, A beton virágai. Bp., 1988. 165); ...fölolvasta neki a Csillagnaptár heti horoszkópjából a **rá vonatkozó** részt. (VM 238).

Az *eltérő* és a *megfelelő* előfordulhat bővítmény nélkül is: László és Cupchik olyan kísérletet tervezett, amelynek célja az *eltérő* érzelmi hatásmechanizmust tartalmazó történetek vizsgálata volt. (ÉT 1279); *Ehelyett többszintű alpesi faházakból álló telepre hajtottak be, miután Jelena a megfelelő műanyagkártya bedugásával fölnyitotta az automata sorompót* (VM 56). Szintén bővítmény nélkül áll a vonatkozó a következő mondatban: A *vonatkozó* egészségügyi minisztériumi rendelet szerint az a ... beavatkozás tekinthető egynaposnak, amely nem igényel tizenkét óránál hosszabb kórházi tartózkodást... (Nsz. 14), de ez kiegészíthető így: Az *erre vonatkozó* egészségügyi minisztériumi rendelet szerint... . Ugyancsak állhat így a *függő*, de általában csak ilyen szerkezetekben: *függő* játszma (A komédia *függő* játszma. Kolozsvári Grandpierre E., A beton virágai. 405), *függő* beszéd, *függő* kérdés. Gyakran szerepel még bővítmény nélkül a *következő*, de más jelentésben: 'időben vagy térben valami után álló', lásd pl. A *suhancképű szinte fel sem foghatta, mi történik vele a következő percben...* (Cseres T.: Körk. 63); A *következő* gondola takarásában becsúsztatja a polcon sorakozó üdítőszüvegek közé. (Horváth P.: Körk. 95); a *valamiből következően* szerkezetben a *következő* jelentése: 'abból eredő, annak a következménye'.

A legtöbb kérdéses szó tehát megtartja az alapige vonzatát, ebből a szempontból igenévnek tekinthető, de kivétel lehet az *eltérő* és a *megfelelő*.

A *-ható/-hető* képzős igenevek közül bármelyik előfordulhat állítmányként, tehát a példáink közül lehet állítmány a *fogható* és a *mérhető*: *Munkájának szépsége semmihez sem fogható*; *Mostani vizsgálataink eredményei a korábbi kutatásokéhoz mérhetőek*. A *fogható* bővítmény nélkül nem lehet állítmány (**Munkájának szépsége fogható/nem fogható*), a *mérhető* esetleg elképzelhető így: *Az eredmények mérhetőek*.

A következő alakok sem bővítménnyel, sem anélkül nem lehetnek állítmányok: **Az eredményhirdetés időpontja a pályaművek mennyiségétől függő*, **Az eredményhirdetés időpontja függő*; **Kedves víziója a cseh kultúrát illető*, **Kedves víziója illető*; **Tiszteletem a háborúban történt helytállásukból kifolyó*, **Tiszteletem kifolyó*; **A közhangulat bizakodása az 1840-es országgyűlést követő*, **A közhangulat bizakodása követő*; **A kimagasló eredmény a korábbi évekhez mért*, **A kimagasló eredmény mért*; **Az igény támasztása hat hónapon túlmenő*, **Az igény támasztása túlmenő*; **Apám felvilágosítása Idus kilétére vonatkozó*, **Apám felvilágosítása vonatkozó*. E tekintetben tehát igenévszerűen viselkednek.

Vannak vizsgált szavaink között olyanok is, amelyek lehetnek ugyan állítmányok, de csak az alapige bővítményével együtt: *Az e heti hiányzások száma a múlt hetivel egyező*, de **Az e heti hiányzások száma egyező*; *Igazságtalansága helyzetéből következő*, de **Igazságtalansága következő*; *Öltözködése rangjához és korához illő*, de *Öltözködése illő. Kiss Irén drámájában ugyan szerepel egy ilyen alak is: *Hát nem is tudom ... nem illő*, s másik szereplő így kérdez vissza:

Hát mi illő? (Kiss I.: Riv. 321), de ez elég szokatlan forma (s a kérdéses szereplő erdélyi, aki kissé archaikusan, illetve igencsak választékosan beszél, a másik szereplő pedig némi gúnnyal kérdez vissza). Melléknévi igenevek ritkán ugyan, de előfordulhatnak állítmányként; ilyenkor is igenévként tekinthetők, ha megőrzik igei vonzatukat. Több ilyen példa szerepel TOMPA JÓZSEF „Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról” című tanulmányában (MNY. 49: 128–40).

Itt megint az *eltérő* és a *megfelelő* szavak viselkednek sajátosan. Mindkettő lehet állítmány bővítménnyel: *Az élővégrendelet a hagyományos végrendelettől eltérő*; *A felek hallgatása a küzdelem ősi jellegének megfelelő*, de korpuszomban előfordultak bővítmény nélküli állítmányként is: *Virágzatuk színe is eltérő* (ÉT 1253), *A társaságom is megfelelő*... (Csurka I.: Riv. 47).

A melléknévi igenevek ritkán szerepelhetnek *-n* vagy *-lag/-leg* ragos határozóként. A példamondatokban is ilyen raggal fordulnak elő, de ott van mellettük az igei bővítmény — hogy valóban önálló mondatrészek, bővítménnyel álló határozók-e, arról a későbbiekben lesz szó. Ez a „bővítmény” nem hagyható el: **Egyezően alakult az e heti hiányzások száma*; **Az élővégrendelet eltérően már a beteg életében hatályba lép*; **Nem találkoztam még foghatóan szép és érdekes munkával*; **...eredményhirdetés ... függően legkésőbb 1997. február 17-ig*; **...s mámorosan fecsegni kezdene víziójáról illetően*; *?Illően öltözködik*; **...[őket] kifolyólag tisztetem*; **...sokszor éppen következően igazságtalan a többiekkel szemben*; **...1840-ben, követően a közhangulat nagyon bizakodó volt*; **A felek hallgattak megfelelően* (ez is furcsa lenne: *A felek megfelelően hallgattak*); **Mérhetően alakultak mostani vizsgálataink is*; **Az együttes mérten kimagasló eredményeket produkált*; **Túlmenően semmilyen igény nem támasztható*; **Vonatkozóan apám semmilyen felvilágosítást nem adott*. Ezek — legalábbis eredetileg, a névutós szerkezetté válás előtt — igeves szerkezetek, hiszen az igenév mellett ott az igei vonzat. Hasonló ritka példákat idéz TOMPA JÓZSEF „A határozói igenévvvel egyenértékű, modális ragú melléknévi igenevek nyelvtani szabályaihoz” című munkájában (PaisEml. 248–57).

Korpuszomban a *megfelelően* szerepel bővítmény nélkül is: *Pepe megfelelően érezte fölényét*... (Kántor Zs.: Körk. 156); *Én viszont annál inkább [alkalmas voltam felszolgálásra], pláne mikor megfelelően kiöltöztem* (Tatay S., Körk. 310); *Talán mivel én azt ígértem neki, hogyha megfelelően ellátja a dolgát, kiküldetésbe mehet* (Gosztonyi J.: Riv. 276).

A kérdéses szavak legtöbbje nem fokozható (**eltérőbb*, **kifolyóbb*, **követőbb*, **vonatkozóbb*, **mértebb*, **egyezőbb*, **foghatóbb*, **túlmenőbb*); kivétel a *megfelelő* (*megfelelőbb*, *legmegfelelőbb*) és az *illő* (*illőbb*, *legillőbb*); de vonzattal együtt már nem fokozhatók: **ennek (leg)megfelelőbb*, **ehhez (leg)illőbb*. Egyik sem képezhető tovább *-ság/-ség* képzővel; kivéve: *függőség*, de **valamitől függőség*.

Az ÉKsz.-ban nem szerepel az *egyező*; a *fogható*-t melléknévnek minősíti, a *követő*-t főnévnek és melléknévi igenévnek; az összes többi mellett ez a minősítés szerepel: „mn. (mn-i ign. is)”. Az ÉrtSz. viszont — érdekes módon — valamennyit melléknévnek nevezi (itt a *mérhető* nem szerepel).

Amennyiben a kérdéses szerkezetek eredetileg alárendelő szintagmák (esetleg némelyikük most is az), akkor elfogadhatjuk, hogy a bennük szereplő vizsgált szavak a szerkezetekben (eredetileg) melléknévi igenevek. Ami a szokatlannabbul viselkedő *megfelelő*-t és *eltérő*-t illeti: ezek az általam már korábban említett „átmeneti sáv”-ba tartoznak, de amennyiben igei vonzatukkal együtt szerepelnek, még az igenevekhez állnak közelebb. Így a fentebb vázolt párhuzamos elemzési módszerek alkalmazhatók.

3. A névutói jelleg vizsgálata

A kérdéses szerkezeteket három csoportba lehet besorolni. Az első csoportba azok a szerkezetek tartoznak, amelyekben a vizsgált szó nem névutó, nem is névutószerű, hanem igenév. A második csoport a „névutószerű”-nek minősíthető szavaké, a harmadik pedig azoké, amelyeket a vizsgálatok alapján leginkább már névutónak tekinthetünk.

Az ÉrtSz. és az ÉKsz. szófaji minősítései mellett (lásd ÉrtSz.: *kifolyólag, vonatkozó*; ÉKsz.: *illető, kifolyólag, következő/leg* szócikkeket) figyelembe vettem nyelvtani szintéziseink megítélését, illetve MÁTAI MÁRIA „A névutók és a névutómelléknévek története” című tanulmányát (Nyr. 126: 72–87; az alább idézendő minősítések a 84. oldalon találhatók). Mivel itt vizsgált szavaink példaként, felsorolásban szerepelnek, az egyszerűség kedvéért még a részletes vizsgálat előtt megadom a lelőhelyeket: BALOGH JUDIT, i. m. 262; KESZLER BORBÁLA, A tekintethatározó: MGr. 441; VELCSOV MÁRTONNÉ, A névutó: MMNy. 78; RÁCZ ENDRE, A tekintethatározó: MMNy. 325). A helyettesíthetőség vizsgálatához a „Magyar szinonimaszótár”-t és a „Magyar szókincstár”-t használtam fel.

3.1. A vizsgált szó igenév

3.1.1. Valamivel egyezően/egyezőleg

Példamondat: *A múlt hetivel egyezően alakult az e heti hiányzások száma, valószínűleg az influenzajárvány miatt.*

A szerkezet igei transzformációja elvégezhető: *Az e heti hiányzások száma úgy alakult, hogy a múlt hetivel egyezett.* A transzformáció természetes, megfelelő. Vizsgált szavunknak lehet további, saját, csak hozzá kapcsolódó bővítőmánya: *A múlt hetivel pontosan egyezően alakult az e heti hiányzások száma.* Az *egyezően*-nek nincs névutói vagy névutószerű helyettesítője. Az *egyezően* az állítmány módhatározója, tehát önálló mondatrész, egy határozói bővítőmennyel.

Az *egyezően* tehát nem névutó, nem is névutószerű; a kérdéses szerkezet alárendelő szintagma: olyan ritka igeneves szerkezet, amelyben a melléknévi igenév *-n* ragot vesz fel, módhatározói szerepű, de bővítőményt megtartja.

3.1.2. Valamitől eltérően/eltérőleg

Példamondatok:

Egyike volt azoknak, akik Deák igazságügy-miniszter — általa már előzetesen ismert — javaslatától eltérően, azt látták indokoltnak, hogy a földesurakat az állam kártalanítsa... (SZ 142)

...a bölcssek ... a kettő közötti | különbséget olyan | magától értetődőnek | vélték, hogy szokásuktól | eltérően kísérletet sem | tettek az egyébként helyes | megállapítás magyarázatára (Bódi Tóth E.: SzV 91)

Ezt az ún. élővégrendelet teszi lehetővé, amely — a hagyományos végrendelettől eltérően, amely akkor lép hatályba, ha a végrendelkező meghalt — már a beteg életében hatályba lép. (ÉT 1254–55)

Változnak a szereplők is, ... más a bíró is, Hiroshi Fujisaki, aki Lance Itótól eltérően nem engedte be a tárgyaló terembe a kamerákat. (MN 10)

Az igei transzformációval először így próbálkoztam: *Kossuth úgy látta indokoltnak a földesurak állami kártalanítását, hogy Deák Ferenc javaslatától eltért; *az élővégrendelet úgy lép hatályba, hogy a hagyományoktól eltér; *úgy nem tettek kísérletet, hogy a szokásuktól eltértek; *Hiroshi Fujisaki úgy nem engedte be a tárgyaló terembe a kamerákat, hogy Lance Itótól eltért. Az ilyen transzformációval létrehozott mondatok agrammatikusak, vagy legalábbis szokatlanok. Megfelelőbbnek tűnik ez az átalakítás: *Kossuth Lajos egyike volt azoknak, akik Deák Ferenc javaslatától eltértek abban, hogy a földesurak állami kártalanítását látták indokoltnak; az élővégrendelet... a hagyományoktól eltér abban, hogy már a beteg életében hatályba lép; vagy: az élővégrendelet a hagyományoktól eltér, mert már a beteg életében hatályba lép; szokásuktól eltértek abban, hogy/mert kísérletet sem tettek a magyarázatra; Hiroshi Fujisaki Lance Itótól eltért abban, hogy nem engedte be a tárgyaló terembe a kamerákat. Így a mondat jelentése némileg módosul ugyan, de az ige és az igenév azonos töből származik, és az igei vonzat is változatlan marad.*

Itt is elképzelhetőnek tartom, hogy további bővítmény kapcsolódjék az eltérően igenévhez: pl. *szokásuktól gyökeresen eltérően kísérletet sem tettek az egyébként helyes megállapítás magyarázatára; ...az élővégrendelet ... a hagyományos végrendelettől nagy mértékben eltérően ... már a beteg életében hatályba lép.*

Az *eltérően*-nek nincs névutói vagy névutószerű helyettesítője. Talán az igenévi jelleg mellett szólhat az, hogy helyettesíthető ugyanakkor az igének a határozói igenévével, és a vonzat is azonos marad: *Egyike volt azoknak, akik Deák igazságügy-miniszter — általa már előzetesen ismert — javaslatától eltérve, azt látták indokoltnak, hogy a földesurakat az állam kártalanítsa...; ...a bölcssek ... a kettő közötti | különbséget olyan | magától értetődőnek | vélték, hogy szokásuktól | eltérve kísérletet sem | tettek az egyébként helyes | megállapítás magyarázatára; Ezt az ún. élővégrendelet teszi lehetővé, amely — a hagyományos*

*végrendelettől eltérve, amely akkor lép hatályba, ha a végrendelező meghalt — már a beteg életében hatályba lép; ez már kérdésesebb: ?Változnak a szereplők is, ... más a bíró is, Hiroshi Fujisaki, aki **Lance Itótól eltérve** nem engedte be a tárgyaló terembe a kamerákat.*

Vizsgált szavunk önálló mondatrész: az állítmány módhatározója, határozói bővítménnyel.

Tehát ez is inkább egy ritkán, de előforduló melléknévi igenévi szerkezet.

3.1.3. Valamihez illően/illőleg

Példamondatok:

*Alkalomhoz **nem illően** beszélt. Bocsánatot kért, és lemondott.* (EP 110)

*Rangjához **illően, korához illően** öltözködik.* (ÉrtSz. illő c. a.)

*Modern **házasokhoz illőn**, nyíltan és becsületesen megállapodtak előre, hogy szerelmi életükben **nem fogják egymást zsenírozni.*** (ÉrtSz. illő c. a.)

*Mialatt szorgos **takácshoz illően** szövögeti a szálakat, agyának valamely rejtett zugában munka folyik.* (Kolozsvári Grandpierre E., A beton virágai. 204)

Az igei transzformációval kapott mondatok grammatikusak, a transzformáció megfelelő, természetes: *Úgy **beszélt, hogy az az alkalomhoz nem illett; Úgy öltözködik, ahogy rangjához, korához illik; Nyíltan és becsületesen megállapodtak előre, ahogy modern házasokhoz illik; Úgy szövögeti a szálakat, ahogy az egy szorgos takácshoz illik.*** Nincs névutói vagy névutószerű helyettesítője. Önálló mondatrész: módhatározó, egy hozzá tartozó határozói bővítménnyel

Az *illően* tehát nem névutószerű, a *valamihez illően* szerkezet igenévi alaptagú szintagma.

3.1.4. Valamihez mérhetően/mérhetőleg

Példamondat: *A korábbi kutatás **eredményeihez mérhetően** alakultak mostani vizsgálataink is.*

Az igei transzformáció után a következő szerkezetet kapjuk: *Úgy **alakultak vizsgálataink, hogy azt a korábbi kutatás eredményeihez mérhetjük.*** Névutóval vagy névutószerű szóval nem helyettesíthető. Bővítménnyel rendelkező, önálló módhatározó.

Vagyis ez sem névutós, hanem igeneves szerkezet.

A vizsgálat alapján nem névutósnak vagy névutószerű szót tartalmazóknak, hanem igenévinek bizonyult szerkezetek azért tűnhetnek szorosan összetartozónak (ti. a bővítmény és az igenév), mert az illető bővítmény az alapige k ö t e l e z ő vonzata, amely az igenév mellől sem maradhat el.

3.2. A vizsgált szó névutószerű

3.2.1. Valamihez foghatóan/foghatólag

Példamondatok:

*Nem találkoztam még **ehhez foghatóan** szép és értékes munkával.*

*Nem láttam még **hozzád foghatóan** szép nőt.*

A szerkezetek igei transzformációja: **Nem találkoztam még olyan szép és értékes munkával, amit ehhez lehet fogni*; **Nem láttam még olyan szép nőt, akit hozzád lehet fogni*. Az így létrehozott mondatok azért nem fogadhatók el, mert a *fog* alapige jelentésétől a *fogható* jelentése nagyon eltávolodott (inkább a *hasonlít* ige *hasonlítani* igeneve illene a kérdéses mondatokba). A jelentés elvontabbá vált, így van lehetőség arra, hogy a tartalmas jelentésből viszonyjelentés legyen.

A *fogható*-nak nincs névutói vagy névutószerű helyettesítője. Viszont nem önálló mondatrész: nem *foghatóan* szép, hanem az *ehhez foghatóan* együtt fokmértékhatározója a *szép*-nek.

Szavunk névutószerűnek nevezhető. De a *fogható* szinte biztosan nem igenév, inkább melléknév.

3.2.2. Valamitől függően

Példamondatok:

...nem pénzben játszunk, hanem *attól függően*, hogy mi következik, az ebédben vagy a vacsorában. (Sziij F.: Körk. 261)

...a főellenség | a lélek- és kútmérgező, aki | *időtől s helytől függően* lehet | fehér fekete barna sárga indián akármiféle... (Orbán O.: SzV 294)

A pályázatok beküldési határideje november 30., eredményhirdetés december harmadik hetében vagy — a pályaművek *menntiségétől függően* — legkésőbb 1997. február 10-ig. (ÉS 2)

Szárított cápauszony (kilója, *mérettől függően*): 99—128 HK\$. (MN 42)

A mondatok kissé nehézkesen alakíthatók át módhatározói alárendeléssé: ...nem pénzben játszunk, hanem úgy, hogy az *attól függ*, hogy mi következik; a főellenség úgy lehet fehér..., hogy ez *időtől és helytől függ*; ?A pályázatok beadási határideje november 30., eredményhirdetés december harmadik hetében, vagy legkésőbb 1997. február 10-ig, úgy, hogy az a pályaművek *menntiségétől függ*. Természetesebbnek tűnik a mellérendeléssé való átalakítás: *nem pénzben játszottunk, hanem ebédben és vacsorában, és ez attól függ*, hogy mi következik; a főellenség ... lehet fehér ..., és ez *időtől és helytől függ*; ...eredményhirdetés december harmadik hetében vagy — és ez a pályaművek *menntiségétől függ* — legkésőbb 1997. február 10-ig; Szárított cápauszony (kilója, ez a *mérettől függ*): 99—128HK\$. A jelentés megint csak módosul, de az igetövek és a vonzatok nem változnak.

A *függően*-t nem cserélhetjük fel névutóval vagy névutószerű szóval.

A kérdéses szerkezet módhatározói szerepű, de a *függően* nem önállóan tölti be ezt a funkciót (milyen módon játszunk? *függően vagy *függő módon*; milyen módon lehet? *függően vagy *függő módon*); inkább a hozzá tartozó *-tól/-től* ragozó szóval együtt alkot módhatározót.

Tehát a *függően* szó, ha nem is névutó, de névutószerűnek nevezhető.

3.2.3. Valaminek megfelelően

Példamondatok:

A zempléni reformerek feltételezhető munkamegosztásának megfelelően közgyűlési beszédet a sajtószabadság érdekében mondott. (SZ 23)

Hiába hirdette meg ... a magyar kormány, a Kossuth javaslatára áprilisban törvénybe iktatott kötelezettség vállalásának megfelelően, az egyházi és kulturális ügyek rendezését célzó kongresszust... (SZ 132)

..., érdekegyesítő" politikájának megfelelően ezáltal is biztosítani kívánta ... az állami kártalanításra alapozott jobbágyfelszabadítás fenntartását... (SZ 143)

Szándékosan fordítva van a hasonlat, nem a kóvednek megfelelően, de Mándynak megfelelően. (EP 47)

A küzdelem ősi jellegének megfelelően a felek hallgattak... (EP135)

A szokásoknak megfelelően tekintjük Cervantes Don Quijoté-ját az első regénynek. (EP 217)

...a hangsúlyainak megfelelően megrázott, szorított, fölemelt, tartott. (EP 240)

Lió Sztínmen (sic) a követségre beadott önéletrajzában kijavította a nyelvi hibákat. Ennek megfelelően átgépelte, ám formájában ugyanolyanra. (VM 165)

...az egybegyültek | rokonszenvüknek megfelelően | nyugtázzák... (Bódi Tóth E.: SzV 94)

a házmesterek már kitűzik a zászlót | a rendeleteknek megfelelően... (Péntek I.: SzV 334)

A másik [szál] a Kések idejéből ismert Jenei Vaskóé, aki szülőfaluja egyik történelmi hagyományának megfelelően, illetve azt követve az iskolában színjátékot, illetve bábjátékot rendez. (ÉS 12)

Igényeinknek megfelelően ezt is kikapcsolódásunk színterévé alakíthatjuk. (NL 58)

A vászon lejtésszögét a nap állásának megfelelően könnyedén, tetőkarral lehet beállítani. (NL 58)

Az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) igazgatósága szerdai ülésén jóváhagyta az alapszabálynak megfelelően kétévenként elkészítendő országstratégiáját hazánkkal kapcsolatban. (Nsz. 1)

Lebegy előző éjszaka sajtóértekezleten tagadta, hogy Kulikov vádjainak megfelelően alkotmányellenes hatalomátvételt szervezne. (Nsz. 2)

A legkisebb erőfeszítést sem tesz arra, hogy a címben tett ígéretüknek megfelelően valóban Bosznián túlra tekintsenek... (Nsz. 11)

Az igei transzformáció többféleképpen végezhető el: Hiába hirdette meg a magyar kormány az egyházi és kulturális ügyek rendezését célzó kongresszust úgy, ahogy az a Kossuth javaslatára áprilisban törvénybe iktatott kötelezettség vállalásának megfelelt; Megrázott, szorított, fölemelt, tartott úgy, hogy az a hangsúlyainak megfelelt; Átgépelte úgy, hogy ennek megfelelően; ...nyugtázzák

úgy, ahogy **rokonszenvűknek megfelel**; Ezt is kikapcsolódásunk színterévé alakíthatjuk úgy, ahogy **igényeinknek megfelel**; A vászon lejtésszögét könnyedén, tetőkarral lehet átalakítani úgy, hogy a nap **állásának megfelelően**; A legkisebb erőfeszítést sem tesz arra, hogy valóban Bosznián túlra tekintsenek úgy, ahogy a címben tett **ígéretüknek megfelel**; A sajtószabadság érdekében mondott beszédet, és ez **megfelelt** a zempléni reformerek feltételezhető **munkamegosztásának**; ...ezáltal is biztosítani kívánta az állami kártalanításra alapozott jobbágyfelszabadítás fenntartását, és ez **megfelelt** „érdekegyesítő” **politikájának**; Szándékosan fordítva van a hasonlat, és ez **nem a kővednek, de Mándynak felel meg**; A felek hallgattak, és ez **megfelel** a küzdelem ősi **jellegénak**; a házmesterek kitűzik a zászlót, és ez **megfelel a rendeleteknek**; ...Jenei Vaskó az iskolában színjátékot ... rendez, és ez **megfelel** szülőfaluja történelmi **hagyományainak**; Tekintsük Cervantes Don Quijoté-ját az első regénynek, mert ez **felel meg a szokásoknak**; ...az országstratégiát kétévenként kell elkészíteni, mert ez **felel meg az alapszabálynak**; a legproblémásabb átalakítás: ?Lebegy előző éjszaka sajtóértekezleten tagadta, hogy alkotmányellenes hatalomátvételt szervezne úgy, ahogy az Kulikov vádjainak **megfelel**/és ez Kulikov vádjainak **megfelel**. Látható, hogy a transzformációk során sokszor tartalmi vagy szörendi változások következtek be, az igető és a vonzat azonban változatlan maradt.

Egyes példamondatok **megfelelően**-jét a szerint névutóval lehet helyettesíteni: **A szokások szerint** tekintsük Cervantes Don Quijoté-ját az első regénynek; ...**kitűzik a zászlót a rendeletek szerint**; **Igényeink szerint** ezt is kikapcsolódásunk színterévé alakíthatjuk; ...**jóváhagyta az alapszabály szerint** kétévenként módosítandó országstratégiáját...; ...**A legkisebb erőfeszítést sem tesz arra, hogy a címben tett ígéretük szerint** valóban Bosznián túlra tekintsenek.

Azokban a mondatokban, amelyekben kérdéses szavunk felcserélhető a névutóval, a **megfelelően** nem önállóan tölti be a módhatározói szerepet, hanem az egész szerkezet elemezhető határozóként. A többi példában viszont inkább bővítményes módhatározóként áll.

MÁTAI MÁRIA (i. h.) a névutók, illetve névutószerű elemek közé sorolja a **megfelelően**-t. Ám ha egyes esetekben vannak is névutószerű vonásai, nem mondhatjuk, hogy egyértelműen és minden esetben névutóvá vált. Itt igencsak helyénvaló a „névutószerű” vagy a „névutóvá váló” terminus; sőt még erről sem beszélhetünk mindig: vizsgált szavunk hol igenévként (vagy épp melléknévként), hol névutószerűen viselkedik.

3.3. A vizsgált szó névutó

3.3.1. Valamit illetően/illetőleg

Példamondatok:

Kossuth tőle telhetően mindent elkövetett, hogy az elnyomó hatalom ne jusson társait illetően egyetlen terhelő adathoz sem. (SZ 39)

Kossuth az **előzményeket illetően** kijelentette... (SZ 136)

...a papírpénz kibocsátásának **mértékét illetően** is tartotta magát a ... felhatalmazásához. (SZ 153)

Neki ... korábban sem voltak illúziói a Habsburg-hatalom politikai **szándékait illetően**. (SZ 156)

Munkamódszereidet illetően csak a „filmforgatókönyv-életrajzaid” s a Csonkai Lili-könyv keletkezéséről valló írás ad némi támpontot. (EP 36)

Ma délután, mikor már a napi **munkát illetően** nagy bajban voltam, a legkisebb fiam ... arra kért, hogy játsszam vele... (EP 227)

...s mámorosan fecsegni kezdene kedves víziójáról a cseh **kultúrát illetően**... (EP 246)

Amikor üdvözik egymást, semmi érzékenység, inkább cinkos egyetértés, a **vilámost illetően** pedig lesajnálás... (Kosztolányi T.: Körk. 170)

...megenyhül az idő, no meg a felesége, akinek a családi **költségvetést illetően** egészen más elképzelései voltak... (Tábori Z.: Körk. 274)

Csakhogy az én gazdáim fölöttem álltak **egymást illetően** minden gyanúnak. (Tatay S.: Körk. 311)

Kedves Pista, nem tudom, milyen hangulatban találnak soraim, s azt sem, hogy milyen terveid vannak a **jövőt illetően**. (Csurka I.: Riv. 53)

Kérem, parancsnok, szíveskedjék **ezt illetőleg** engem megnyugtanni! (Gosztonyi J.: Riv. 259)

Miért olyan rosszhiszemű saját **magát illetően**? (Kiss I.: Riv. 313)

...mintha a markó család kollektíve annéziás lett volna **visegrádot illetően**... (sic) (Baránszky L.: SzV 50)

A Kutatótól a Pepita regények olvasótábora megköveteli, hogy legyen ... a **közéletet illetően** passzív, a kutatott területet kivéve ne lásson túl az orra hegyénél... (ÉS 3)

Goldhagen könyve különös és felkavaró két oknál fogva. Egyrészt tárgyválasztása és a tudományban szokatlanul személyes beszédmódja miatt, másrészt meglehetősen sarkos és sajátos elméleti **téziseit illetően**. (ÉS 4)

Érdemes megemlíteni, hogy a hadiipar — a szocialista innováció már-már anekdotaszerű sikertelensége ellenére — képes volt a nagy ellenfél méltó vetélytársává lenni egyszerűen azért, mert ott a szakemberek érezték a fejlődés kényszerét, ha anyagi ösztönzésben nem is, de egyéni **sorsukat illetően** annál inkább. (ÉS 5)

A **finanszírozást illetően** elsősorban a számítógépiparra akarnak támaszkodni. (ÉT 1275)

Ám, hogy izgalmasabb legyen a képlet, legalább ugyanilyen egyetértés alakult ki **azt illetően**, hogy a rátarti Lebegy szarvait ideje lenne letörni. (MN 18)

...mindenki elégedetlen azzal, ami az elmúlt negyven esztendő során a kortárs magyar irodalom **számbavételét illetően** történt. (MN 25)

A nyilatkozat szerint a **Kárpát Holding Gazdasági Tanácsadó Kft-t** illetően a Tocsik-ügyként ismertté vált történések kapcsán ... alaptalan híresztelések láttak napvilágot... (Nsz. 4)

Ha a következő tíz évre gondol, mit vár a személyes helyzetét illetően? (Nsz. 20)

Ezeket a szerkezeteket leginkább úgy lehet átalakítani, hogy egy *ami a ...-t* illeti szeretlen előrevetést illesztünk a mondatba, és mellé lehet képzelni valamiféle kérdést, mondást, állítást jelentő főmondatot. Pl: **Ami a magyar irodalom számbavételét illeti** (azt állítom): *mindenki elégedetlen...*; **Ami a finanszírozást illeti** (azt mondják/állítják): *elsősorban a számítógépiparra akarnak támaszkodni*; **Ami saját magát illeti** (azt kérdezem): *miért olyan rosszhiszemű?* stb. Ez mindenképpen a szervetlenedés jele.

A SzinSz. az *illetően-t* a *vonatkozólag*-gal helyettesíti (az *illetőleg* c. a.), s ez a szó a MGr. és a MMNy. szerint is alakulóban lévő tekintethatározói névutó (lásd KESZLER, i. h., RÁCZ, i. h.), a MSzkt. is ezt a szót adja meg szinonimaként, illetve a *kapcsolatban-t* (ami szintén névutóvá alakult vagy legalábbis alakulóban van), az *ezt illetően* szerkezet e mű szerint helyettesíthető még az *erre nézve*, *e tekintetben* névutós szerkezetekkel (lásd az *illetőleg* c. a.), valamint pl. *Kossuth mindent elkövetett, hogy az elnyomó hatalom ne jusson társaival kapcsolatban egyetlen terhelő adathoz sem; Neki ... korábban sem voltak illúziói a Habsburg-hatalom politikai szándékaira vonatkozólag*; esetleg: *A finanszírozás tekintetében a számítógépiparra akarnak támaszkodni* (bár ez a mondat véleményem szerint nyelvhelyességi szempontból kifogásolható).

A kérdéses szó nem önálló mondatrész: nem állíthatjuk, hogy pl. *illetően* vagy *illető módon* jelentette ki Kossuth vagy hogy *illetően* vagy *illető módon* rosszhiszemű; tehát nem lehet tárgyi bővítménnyel rendelkező módhatározó. A kérdéses szerkezet két szava együtt alkot tekintethatározót.

A MGr. szerint ez a szó névutószerű (BALOGH, i. h.), az ÉKsz. szerint: határozószó névutószerűen (*illetőleg* c. a.). Nagyon közel áll minden szempontból a névutósághoz: tehát már inkább névutónak tekinthető.

3.3.2. Valamiből kifolyóan/kifolyólag

Példamondatok:

...[őket] a háborúban történt helytállásukból kifolyólag tiszttelem... (Gosztornyai J., Riv. 279)

[A levél] egy szolgálati ügyből kifolyólag került hozzám. (ÉrtSz. kifolyólag c. a.)

Mindenképpen elfogadhatatlanok a következő átalakítások: **Úgy tiszttelem őket, hogy az a háborúban történt helytállásukból folyik ki*; **Úgy került hozzám a levél, hogy az szolgálati ügyből folyik ki*; de ezek sem fogadhatók el: **A háborúban történt helytállásukból folyik (ki) az, hogy őket tiszttelem*; **Szolgálati ügyből folyik (ki) az, hogy a levél hozzám került*.

A transzformáció sikertelenségét az is okozza, hogy a *kifolyó* mint igenév jelentésében eltávolodott az alapigétől ('következik, fakad' jelentésű lett), elvontabbá vált, majd az igeneves szerkezetben lexikai tartalmát elvesztette, viszonyjelentés kifejezőjévé vált.

A MSzkt. a következő szinonimákat adja: *következtében, következőleg, eredményeként, folyományaként* (a *kifolyólag* c. a.), ezek is névutószerűnek tekinthetők (vö. BALOGH, i. h., VELCSOVNÉ, i. h.). De a *kifolyólag* helyettesíthető akár a *miatt* névutóval is: *[őket] a háborúban történt helytállásuk miatt tisztelem; [A levél] egy szolgálati ügy miatt került hozzám.*

Nem elemezhetjük önálló mondatrészként (milyen módon tisztelem őket? *kifolyólag, *kifolyó módon; de így sem helyes: miért, mi okból tisztelem őket? *kifolyólag, *kifolyó okból) a bővítménnyel (ezen persze, ha névutóról van szó, mindig az „egykori” bővítményt értem) együtt alkot okhatározót (miért, mi okból tisztelem őket? *helytállásukból kifolyólag*).

Névutónak minősíti a *kifolyólag*-ot az ÉKsz. és az ÉrtSz. (a *kifolyólag* c. a.); MÁTAI MÁRIA is (i. h.) az újmagyar kori „határozós szerkezetben keletkezett névutók illetve névutószerű elemek” közé sorolja; s a vizsgálat is alátámasztja a névutók közé sorolást.

3.3.3. Valamiből következően/következőleg

Példamondatok:

A *mondottakból következőleg* kijelenthetjük, hogy... (ÉrtSz. *következőleg* c. a.)

...sokszor éppen *helyzetéből következően* igazságtalan a többiekkel szemben. (Csurka I.: Riv. 7)

Az *éberség terén ... talán a sok virrasztás folytán ... ellanyhultam, ebből következően a nem marxista nézetek leleplezése terén nem tanúsítottam kellő erélyt.* (Gosztonyi J.: Riv. 245)

Az igei transzformáció kevésbé helyes így: **Úgy jelenthetjük ki, hogy az a mondottakból következik; *Úgy igazságtalan, hogy az a helyzetéből következik; *Úgy nem tanúsítottam kellő erélyt, hogy az abból következik, hogy ellanyhultam; megfelelőbb így: A mondottakból következik az, hogy kijelenthetjük...; ...sokszor éppen helyzetéből következik az, hogy igazságtalan; ...ellanyhultam, ebből következik az, hogy ... nem tanúsítottam kellő erélyt. A transzformáció során nem változik sem az igető, sem a vonzat.*

A MSzkt. a *kifolyólag* szinonimájaként említi (a *kifolyólag* c. a.) a *következőleg*-et (s ezek valóban felcserélhetők: A *mondottakból kifolyólag* kijelenthetjük, hogy...; ...*helyzetéből kifolyólag* igazságtalan...), amelyről az imént bizonyítottuk be, hogy névutó. A második és a harmadik példamondat szava helyettesíthető a *miatt* névutóval: *sokszor éppen helyzete miatt igazságtalan; ...emiatt nem tanúsítottam kellő erélyt; az első példában a következően-t inkább az alapján-nal lehetne helyettesíteni (a mondottak alapján), ez a MMNy. szerint név-*

utószerű (VELCSOVNÉ, i. h.). Számba jöhet még helyettesítőként a *következtében* (*helyzetének következtében, ennek következtében, a mondottak következtében*), ugyanezen munka szerint ez szintén névutószerű.

A *kifolyólag*-hoz hasonlóan ez is okhatározó, a bővítménnyel együtt; vagyis nem önálló mondatrész.

Az ÉKsz. szerint a *következőleg* névutószerűen használt határozószó (*következőleg* c. a.). Bár igévé átalakítható, mégis közelebb áll a névutókhoz.

Az imént vizsgált két szó (*kifolyólag, következően/következőleg*) okhatározói névutóvá válását elősegítheti az igenév, illetve az alapige következményes jelentése is.

3.3.4. Valamit követően/követőleg

Példamondatok:

...1840-ben, az országgyűlés **berekesztését követően** a közhangulat nagyon bizakodó volt. (SZ 80)

...1848 **február 29-ét követően**, amikor megérkezett Pozsonyba a Lajos Fülpöp uralkodását megdöntő forradalom híre, Kossuth nemcsak arra állt készen, hogy az új helyzetet a nemzeti alárendeltség felszámolására használja fel... (SZ 112)

Történetírásunkban megoszlik a vélemény annak az állítólagos összeszólalkozásnak a valóságára tekintetében, ami Kossuth és Stratimirovic között a hivatalos **tárgyalást követően** zajlott volna le. (SZ 124)

Ezt a hazai radikálisoknak szánt **oldalvágást követően** ismét a nemzetközi realitások számbavételére intett... (SZ 134)

A **trónváltást követően** Windischgrätz „legyőzhetetlen” ármádiája átlépte a határt. (SZ 153)

Kossuth Deákhoz intézett nyílt **levelét közvetlenül követően**, a részletes vita lezárásakor pedig a kiegyezés mellett 209-en, ellene 89-en foglaltak állást... (SZ 196)

Titkos informátorom szerint állítólag Kaposi Sanyi bácsi megcsinálta egy Pécs–Fradin a Császárral, hogy a **konfliktust követően** megfordította: majd olvasta a hátáról a számot, s akkurátusan beírta: 9. (EP 104)

Egy ordítózás **veszekedést követően** immár csak akkor ment be a kórházba, ha az öccse felesége lőtávolon kívül volt. (VM 73)

Zsanpól és a szenátorné **látogatását követően** megváltozott körülötte a világ... (VM 97)

Díjazásban részesülhet egy-egy vers, kispróza, regény, dráma, szociográfia és publicisztika, kritika, műfordítás, valamint gyermek és ifjúsági irodalom műfajban, az 1995. évi **Ünnepi Könyvetet követően** (tehát 1995. június 5. után) legkésőbb az idei Ünnepi Könyvhét végéig (1996. június 3-ig) megjelent első kiadású könyv szerzője. (ÉS 10)

Diákok három csoportja olvasta el a szöveget, s válaszolt **ezt követően** a kérdéssorra. (ÉT 1279)

Ezt a **pillanatot követően** szokott a használt autó az ember birtokába kerülni... (MN 35)

Csien Csi-Csen kínai külügyminiszter kijelentése, miszerint Hongkong Kínához való **csatlakozását követően** tilos lesz minden Pekinget sértő cselekedet, megdöbbenést keltett... (Nsz. 2)

Az egyik kórház főorvosa nagyon elcsodálkozott, hogy 11 sikertelen svédországi **toborzást követően** egyetlen németországi álláshirdetésre 127 német orvos pályázott. (Nsz. 6)

Az autófinanszírozási üzletágáról ismert kisbank vezérkara a **tulajdonosváltást követően** szinte teljesen kicserélődött. (Nsz. 12)

A megállapodás részleteit az **alírást követően** hozzák nyilvánosságra. (Nsz. 15)

A nyugdíj átcserélését ... a nyugdíjasként létesített munkaviszony **megszűnését követően** lehet csak kérni. (NL 62)

Vizsgált szerkezetünk nem transzformálható így: *A közhangulat úgy volt bizakodó, hogy az az országgyűlés **berekesztését követte**; Windischgrätz armádiája úgy lépte át a határt, hogy az a **trónváltozást követte**; *Úgy változott meg körülötte a világ, hogy az Zsanpól és a szenátorné **látogatását követte**...; *Diákok három csoportja úgy olvasta el a szöveget, hogy **ezt követte** az, hogy válaszoltak a kérdésekre; *Úgy lehet kérni a nyugdíj átcserélését, hogy az a munkaviszony **megszűnését követi**; stb. Természetesebb így: Diákok három csoportja olvasta el a szöveget, s **ezt követte** az, hogy válaszoltak a kérdéssorra; A nyugdíjasként folytatott munkaviszony **megszűnését követi** az, hogy a nyugdíj átcserélését lehet kérni. De még így sem lehet mindig elvégezni a transzformációt: ?Az országgyűlés **berekesztését követte** az, hogy a közhangulat nagyon bizakodó volt; ?A **trónváltozást követte** az, hogy Windischgrätz armádiája átlépte a határt; ?...egy ordítózó **veszekedést követte** az, hogy immár csak akkor ment be a kórházba, ha az öccse felesége lőtávolon kívül volt; ?Zsanpól és a szenátorné **látogatását követte** az, hogy megváltozott körülötte a világ; ?...Hongkong Kínához való **csatlakozását követi** az, hogy tilos lesz minden Pekinget sértő cselekedet; ?Az **alírást követi** az, hogy a megállapodás részleteit nyilvánosságra hozzák stb. Ennek az lehet az oka, hogy tartalmas jelentésükből viszonyjelöltté váló szót nehéz tartalmas jelentésű igévé visszaalakítani.

Igen érdekes, hogy korpuszomban itt van az egyetlen olyan példa, amelyben az egyébként névutóként viselkedő szónak az alapige vonzatán kívül volt egyéb bővítménye: Kossuth Deákhhoz intézett nyílt **levelét közvetlenül követően** ... a ki-egyezés mellett 209-en, ellene 89-en foglaltak állást. Ez arra engedne következtetni, hogy a **követően** nem névutó, hanem igenév — ám ez a példa nem tipikus, a szerkezet inkább szokatlannak nevezhető.

A követően az után névutóval helyettesíthető, pl: ...1848 február 29-e után ... Kossuth nemcsak arra állt készen...; ...ami Kossuth és Stratimirovic között a hivatalos tárgyalás után zajlott volna le; ...a konfliktus után megfordította: majd leolvasta a hátáról a számot...; ...11 sikertelen svédországi toborzás után egyetlen németországi álláshirdetésre 127 német orvos pályázott stb.

Bizonyos, hogy a követően nem önálló mondatrész, nem lehet módhatározó: Milyen módon volt bizakodó a közhangulat?; Milyen módon fordította meg a számot Sanyi bácsi? stb. *követően vagy *követő módon. Inkább így lehet rákérdezni: Mikor volt bizakodó a közhangulat? Az 1840-es országgyűlést követően; Mikor fordította meg a számot Sanyi bácsi? A konfliktust követően. Tehát a szerkezet együtt alkot időhatározót — ilyen mondatrészként melléknévi igenév egyáltalán nem is szerepelhetne.

A követően ebben a szerkezetben semmiképpen nem tekinthető igenévnek, sokkal inkább névutónak.

3.3.5. Valamihez mérten

Példamondatok:

A latin nyelvű szöveg nemcsak kivételes szorgalomról, jó elemző ... készségről tesz tanúságot, hanem arról is, hogy **korához mérten** milyen magas szinten ötvöződött szakszerűség és általánosító képesség a fiatal Kossuthban. (SZ 19)

...itt elhallgatnék, és finoman megérinteném egy friss özvegyhez mérten túlságosan is nagy vagy agresszív kebleimet. (EP 192)

A feladat **nagyságához mérten** a „bomba kanóca” kifejezés méltatlan lenne. (Kosztolánczy T.: Körk. 166)

Elkényelmesedett értelmiség élt és dolgozott önmaga **képességeihez mérten** — mind anyagi, mind szellemi értelemben — méltatlanul. (ÉS 5)

Az együttes azzal nehezítette meg a saját dolgát, hogy — a korábbi évekhez **mérten** — kimagasló eredményeket produkált az elmúlt három-négy esztendőben. (Nsz. 23)

Semmiképpen nem természetes az ilyen fajta transzformáció: *A fiatal Kossuthban szakszerűség és általánosító képesség úgy/olyan magas szinten ötvöződött, hogy azt a **korához mérjük/mérik**; *...kebleim úgy/annyira nagyok vagy agresszívek, hogy azokat **özvegyhez mérjük/mérik**; *...úgy dolgozott méltatlanul, hogy azt **önmaga képességeihez mérjük/mérik**; *Az együttes úgy produkált kimagasló eredményeket, hogy azokat a **korábbi évekhez mérjük/mérik**. A harmadik mondatot esetleg így lehet átalakítani: ...a kifejezés méltatlan lenne, ha a feladat **nagyságához mérjük**. Akárcsak az illetően-t tartalmazó szerkezeteket, ezt is leginkább szervesen előrevetéssé lehet alakítani: *Ha a korához mérjük (akkor megállapíthatjuk): a fiatal Kossuthban magas szinten ötvöződött a szakszerűség és az általánosító képesség; Ha a korábbi évekhez mérjük (akkor elmondhatjuk): a csapat kimagasló eredményeket produkált.*

Ezekben a szerkezetekben a *mérten* a *képest* névutóval helyettesíthető: ...*korához képest* milyen magas szinten ötvöződött szakszerűség és általánosító képesség a fiatal Kossuthban; ...*megérinteném egy friss özvegyhez képest* túlságosan is nagy vagy agresszív kebleimet; A feladat *nagyságához képest* a ... kifejezés méltatlan lenne; *Elkényelmesedett értelmiség élt és dolgozott ön maga képességeihez képest* ... méltatlanul (ez a jóhangzás szempontjából persze kifogásolható); Az együttes ... a *korábbi évekhez képest* kimagasló eredményeket produkált.

A *mérten* tekintethatározói névutóval helyettesíthető, feltehetőleg a *valamire* *hez mérten* szerkezet is így, együtt tekintethatározóként elemezhető; illetve lehet hasonlító határozó is: A *tavalyihoz mérten* *alacsonyabb volt a jelentkezők száma*.

A *mérten* MÁTAI MÁRIA tanulmánya (i. h.) és a MGr. szerint (BALOGH, i. h.) is névutószerű; a vizsgálat alapján besorolhatjuk a névutók közé.

3.3.6. Valamin túlmenően/túlmenőleg

Példamondatok:

Ezen túlmenőleg szükséges, hogy... (ÉrtSz. *túlmenő* c. a.)

Hat hónapon túlmenően semmilyen igény nem támasztható. (ÉrtSz. *túlmenő* c. a.)

Évike mosolygott, és dióhéjban hangoztatta, hogy a szoptatási időn túlmenően is szeretne titkárnő lenni beosztásban. (Kolozsvári Grandpierre Emil, Arcok a napfényben. Bp., 1967. 544)

A transzformáció nem eredményez elfogadható mondatot így: *...*szükséges úgy, hogy ezen túlmegyünk*; az sem természetes, hogy: **Ha ezen túlmegyünk, szükséges, hogy...*; illetve: **Semmilyen igény nem támasztható úgy, hogy hat hónapon túlmegy*; *...*szeretne titkárnő lenni úgy is, hogy az a szoptatási időn túlmegy*. Az alapige jelentéséhez képest a jelentés sokkal elvontabbá vált.

Az első példában a *túlmenően* felcserélhető a *mellett* vagy a *kívül* névutókkal: *Emellett/Ezen kívül* szükséges, hogy... . A második két példában pedig esetleg az *után* állhatna helyette: *Hat hónap után* semmilyen igény nem támasztható; ...*a szoptatási idő után* is szeretne titkárnő lenni beosztásban.

A *túlmenően* egyik példában sem önálló mondatrész (Hogyan szükséges? *túlmenően; Hogyan nem támasztható igény?/Hogyan akar titkárnő lenni? *túlmenően). A második és a harmadik mondatban a *túlmenően* az *-n* ragos szóval együtt időhatározói szerepű (s említettük, ez nem melléknévi igenévi mondatrész szerep). Az *ezen túlmenően* véleményem szerint rögzült kifejezés, mely talán a szerveslen előrevetéshez áll közel.

Mindezek alapján a *túlmenően* — különösen időhatározói szerepben — szintén tekinthető névutónak.

3.3.7. Valamire vonatkozóan/vonatkozólag

Példamondatok:

Idus kilétére vonatkozóan apám semmilyen felvilágosítást nem adott... (Sigmund I., Körk. 217)

A „*mintha*”-ság okoz némi kételyt *üdvösségedre vonatkozóan*... (ÉS 18)

...idejében végrendelkezzen arról: milyen szándékai vannak a gyógyíthatatlan betegségével járó szenvedések *enyhítésére*, haldoklásának *megnyújtására* és *újraélesztésére vonatkozóan*. (ÉT 1255)

Az eddigi romániai kampány nem vált magyarellenessé, Magyarország és Románia *viszonyára*, a romániai magyarság *helyzetére vonatkozóan* több pozitívumot mutatott fel. (Nsz. 3)

Az igei transzformáció így eredményez elfogadható mondatokat: *Apám semmilyen felvilágosítást nem adott, amely Idus kilétére vonatkozott*..., A „*mintha*”-ság okoz némi kételyt, amely az *üdvösségedre vonatkozik*; ?*végrendelkezzen: milyen szándékai vannak arról, ami a ... szenvedések enyhítésére stb. vonatkozik*; A ... romániai kampány... *több pozitívumot mutatott fel, amelyek Magyarország és Románia viszonyára, a romániai magyarság helyzetére vonatkoznak*. A transzformáció során nem történt igető- vagy vonzatváltás.

A SzinSz. és a MSzkt. ezeket sorolja fel a *vonatkozólag* megfelelőjeként: *nézve, kapcsolatban, illetően/-leg* (a *vonatkozólag* c. a.); ezek is névutószervek. Lásd pl. *Idus kilétét illetően apám semmilyen felvilágosítást nem adott*; A „*mintha*”-ság okoz némi kételyt *üdvösségeddel kapcsolatban*; A ... kampány ... Magyarország és Románia *viszonyára, a romániai kisebbség helyzetére nézve több pozitívumot mutatott fel*.

A *vonatkozóan*, akárcsak szinonimája, az *illetően* nem önálló mondatrész; a *-ra/-re* ragos szóval együtt, az egész szerkezet elemezhető tekintethatározóként.

A *vonatkozóan*-t az ÉrtSz. névutószerveként használt ragos melléknévnek nevezi (a *vonatkozólag* c. a.); a MGr. és a MMNy. és MÁTAI MÁRIA tanulmánya szerint kialakulóban lévő tekintethatározói névutó (KESZLER, i. h., RÁ CZ, i. h., MÁTAI, i. h.). E vizsgálat is azt bizonyítja, hogy közelebb áll a névutókhöz.

4. Összegzés

E vizsgálat alapján tehát igenévnek bizonyult az *egyezően*, az *eltérően*, az *il- lően* és a *mérhetően*, névutószervek a *foghatóan*, a *függően* valamint a *megfe- lelően*; névutónak pedig a következőket tarthatjuk: *illetően, kifolyólag, követke- zően, követően, mérten, túlmenően, vonatkozóan*.

Vizsgálódásom jelen állapotában csak kísérlet: nem volt részletes, mindenre kiterjedő, s csak néhány szempontot érvényesített. A kérdéses szavak további elemzést kívánnak, s további hasonló alakokat is alaposabban szemügyre lehet és kell venni (pl. *valamiből adódóan, valamit megelőzően* stb.).

Dolgozatomat SEBESTYÉN ÁRPÁD „Névutóhasználatunk főbb sajátosságairól” c. tanulmányának (MNy. 22: 107–22) gondolataival zárom: „Hivatalos nyelv- tanításunk ezek közül ma még csak keveset tekint valóban névutónak, valószí- nűleg eleven morfológiai tagoltságuk miatt. Jelentésanilag sokuk elég elvont és általános jelentésű ahhoz, hogy viszonzóvá fejlődhessen. [...] Sajnos, a meg- ítélés, a névutóvá minősítés tartalmi kritériumait nagyon nehéz úgy összeállítani,

hogy minden vitás esetben eligazítsanak bennünket. Formai, alakszerkezeti szempontok ebben a szétkülönítésben nehezen adhatnak elsődleges, a tartalmiaknál szilárdabb fogódzókat” (118–9).

SZILASSY ESZTER

A szavak mint konnektorok egy irodalmi szövegben (Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat)

*Jelen idő és múlt idő
A jövő időben talán jelen van,
S a jövő idő ott a múlt időben.¹*

Sütő András „Engedjétek hozzám jönni a szavakat” című regényében több-féle időviszonnyal találkozunk. A következő párbeszédben érzékelhetjük ezt. A főhős, László unoka Nagyapával beszélget:

- *Mit láttál, Játata?*
- *Magamat láttam.*
- *.....*
- *Magamat, amikor még kicsi voltam.*
- *Te mikor voltál kicsi?*
- *Nagyon régen.*
- *Mikor nagyon?*
- *Tegnap.*

László vissza akarja hozni a tegnapot, de ha azt nem lehet, a holnapot. „*Csupa holnap vagy, te László. Én meg csupa tegnap.*” — válaszolja Nagyapa (147).² Ebben a részletben a gyermek és a nagyapa életidejének megkülönböztetése történik. A regényben a Nagyapa gyakran tér vissza gyerekkorához. Ő lesz a Másik gyermek. Az emlékezés segítségével szinte egy időben a jelennel, megjelenik a múlt is, így kettőződik meg a Nagyapa szerepe, lehunyja a szemét, és már előtte is van a saját múltja. Az unoka életének egy-egy mozzanata eszébe juttatja saját gyerekkorát. Ez a szabad asszociációs szerkesztés lehetővé teszi a befogadónak, hogy egyszerre lásson két idősíkot, és különböztesse meg a két gyerekkort egymástól. És emellett a jelenben érzékelje a jövőt is, ahogy Lászlóban örökre rögzülnek Nagyapa szavai és átadott emlékei.

¹ T. S. Eliot: Négy kvartett. Burnt Norton I. Fordította Vas István.

² Az irodalomjegyzékre való hivatkozás nélküli, zárójelben lévő számok itt és a továbbiakban is Sütő András, Engedjétek hozzám jönni a szavakat. Jegyzetek hómézőn és porban (Kriterion Kiadó, Bukarest, 1977) oldalszámait jelentik.

Az időviszonyok nemcsak itt érdekesek, és vallanak a modern regényszerkesztésre. A műben, amely egyszerre lineáris és hiperszöveg, különböző „vendégszövegek”, Illyés-, József Attila-, Petőfi- és Kosztolányi-versek, versrészesletek, Mikes Kelemtől, Kemény Zsigmondtól, Tamási Árontól vett idézetek, népdalok szorosan kapcsolódva az előbb említett tegnapokhoz és a holnaphoz egy harmadik — a két egyéni mellett egy kollektív, a nemzet kultúrájában gyökerező — tér-idő síkot is létrehoznak. Nemcsak az illető művek és alkotók ideje jelenik meg, hanem történelmi múltunk, az anyanyelv egyes szavainak története, a helyszínek, tehát az egyéni sorsokhoz szorosan hozzátartozó nemzeti jelen és múlt, a befejezés példázatában pedig a tragikusnak látszó jövő (161–70).³

Jellemző a regény időkezelésére, hogy a világirodalmi utalások, allúziók — a Biblia, Rousseau, a Breton-rajongó nyelvész, Albee, Odüsszeusz és Pénélopé, Euridiké, Perszephoné, Hádész, Teiresziász, Salimbene, Shakespeare⁴ — még inkább kitágítják az időhorizontot.

Joggal veti fel POSGAY ILDIKÓ, hogy milyen mértékben archaikus és hagyományörző, tájnyelvi, illetve mennyiben modern választékos ez a nyelv, amely ennyi távlatot tud megnyitni (POSGAY ILDIKÓ, „Engedjétek hozzám jönni a szavakat”. Szókincsvizsgálat az erdélyi értelmiségiek körében. Előadás A magyar nyelvészek VI. nemzetközi kongresszusán. Eger, 1994. augusztus 23–26). Hozzátehetjük, hogy az alkotás kohójában ezek a nyelvi rétegek ötvöződnek, egységessé válnak, alkalmasak arra, hogy velük — egy gyermek anyanyelvének elsajátítási folyamatában — Sütő András nemzedékének legfőbb kérdései megjelenjenek, és az egyedi időhorizontok az általános idő szintjére emelkedjenek.

A számítógépes nyelvészet alkalmat ad arra, hogy megkeressük azokat a konnektorokat, amelyek összekötik a különböző tér- és időviszonyokat és az ezeket kifejező különböző nyelvi rétegeket. Erre manapság már kiváló CD-ROM-ok állnak rendelkezésre, és ehhez járulnak az Internet szinte kimeríthetetlen lehetőségei is. További eszközül szolgált számunkra a BODA I. KÁROLY által készített interaktív konkordancia szótár, amely kereshetővé teszi, kilistázza és összekapcsolja a regény szavaihoz tartozó konkordanciákat a teljes szöveggel. Az említett eszközöknek a segítségével feltárhatók és vizsgálhatók a szövegösszefüggést létrehozó szavak Sütő András regényében. A regény összetett tér-idő viszonyainak meghatározó szerepéről már szóltunk. A szöveget vizsgálva azonban felfigyelhetünk a *madár* szó és különböző változatai előfordulásának gyakoriságára. A szöveghálót alkotó fogalmak közül nyilvánvalóan nem ez az egyetlen

³ A százévi hallgatásra ítélt poéta szavainak költőiségében Sütő András regényének stílusa és gondolatvilága egyaránt tükröződik: „Jó szavaim gyöngysorok voltak, a viselésben fényesedtek. Használatlanul megvakultak, megpenészedtek. Pedig az volt az álmom, hogy kinek-kinek a nyakában ilyen gyöngysort lássak. Az ember másodszori megteremtésének jelét. Az első még csak a majommakogásé volt, a gyomor hangja s a koponyaszakító dorongé. Gyöngysoraim nélkül, nézd, miként görbül a gerinc, nyúlik meg az ember karja s alacsonyodik a homloka.” (162–3).

⁴ „Országomat, úgymond, ne tegyük föl tétnek” (162).

nyelvi-stiláris eszköz, amely egészzé formálja a szöveget (szógyakoriségben az *ember*, a *gyermek*, illetve toldalékos alakjai szintén dominánsak), de a madár fogalom és annak különböző fajtái szemantikai szempontból nagyobb lehetőséget teremtenek a metaforák, metonímiák, hasonlatok, a különböző alakzatok megvalósulására.⁵ Az idő fogalmával való metaforikus összefonódásuk révén pedig a tér-idő viszonyok kifejezésének írói-költői eszköztárához tartoznak. Ennek alátámasztására az alábbiakban vizsgáljuk meg az idő és a madár fogalmak kapcsolatát.

A rendelkezésünkre álló teljes — tehát a magyar- és világirodalom egyes műveit is magába foglaló — korpuszt vizsgálva csokorba gyűjthetőek azok a metaforák, amelyek az idő múlását egy tárgy mozgásaként írják le (eljön az idő, eljött az ideje, repül/rohan/száll az idő, az idő szárnyán stb.).⁶ Ezek közül egyesek AZ IDŐ MADÁR fogalmi metaforával írhatóak le. Az egyik legkifejezőbb kép a Sütő András könyvében is megidézett Kosztolányi Dezsőtől származik:

*Száraz bőrdoból, kék eredből
a boldog ősz nyugalma száll.
Nem győz terajta már az élet,
sem a halál.*

*Elébed állok, s néha mintha
az idő szárnya csapna rám.* (Kosztolányi Dezső: Öreganyó)

A metafora helyenként még összetettebb képekben jelenik meg, például az alábbi idézetben:

*De folyton hallom, hogy hátam mögött
az Idő szárnyas fogata zörög,
s tekints előre: lábaink alatt
jön a jövő, az üres sivatag.*

(Andrew Marwell: Vonakodó kedvesemhez. Faludy György fordítása)

Az IDŐ MADÁR metafora érzelmi, konnotatív tartalma a legtöbb esetben két pólus között mozog. Az egyik véglet a boldogság, amikor az idő szinte megáll — a másik a szomorúság, amikor az idő elsuhan, elszáll:

*Állj meg idő, ne szállj! s ti nyájjas arcu órák
ó, ti se múljatok!*

⁵ „A jelképek legnagyobb ihletője a természet világa. Egyetemes alkotóelemeit, a Napot, a Holdat, a csillagokat és bolygókat, a növény- és állatvilágot, valamint az emberi testet minden kultúrában minden nép jól ismeri. ... változatos gazdagságban kínálja a színpompás egyetemes jelképeket.” (GIBSON, CLARE, *Jelek és jelképek. Képes kalauz a jelek és jelképek világához*. Kinizsi Kiadó, Debrecen, 1998. 89).

⁶ Ezt a gondolatot GEORGE LAKOFF sok helyen idézett tanulmányában a „time passing is motion of an object” fogalmi metaforával fejezi ki (LAKOFF, GEORGE, *The Contemporary Theory of Metaphor: Metaphor and Thought*. Edited by ORTONY, ANDREW. 2nd edition. Cambridge University Press. 1992).

*Hadd ontsák ránk betelt gyönyörünk dús adóját
e tündöklő napok!*

...

Csak pillanatokért könnyögök, és hiába.

Száll az idő velünk.

*Suhanj lassabban, éj! — szólok, s a hajnal árnya
széttépi éjjelünk.*

*Hát ringass, szerelem! múltó perc, tölts be minden
mámmal, míg vagyunk!*

*Embernek rév, a gyors időnek partja nincsen,
elszáll, s mi meghalunk!*

(Alphonse de Lamartine: A tó. Rónay György fordítása)

Azonban elég ritka az, amikor a két érzelmi pólus ilyen kifejező módon, együtt jelenik meg. Gyakoribb, hogy vagy az egyik, vagy a másik uralja a verssorokat. Amikor a madarak énekelnek, például felcsendül az énekek éneke,⁷ elszáll a bánat és „az idő megáll” — ez szinte mindig a boldogságot tükrözi:

Szerelmesem így szólított meg: Kelj föl, kedvesem, szépségem, jöjj már!

Nézd, vége van a télnek, elmúlt az esőzés, elment.

Megjelentek a virágok a földön, itt az éneklés ideje,⁸ gerlebúgás hangzik földünkön.⁹ (Református Biblia — Énekek éneke 2.10–12.)

Ha pedig vége az „éneklés idejének”, elmúlik a boldogság is:

*Menjünk tovább, dalom; ő meg se hall,
menjünk, ne féljünk, menjünk, méla dal!*

*Légy néma most! Az ének éve elszállt
sok édes régi vígodalmival.*

(Algernon Charles Swinburne: Búcsú. Babits Mihály fordítása)

Ha a madarak elhallgatnak és tovaszállnak, „az idő száll / repül”, rendszerint sötétebb lesz a kép:

⁷ Sütő András könyvében két helyen is megjelenik az Énekek éneke, először egy keserű ellentéte öltöztetve (167), majd teljes díszében, a fogantatás boldogságának felidézéseként (169).

⁸ Az *éneklés ideje* metonimikusan a madarak éneklését (is) jelenti. A King James-féle angol bibliafordításban például the time of the singing of birds is come (itt a *madarak* éneklésének az ideje) szerepel. Érdeemes megfigyelni, hogy az *idő* és *madár* fogalmak metaforikus összefonódása helyenként akkor is az idő múlásának képzetét kelti, amikor egy madarral kapcsolatos költői képben explicit módon az idő nem is szerepel: „A kicsi tó fölött néhanapján szürke gémeek, piros lábú cankók húznak el, a szűkebb tájnak ismeretlen szárnyasai. Az ölnyi nádas láttán mintha leszálló kedvük támadna, de néhány tiszteltkör után továbbrepülnek. Merre szállnak vajon? — kér-di ilyenkor az öreg Costan bácsi, akinek cseresznyefája van.” (105).

⁹ „The flowers appear on the earth; the time of the singing of birds is come, and the voice of the turtle is heard in our land.” (*The Concise Oxford Dictionary of Quotations*. Oxford University Press, 1991. 27).

Nagy, szürke rajban, egyhangú morajjal

Szállnak, csak szállnak tétova napok, (Juhász Gyula: Új szonettek I.)

Ilyenkor gyakran felsejlik az elmúlás is, a halál:

Itt nemrég az öröm víg dala harsogott:

S most minden szomorú s kiholt.

Oh, a szárnyas idő hirtelen elrepül,

S minden míve tűnő szárnya körül lebeg! (Berzsenyi Dániel: A közelítő tél)

Vagy még komorabban:

De egyre jobban szállnak már az évek,

fáradt szemünk a semmiségbe réved,

és ami jön, az oly hűs és komorló,

mint a koporsó. (Kosztolányi Dezső: Hitves)

De a baljós sejtelmektől akár a gótikus horror képeihez is eljuthatunk:

A sirályok felszálltak. Százával, ezrével köröztek a levegőben fönn, szárnyuk a széllel szembeszegülve.

A sirályok sötétítették el az eget.

*És csendben voltak. Felszálltak, köröztek, még magasabbra szárnyaltak, le-
buktak — erőpróba volt ez: a szél és a madarak között.*¹⁰

(Daphne du Maurier: A madarak. In: *21 rémes történet.* Szerk. BORBÁS MÁRIA. Európa Kiadó, Bp., 1969. 354)

Látjuk tehát, hogy az idő és madár fogalmak a költői nyelvben gyakran ösz-
szefonódnak és az általuk kifejezett érzelmek két véglet között igen széles skálán
mozoghatnak. Elemzésünk középpontjában a továbbiakban a madárfogalom és
az ehhez hozzátartozó olyan nyelvi kifejezések állnak, amelyek szemantikai
szempontból össze tudják fogni a regény tér- és idődimenzióit és a bennük hul-
lámzó érzelmi-gondolati mélységeket.

I. Először vizsgáljuk meg, hogy a könyv gyermekhősének, László unokának
a jellemzésében hogyan reprezentálódik a fogalomkör! László 17 hónapos, és
most tanul meg beszélni. Sok nevelője közül Nagypapa szerepe a legnagyobb. Ő
az elbeszélő is, az író is. Leginkább a madarak „nyelvének” segítségével tanítja
meg a hangok kiejtését unokájának, majd megnevezésükkel gondolkodásra és
beszédre oktatja.

1. László a regényben többször mint egy kismadár jelenik meg: a gyerek *te-
kintete mint két fácáncsibe* (24). Később metaforikusan színnel gazdagodik a
szókép: *szemében a bronzos fácáncsibe* (77).

2. A regény középpontjában áll László tanítása a beszédre, az anyanyelvre,
örökségére: a szavakra és rajtuk keresztül a nemzeti és egyetemes kultúrára. A

¹⁰ És hogy mi következik, azt például Alfred Hitchcock híres filmjéből tudjuk (The Birds, 1963).

madárfogalom előfordulása, tudatos használata talán itt, ebben a legjellemzőbb. A gyermek szóképzésének növeléséhez a madarak mozgása, színes tolluk, hangutánzó és hangulatfestő szavakhoz hasonló „nyelvük” megkönnyíti az anyanyelv tanulását.

A következőkben tetten érhetjük az irodalmi szövegben egy fogalom átalakulását a szótári jelentéstől a metaforáig. A részlet párbeszédese szöveg. Nagyapa fésülni kezdi unokája haját. Hétköznapi esemény. Majd kérdésekkel éri el, hogy a gyerek érdeklődjék haja színe iránt, és bevezeti a madár metaforát:

- *Tudod, milyen színe van a hajadnak?*
- *Piros.*
- *Nem piros. A labda piros.*
- *Akkor milyen piros?*
- *Aranymálinkószín.*
- *Az micsoda?*
- *Egy madár.*
- *A hajam nem madár.*
- *Színe a madaré.*
- *Melyik madaré?*
- *Az aranymálinkó-madaré.*
- *Nem az enyém?*
- *Kettőtöké.*
- *Odaadtad hajam színét a madárnak?*
- *Nem adjuk senkinek semmiért.*
- *Nem adjuk.*
- *Aranymálinkó-madarat láttál-e?*
- *Málinkóhajamat láttam a tükörben. (88)*

A párbeszéd arra is rámutat, hogy a színek közötti különbséget is érzékelteti a Nagyapa az unokával (az író nagybetűvel jelzi szerepének fontosságát, mi is így idézzük meg), és közben megtanítja egy madár nevét, tollazatának a színét, s végül személyes kapcsolatot teremtve a szó és a gyerek között, metaforával szemlélteti a gyerek hajszínét. Megkülönböztet és hasonlóságot mutat be. A nyelvtanítás, a gondolkodni tanítás alapmódszere.

Ez a metafora később is felbukkan a szövegben: *aranymálinkó-hajú gyermek* (89).

Ezután a szövegben ennek a madárnak a különböző megnevezéseiről is szó esik: „*Gazdag madár, sok neve van: sárgarigó, sármáringó, aranybegy, arany-málú, szolgabíró, lórió, aranymál, aranymáj*” magyarázza Nagyapa (88). Ezzel a szinonimák lehetőségére tanít.

A következő részlet különösen érdekes, mivel metaforák egymásra épülésével, komplex képként tárja elénk az író-Nagyapa látásmódját László tanítása közben:

„A SZAVAK odakint felgallyaztak a fekete nyárfára meg az apró termetű, bögyös almafákra. A nyár összegöngyölt lombsátrainak hűlt helyén verebek, csókák, galambok képében gubbasztanak az ágakon. Imádkozó célpontok a hó fehér hullámai fölött. Némelyik az ablakunk irányába mereng, karnyújtásnyira. Várja, hogy meglőjék, mondja Dédapa. Hogy megnevezzék, helyesbít Nagyapa, s Lászlót karjába emelve, sorra szedegeti le neki a szárnyas gyümölcsöket. Nézd! Galamb. Örvös galamb. Amott egy fekete kolibri. Nem, ilyen nincs. A parányi, röpködő homály Nagyapa szeméből vetült az égre: szemidegsorvadás. Nevet zavartan a figyelmeztetésre: persze hogy nem kolibri. Kálomista varjút akartam mondani. Nézd, Lacika! Fenyőrigó.” (14)

Az alapmetafora a szavak-madarak azonosítása. A Szavak szó nagybetűje, megszemélyesítése kiemeli az azonosított fontosságát, a három madárfaj megjelenítése, megszemélyesítése — *mereng* — allegorikussá emeli a metaforát. A *szárnyas gyümölcs* új metaforában már együtt vannak az előző metafora azonosítói és azonosítottjai a szavak (amelyek felgallyaztak a gyümölcsfára, és verebek, csókák, galambok képében gubbasztanak ott) és a madarak (a szárnyas jelzőben). Az egymásra épülő metaforákat „folytatott metaforának” is nevezik egyes retorikák.¹¹ Mindezt azért írja Sütő, derül ki a következő sorokból, hogy unokájának megnevezze a fogalmakat, tanítsa anyanyelvének szavaira. A képszerű magyarázat bizonyára teljesebb, mint egy nyelvkönyv illusztrációja.

Fokozással biztatja Lászlót a továbbiakban az anyanyelv tudója, Kínában nem találni annyi verebet, sem galambot Velencében, ahányszor ismétli Lászlónak a *galamb* szót. Nehezen megy a nyelvtanulás, csupán annyi sikerült a leckéből, hogy az első szótágot már mondja a gyerek: *ga* (28).

Sorolja a madárneveket, a megnevezés mindegyike egy-egy szókép: *színes tollú mátyás madarak, suszterinas-verebek, a küncsinmadár, a feketerigó*, másik neve a *rézorrú madár, csaklicsóka, a félénk galambok, a kontyos pipiske, a furulyás hangú sárgarigó, a holló, a repülő tanmese* (34). A konkrét szavak fogalmakként épülnek a gyermek agyába: szavainkat annyiszor szerezzük vissza, ahányszor kimondjuk, továbbélnek, anélkül, hogy az eleven étellel immár kapcsolatuk lenne (36).

3. László beszédével is kapcsolatba hozza az író a madarak fogalomkörét.

Beszéde *gerledúdolás* (24), *fecskecsivitelés* (123), *madárűző szóval megértést hívogat* (25), majd álmában „nyelve alól kiröppen az első különös szó: *csiá!*, *csiá!* Mit mond? Amit a csóka. Majd azután: *cece-ciii!* Ez meg a sármány, ugrik be gyorsan tolmácsnak Nagyapa. Egyik madár a másikat rebbenti, öröm és ijedelem az összetartójuk” (39). A sármány után a *bíbic búvik*, *búvik* hangutánzása következik, és újra *cece-ciii*. A nagyszülők összenevetnek, a gerle hangján csat-

¹¹ „Ha az alapizotópia fölé — a metaforikus elem klasszémájának ismétlődése folytán — egy másik izotópia helyezkedik, folytatott metaforáról beszélünk.” (VÍGH ÁRPÁD, *Retorika és történelem*. Gondolat Kiadó, Bp., 1981. 503).

lakozik hozzájuk László. „*Semmi kétség madarak lakoznak benne.*” (40). A részlet rámutat a hangutánzó és hangulatfestő szavak szerepére a gyermeknyelvben.

De Nagyapa beszédében szintén a madarakat figyeli meg László. Nagyapát figyeli, a szája mozgását, mintha az a rengeteg madár ott dideregne a nyelve tövében (14–5).

Az anyanyelv tanulásában nagy szerepe van a hangok formálásának, Sütő András a madarak hangjának utánzásával készíti unokáját a magyar magánhangzók, mássalhangzók helyes kiejtésére, anyanyelve artikulás bázisának kiépítésére. De ez csak az első lépés a beszéd tanítására, a folyamat a szavak jelentésének tudatosításával folytatódik. Később így ír a könyvben: László lerázta magáról a tárgyak uralmát és „*az értelmetlen, mert csak madárnak szóló madárhangokból is kinőtt.*” (174).

4. Máskor a gyermek cselekvéseit madár metafora jeleníti meg: László beült madárfiókáknak az aranyeső alá (47). Nagyapa mondja unokájának: *te költöztél a fémszárnyú madarakba* (59). Vagy: *Pattan a gyermek, oly eleven az indulása, mint a leánykamadárnak* (140). Ennek a madárnak a nevét derűvel tanítgatja Nagyapa. László kezdi a beszélgetést:

— *Ez a madár mondani akar valamit.*

— *Azért jött, hogy téged táncra kérjen.*

— *Lacikát?*

— *Személyesen.*

— *Hogy hívják?*

— *Neked leánykamadár, Nagyapának menyecske...*

— *Leánykamenyecske — öleli át László mind a kettőt, hogy széthúzás egy madár miatt ne legyen közöttünk.* (82)¹²

Beszélő nevek ezek. A hangok ejtése után a madárnévvel való megismerkedés már a fogalmi gondolkodásra nevelés fokozata. A gyerekekben megmarad ez a kis mesével tanított szó. Leánykamadarak után kutat tekintetével (89), és érdeklődik is később, hogy hol van a leánykamadár (92). Más madár nevét is megtanulja: „*László elészólitotta megint aznapi friss szavainak seregét: Áron bácsit, a császármadarakat, ...*” (57).

5. A madár kép meghatározza László környezetét: Álmában is cinkék szállnak az ágya fejére (131). Hasonlatban: „*Két fényes kanalacska, mint valami fészekrakó szarkapár működik a tányér fölött.*” (11). A tányérja madaras mintákból áll (10). A párnákon madaras hímzések vannak (81). Ez arra utal, hogy az író a mezősi népművészetről is hírt ad, ha áttételesen is.

A nyelvtanulást, a madarakkal és azok hangjával való megismertetést Nagyapa az anyanyelv elsajátításának egyik fokozatának tartja csupán. A fogalomkör beépülése a gyermek tudatában más célt is szolgál: közel hozni a természetet a

¹² Érdekes, hogy a könyv nyomtatott és elektronikus változata itt különbözik. Az elektronikus változatban (www.neumann-haz.hu) „*hogy széthúzás egy madár miatt ne támadjon most*” szerepel.

gyermeki lélekhez. A madarakkal való találkozás Nagyapa gyermekkorának is élménye, és mint író is gyakran tér vissza a madár metaforához.¹³ Így kötődnek össze a gyermekkorok. Érdeemes megfigyelnünk, hogy a fent idézett nagyszámú madár-kép szinte mindegyike *s t a t i k u s*, a madarak nem szállnak, hanem különböző színekben pompáznak, csivitelnek, fészket raknak, pattannak, táncolnak — egyszóval boldogok, időtlenek, mint László gyerekkora, ami összhangban van a korábban már említett idő-madár metafora konnotatív tartalmával. És amikor a madarak dideregnek, gubbasztanak a „hó fehér hullámai fölött”, me-rengenek, vagy épp várják, hogy meglőjék őket, a kép már nem Lászlóhoz, hanem Nagyapához vagy Dédapához kötődik. A következő pontban látni fogjuk azt is, hogy Nagyapa emlékeiben többször is a madarak — seregélyek, vízimadarak — *r e p ü l é s e* szerepel, amely előző gondolatmenetünk alapján a múlandóság konnotatív tartalmát sejteti, ahhoz áll közel. De mindennél kifejezőbb, amit maga Sütő András fogalmaz meg a regényben: „*Később a kert végében bukkant rá [ti. Lászlóra] Nagyapa. Kezét öregesen összekulcsolva az égi forgalmat figyelte. A kék galambok hová repülnek? Megnézik a városháza tornyát, annak is kék a cseréptollazata. Azután majd visszatérnek. Amikor soha lesz, én is visszatérek? Hát ezt az időhatározót tudtunk és beleegyezésünk nélkül mikor és kitől tanultad? Hazug szó, amikor a halál mondja: csak akkor tisztességes.*”

II. A Nagyapa-író és a madarak viszonya.

Nagyapa életében meghatározó szerepet játszottak, játszanak a madarak. Ez a fogalomkör annyira jellemző a Mezősége, közelebről Pusztakamarásra, valamint Kolozsvárra, Marosvásárhelyre, a Hargitára, azaz azokra a terekre, amelyeket befog az írói horizont, hogy alkalmas az egyéni és a kollektív tudat kiépítésére egyaránt.

1. Nagyapa egész életét végigkísérik a madarak. Szinte minden emlékében, még a filozofikus, elvont gondolatokban is benne vannak.

Hogy madarak és emlékek mennyire összefonódnak az író számára, jól mutatja a következő idézet, amikor László sétálás után hazakerül: „*Megáll az íróasztal előtt, mesélné hirtelenében az élményeit, de Nagyapa, túljutván a hasonlóságok látszatának gondján, egy madarat keres az emlékezetében. Hallgat az írógép is, míg az elveszett madár megkerül.*” (24).

Gyermekkorából való emlék, a régi tanyai ház kertjéből a fekete gólya (39), első sírbeszédében egy kereszteleetlen gyerek sírjánál „*hirtelenében a szemközti akácán pihenő gólyát öltöztette az alkalom színébe: Uram, eljött immár a fekete gólyák napja.*” (39).

Ebből az időből való a seregélyekkel való találkozása, amikor „*nyári alkonyatban annyiszor elnézhette a repülésüket*”. Az író szómagyarázata: „*A seregen kívüli seregély neve értelmét veszíti*”. Azaz a *seregély* név arra utal, hogy

¹³ Például: anyjuk *félszárnyú madárként* élte le életét (Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér).

ezek a madarak egyedül sohase mennek, csak seregben, „külön-külön nincs is hangja a szárnyuknak” (41).

Nagyapa mesét mond unokájának a „*hófoltmaradvány-hattyúról, a madarak énekéről a rács mögött*” (49). Sikaszóban — Nagyapa jól emlékszik rájuk fiatalkorából — a havasi rigók, a cinkék az ághegyen kidüllesztik a begyüket (52). Nagyapa „*egyedül bolyong a havasi vizek mentén, és madárlátta szavakat gyűjtöget ... a tarisznyájába*” (54).

Nagyapa egy másik emléke: kislegény korában Kiskút-völgyében segített a nagyapjának. Nem szeretett ott lenni, mert nem volt kivel beszélgetni, legfeljebb a széllel vagy a száműzött madarakkal. Itt nevez el egy fenyőt Kelemennek; ez a része a műnek a régmúltban kezdődik, de hirtelen az elbeszélő átvált jelen időre, és Lászlónak magyarázza el Mikes Kelemen rodostói magányát. Órola nevezte el a magányos fenyőt. Ez a motívum többször vissza fog térni a műben (80, 83, 112 stb.). A lőtt lábú madár története Kiskút-völgyében olyan mélyen gyökerezik az író múltjában, hogy külön is megírta a történetet (Sütő András: *A lőtt lábú madár nyomában*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1990). Metaforikus jelentésében a fájdalom, a hiábavalóság, a nyughatatlanság rejlik.

Különleges gondolat rejtőzik Nagyapa egyik gondolatsorában. Felveti azt a kérdést, hogy vajon Lászlóra születése előtt hathatott-e édesanyja versélménye, Petőfi Sándor Szeptember végén című verse. Maga is képtelenségnek tartja ezt, de a gyerek beszéde a síron túli világról egy pillanatra eszébe villantja. A magzatvíz pedig újabb asszociációra készíti, a vízimadarakra gondol: „*Nyár végi alkonyatokon szokta elnézni őket a mezőzáhi és gyekei nádasok védelme alatt, amikor egymást kereső hangjukat nem a levegőre, hanem alacsony repüléssel a tó vizére szokták bízni. Így hallott sirállyuttogást a mozdulatlan víz fölött, szalonkacsipogást a távoli partokról. Tóvidék, magzatvíz? Nagyapa lehetőleg fogja kurtábbra a képzeletét.*” (112).

A természettel ilyen közeli kapcsolatban álló író, elnézve a madarakat gyakran eltöpreng, filozófiai mélységgel fogalmaz meg általános igazságokat. „*minekünk — ahhoz, hogy előre lássunk — vissza-vissza kell nézniünk, különben holtan esik össze minden a nyomunkban. Minden tartalék erőnk, ami onnan jön, és rá vagyunk szorulva. Azt is mondhatnám: Szilveszter napjának Janus-arcával vigyázzuk az elmúltakat és az ingerlékeny jövőnket egyaránt. De megtanulhattuk ezt a galamboktól is, amelyek egymásnak háttal térnek nyugovóra, hogy a kétirányú örökésszel épségben megmaradjanak az éjszakában. Egyik előrenéz, a másik visszafelé. A múltba talán?*” (85)

2. A madarak nemcsak szó szerinti értelemben, közeli és távoli asszociációkat kiváltva, hanem metaforikusan is megjelennek az író gondolataiban. Két példa:

Az ember madár: „*az ember olyan madár, ki a madárral ellentétben szívesen költözik elhagyott fészekbe*” (142).

Az anyanyelv imbolygó kalitka, kalitkabirodalom, szavaink pedig a kalitka lakói, madarak. A mű elején szókészletünket *csattogó tehervonatok között egy imbolygó kalitká*-nak nevezi az író, egy olyan *kalitkabirodalom*-nak, amelyben a nap sohasem nyugszik le. A kalitka metafora közvetetten a madarakkal kapcsolatos.¹⁴ Erre a későbbiekben egy újabb metaforával mutat rá Sütő: „*Szó-lakóinak számát némelyek az említettnél is többre becsülik: kerek egymillióra s még hatvanötezerre.*” (5). A kalitka szó forrástartományából azonban más jelentések is átvihetők a metafora céltartományába. A metafora azt is kifejezheti, hogy az anyanyelv foglyai vagyunk a szavak miatt, magunkat csak ezek segítségével fejezhetjük ki. Erre utal többek között a mű címe és egyik aforizmája is. „*Amire nem lesz saját szavad: elpártol tőled, hiába mondja bárki, hogy a tulajdonod.*” (29). Talán épp ezért kell engedni magunkhoz a szavakat, birtokba venni örökségünket.

A madarakat sok veszedelem érheti, ennek jelentősége most, amikor a madarak jelentésmezője ennyire kitágult, különösen fontos:

— rengeteg veszedelem fenyegeti a madarakat: *fácánfogó sөvényháló, csapóháló, fedeles háló, fürjnek, szalonkának, seregélynek csúcsos háló, pacsirtának madarásztükör, a fenyvesmadaragnak lépvessző, lépszineg, lépes kalász, lószőr hurok, facsapda, cinegének sípocska és az itatóhelyeken a sanda leselkedés* (27),

— Kiskút-völgyében — ahol Nagypapa gyerek volt — *száműzött madarak* vannak (80),

— *Feje fölött vércseppes fényköröket sikongva lőtt lábú madarat is látott ... Nagypapa.* (105),

— *téli hajnalokon — a rá leselkedő orvvadászok elöl — szárnyabénultan menekül a tűzokmadár a tollazatára fagyott ólmos esővel* (112).

Az emberek, köztük a költők, próféták a madarak — szavak — kalitkájának, a nyelvnek az őrzői, örökösei és „népszámlálói”, akik nélkül elárvul a nyelv. Nemcsak a madarakat, hanem az embereket is, és ezáltal a nyelvet is veszélyek fenyegetik:

— *Petőfi és József Attila vérfoltos madárserege csiripel a kis kalitkában* (5),

— *Ablakainkat a háború szokta volt betörni, és szavainkat, azaz fejünket a kővel hajigáló Fanatizmus.* (28),

— *Átkaink özönvize után ki fogja hát szárnyára bocsátani a reménység és megnyugvás olajágas galambseregét? Mindhiába, hogy szavunk, mint a kohók-*

¹⁴ Persze a szöveg gazdagságára jellemző módon másként is értelmezhető, például ALEXA KÁROLY szavaival: „Sütő András tehát megfogja fiúunokája kezét, hogy a reá váró örökségből némi előleget adjon neki. Kissé megrázassa ama „imbolygó kalitká”-ban, „csattogó tehervonatok között.” (ALEXA KÁROLY, Maros menti Parainesis. Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. In: *Tanulmányok Sütő Andrásról.* Szerk. GÖRÖMBEI ANDRÁS. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002. 245).

ban tisztított, hétszer csapolt ezüst, nyelvünk, a galambszárnyszépségű, árvaságra ítéltetik, mert közöttünk immáron nincsen próféta. (155).

Kövel hajigáló Fanatizmus — emlékek vagy jövőbelátás?

A felhozott példák a műből bizonyító értékűek. A madár fogalom átszővi az egész regényt, összetartja, összefogja a szöveget.

Sütő András művében sokszor meghatározóvá válik az élet értelmezésében ez a fogalom és mezőösszefüggései. A művet népmeséhez hasonlíthatnánk talán leginkább, ezekben ugyanis a főhős próbatételeiben mindig döntő szerepet tölt be a természeti erő, néhol a madarak. A könyvet olvasva többször is úgy érezzük, hogy nem is regényt olvasunk, inkább hallgatunk egy csodálatos történetet nagyapótól. Ezért sincs talán fejezetekre bontva a könyv, csak a nagybetűk jelzik egy-egy rész határát, hogy a mese akadálytalanul áradhasson a meleg nyártól a februári madárvonulásig, a szép beszéd tanulásától az emlékekig, a kérdésektől, töprengésektől az elvont gondolatokig.

Más irodalmi szövegben is gyakran szerepelnek madarak. Néhány kiemelkedő példa: János „Jelenések könyvé”-ben, Apollinaire „Égöv” programversében, Déry Tibor „Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról” regényében, Petőfi, Arany, Ady verseiben, de többnyire más a funkciójuk, nem töltenek be ennyire meghatározó, szövegösszetartó szerepet. Az emberi kultúra egyik legvarázslatosabb sajátossága azonban az, hogy a szövegek néha az írók-költők szándékától függetlenül, az egyéni és a szövegekben megjelenített tér-idő síkjából kilépve, az egyetemes kultúra „harmadik tér-idő síkjában” találkoznak:

Micsoda tengerek micsoda partok és szürke sziklák és szigetek

Micsoda vízcsapkodás a hajóorr körül

És fenyőillat és a fenyőrigó füttye a ködben

Micsoda képek térnek vissza most

Ó én lányom.

...

Ez a forma, ez az arc, ez az élet

Él, hogy túléljen egy rajtam túli idővilágban; hadd

Mondjak le életemről ezért az életért, szavaimról ama ki nem mondottakért,

Az ébredésért, a megnyílt ajkakért, az új hajókért.

Micsoda fenyvesek, micsoda partok és gránitszigetek a vitorlarúdjaim felé,

És fenyőrigó rikkantása a ködben

Ó lányom.¹⁵

Ó, lányom, fiam — unokám, mondhatná Sütő András is.

PORKOLÁB JUDIT–BODA ISTVÁN KÁROLY

¹⁵ T. S. Eliot: Marina. (Vas István fordítása.)

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

Új magyar tájszótár IV. Főszerkesztő: B. LŐRINCZY ÉVA. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Szerkesztő: HOSSZÚ FERENC. Írta és a szerkesztésben részt vett: FIERS MÁRTA; BÁNKI JUDIT, GYENESE ILONA, ITTZÉS NÓRA, KÓRÓDI BENCE, PIRITYI MÁRIA, VITÁNYI BORBÁLA. Írta továbbá: LAKATOS ERIKA, ÓNODY-SZABÓ MÁRTA és T. SOMOGYI MAGDA.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. (1008 lap)

Lassan egy fél évszázada, 1959 óta folynak — és örömkre: a befejezéshez közelednek — az egész magyar nyelvterületről származó, az 1890 és 1960 közötti hét évtizedet felölelő, közel 2 400 nyomtatott és kéziratos forrásból több mint 600 000 cédulára összegyűjtött mintegy 150 000 magyar nyelvjárási szóadat egységes szótárrá szerkesztésének a munkálatai. Jól emlékszem: 1979-ben nagy eseménye volt a magyar nyelvtudománynak az „Új magyar tájszótár” (ÚMTsz.) első kötetének a kiadása (ennek angol, német és magyar nyelvű visszhangjából figyelmet érdemelnek például az alábbi szakmai értékelések: KERESZTES KÁLMÁN: UAJb. 54: 152–3, RUZSICZKY ÉVA: FUF. 44: 194–7, KISS JENŐ: MNy. 76: 427–35, GUNDA BÉLA: Nyr. 104: 395–401).

Teltek-múltak az évek és évtizedek, s — az 1988-ban, illetőleg 1992-ben közzétett újabb köteteket követően — 2002 nyarán az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó monumentális vállalkozás negyedik, utolsó előtti kötete is napvilágot látott. Az előzményekről a Magyar Nyelvjárások időről időre beszámolt (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. 23: 165–9, JAKAB LÁSZLÓ: MNyj. 30: 146–50 és KÁLNÁSI ÁRPÁD: MNyj. 34: 218–22), magam pedig az első három kötetről adtam összefoglaló tájékoztatást akadémiaánk 1990–91. évszámozású, de csak 1994-ben megjelent folyóiratában (ALH. 40: 508–12).

Említett angol nyelvű recenziómban idéztem DEME LÁSZLÓnak egy 1979-ben tett megállapítását: „A tájszótárak az irodalmi normán kívül rekedt, regionális használatú szóanyagot hivatottak közkinccsé tenni. Szókincsünknek ez a része gyakran ősrégi tárgyak, fogalmak, mesterségek egyetlen fennmaradt emléke; ezért adataik vallomása nemcsak nyelvészek számára fontos, de néprajzkutatók-

nak, művelődéstörténészeknek, s nem kevésbé íróknak, műfordítóknak, kritikai kiadások előkészítőinek, stíluskutatóknak is nélkülözhetetlen. Tanulhatnak belőlük népevelők és öntevékeny művelődők egyaránt; haszonnal forgathatják a szótárt régi vagy régies, népi vagy népies írások olvasói.” DEME találó szavait hatványozott mértékben vonatkoztathatjuk a mi szótárunkra.

Az ÚMTsz. jelentőségéről sokan és sokat írtak, de nem lehet eléggé hangsúlyozni például a következőket:

1. A nyelvtudomány területén e szótár alapvető forrása többek között a dialektológiai, a szótörténeti-etimológiai, a szóföldrajzi, a szójelentés- és szóképzéstani, egyéb lexikológiai és szinonimikai, továbbá egyebek mellett a szószervezetekre, közelebbről az állandósult szókapcsolatokra irányuló kutatásoknak.

2. Az egyes kötetek megjelenésével fontos forrással gyarapodnak a nyelvjáráskutatás segéttudományai is, például a hely- vagy településtörténet, a gazdaságtörténet, a növény- és állattan, a földrajz.

3. Számottevő a szótársorozat közművelődési jelentősége. A magyartanárok, az irodalomtörténészek, a nyelvi lektorok a szépirodalmi alkotásokban előforduló — ma már gyakran régies — nyelvjárási szavak értelmezéséhez kapnak e kézikönyvvel nélkülözhetetlen forrást.

Az első kötetekből a címszavak közül különösen ajánlatos például az *anya*, *apa*, *asszony*, *isten* frázisszókincsének vizsgálata, és ezen keresztül a paraszti szemléletmódnak, illetőleg a munkához, a tulajdonhoz való hozzáállásnak a bemutatása. Hiszen tudva tudjuk, hogy az ÚMTsz. tükröként tárja elénk a 20. század első felében élt magyar parasztság tárgyi világán kívül társadalmi rendjét és kultúráját, gondolkodását és tréfálkozó kedvét, mentalitását és erkölceit, sőt költészetét és művészetét is. Igen sok tájnyelvi elem egyben a kihalófélben lévő — azóta részben ki is halt — hagyományos magyar paraszti gazdálkodás műszava; emellett a legkülönfélébb népszokásokra utaló adatok a további néprajzi kutatásokhoz is segítséget nyújthatnak. A szótár olvasása, lapozgatása közben a szakembernek és a laikus olvasónak egyaránt feltűnik népnyelvünk gazdagsága például az öltözködés szakszókincsében, az emberi jellemvonások gyakran szókimondó megnevezéseivel, a hangutánzó-hangfestő és a gyermeknyelvi szavak hatalmas tárházával, az állatok kora és neme szerinti sokoldalú és pontos hívogató, terelő és egyéb névmegjelölésekkel.

Az „Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára” című ünnepi kötetből (Budapest, 1996/1997) megtudható, hogy az ÚMTsz. főszerkesztőjének első tudományos közleményei az 1951-ben indult Magyar Nyelvjárások első kötetében jelentek meg, és azoknak egyike éppen „Az új Magyar tájszótár” címet viseli (MNyj. 1: 156–64; később a szótár várható arculatáról: MNy. 20: 15–28; „Pillanatkép egy szótárszerkesztőség életéből” az alcíme — tehetjük hozzá — ugyanitt publikált utolsó, társszerzős írásának: MNy. 38: 61–3). „A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék” című monográfiájának (1953) és „A

mai magyar nyelv rendszere” című kétkötetes akadémiai nyelvtan (1961–1962) néhány fejezete (I, 421–58, II, 162–259, 365–92) kéziratának elkészítése után a fiatal kutató arra vállalkozott, hogy egész életét egyetlen szótársorozat elkészítésének szenteli; ettől kezdődően, több mint negyven éven át főszerkesztőként és csoportvezetőként irányította a szótári munkálatokat. Az ÚMTsz. készítésében egykor közreműködő, vele 16 éven át közös lakásban lakó KOVÁCS TERÉZ a jelzett emlékkönyvben így vallott: „közelről láthattam azt a hősies emberi erőfeszítést, amire egy szellemi értékekért küzdő törekény nő képes” (178). Éva bámulatra méltóan nagyszabású, hihetetlenül sokrétű és fárasztó tevékenységet folytatott az ÚMTsz. ún. szuperszerkesztése során, és eközben — más, jelentős publikációk, közöttük monográfiák írása mellett (melyekről ezúttal nem számolhatok be) — közreműködött a magyar nyelvjárások értékeinek terjesztésében, népszerűsítésében is. Évtizedeken keresztül küzdött a szótár egy-egy újabb kötetének publikálásáért, és rendszeresen védte meg szótárírói munkaközösségét az egyik vagy másik kötet megjelenésének elhúzódása miatti támadásokkal szemben. Mindig töretlenül hitt, a munkaközösségnek pedig szakadatlanul hitet adott a szívós, kitartó munkával végzett, korszakos jelentőségű lexikográfiai mű egészének a tető alá hozásában.

Az iménti mondatokban múlt időt kellett használnom, mert B. LŐRINCZY ÉVA, az említett emlékkönyv és sokunk szeretett Évája, Éva nénije 2002. április 19-én elment közülünk. Idei évkönyvünkben SEBESTYÉN ÁRPÁD búcsúztatja őt. Az a jó barát és munkatárs, akinek három esztendeje, kerek születésnapján, „Tudománytörténeti (ön)vallomás” című írásában LŐRINCZY ÉVA felidézte az ÚMTsz. munkálatainak fél évszázados történetét. Ma még inkább szívbe markolóak az alábbi sorai: „amíg erőm engedi, nem hagyom el az Új magyar tájszótárt. Hétköznapi és ünnepnap, szinte szünet nélkül rajta dolgozom. ... És nem tudok belefáradni, nem tudom megunni. Mert ma is napról napra új gyönyörűségeivel boldogít ez az értelmi és érzelmi kincsekben oly gazdag nyelvi anyag. Mert ugyanannyit árul el nekem az emberről, mint valamilyen, párját ritkító műalkotás. Az emberről, amely a világon a legjobban érdekel.” (MNyj. 37: 110).

A Lőrinczy-emlékkönyv a fentiek mellett további adalékokat is szolgáltatott az ÚMTsz. fontosságáról és sokszínűségéről. DEME LÁSZLÓ a hazai lexikográfia hatalmas fejlődéséről számolt be tájszótáraink (Tsz., MTsz., ÚMTsz.) három nemzedékét bemutató írásában (101–5). A kötetet szerkesztő BÁNKI JUDIT a legkorszerűbb munkamódszerre hívta fel a figyelmet, ti. az ÚMTsz. adattárából véleménye szerint jól használható adatbázis készíthető lexikográfus szakemberek bevonásával (129–32). Ezáltal különféle tematikájú jegyzékek, glosszáriumok, konkordanciák hozhatók létre, és többek közt egzakt statisztikai számítások végezhetőek. A tájszótári munkaközösség másik tagja, KÓRÓDI BENECÉ arról értekezett: „Miért modern az Új Magyar Tájszótár?” (137–8). A szótár hasznosságának fentebb felsorolt szeletei közül a néprajzkutatásban betöltött szerepéről

BALASSA IVÁN nyilatkozott (166–70), a nyelv művelő vonatkozásokról pedig HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET (171–4). Végül KISS LAJOS, a szótár lektorainak egyike harminc nyelvjárási szónak, szókészletünk addig kevésbé számba vett elemeinek az eredetét közölte (106–13).

Kezünkben van tehát az ÚMTsz. régóta várt negyedik kötete, melynek megjelenését a főszerkesztő sajnos már nem érthette meg. Szókincsünk tengernyi gazdagsága újólá rabul ejt. Kössünk először csokrot a B. LŐRINCZY ÉVÁTÓL annyira ismert és oly sokat vizsgált szóösszetételekből, az előtagok szerint összegyűjtve őket. A betűrendben elől állnak a *nád-* kezdetű összetett szavak, melyeknek a száma megközelíti a 140-et! A vagy másfél tucatnyi *pálinka-* előtagú, többnyire tréfás összetétel közé tartozik az egyaránt 'iszákos, részeges ember' jelentésű *pálinkabutik*, *-butykos*, *-kazan*, *-kút*, továbbá például a *pálinkabíró* 'a pálinkát szállító személy', a *pálinkaház* 'szeszgyár' és a *pálinkanóta* 'reggeli harangszó'. Érdekes jelentésekkel találkozunk a *polgár* szavunkkal alkotott összetételekben és az abból képzett származékokban (*polgári*, *polgárság* stb.) egyaránt. A népnevek közül érthető módon a *német-* előtagú összetételek száma a legmagasabb a kötetben: hatvanhatot számolhattam össze belőlük. Ezeknek nagyobbik része tréfásan rosszálló jelentésű. Ide tartozik a *németköpönyeg*, *németpuska*, *németszűr* 'esernyő', valamint a *németpálcika* 'sétapálca', *németbor* 'sör', a *némethas* 'hasmenés' és a *németrák* 'béka'. Alig van egy-két népnyelvi példa az *orosz-* népnévvvel használatos összetett szavakra, a *muszka-* előtagúnak viszont — mely szavunk egyébként az előzőnél mintegy ötszáz évvel későbből adatható — 16 képviselője is van (a III. kötetben). A mindössze három-négy *román-* előtagúval szemben igen nagy az *oláh-* népnévvvel alkotott összetételek száma. Az I. kötetben 150-nél is több *cigány-* komponensű összetétel fedezhető fel, itt ellenben mindössze egy *rom* hangalakú jázsági tájszó jelentkezik azonos értelemben, mely, tudjuk, *roma* variánsban ismeretes a mai újságírói nyelvben. Az *oláh-* előtagú összetett szavak vagy szegénységre, szerény kinézetre, gyenge minőségre utalnak (pl. *oláhgyapjú*, *-kesztyű*, *-liba*, *-menyecske*, *-színű*), vagy növénynevek előtagjaként állnak (pl. *oláhmadar*, *-pálma*, *-pap*, *-piros*, *-rózsa*, *-sárga*, *-szemű*, *-virág*). Megközelítik a harmincat a *nyúl-* és az *ördög-* előtagú összetételek, és magas a színnévi alkotóelemet tartalmazó (*piros-*, *sárga-*) növény- és állatnevek száma is. A kötetben az *össze-* igekötővel alkotott szóösszetételek felsorolása közel negyven oldalon történik (267–304), a számuk jó néhány százra tehető.

Még néhány rövid megjegyzés a most közzétett kötetrel kapcsolatban. Nézzük a címszók jelentését előbb! A *nagy* névszó pusztán melléknévi jelentéseinek a száma 13, a *nyoszolyó* főnévnek öt, a *pad-*nak 12, a *sor-*nak 13 jelentése van. Ha a jelentések árnyalatait is figyelembe vesszük, a *nyak* főnév esetében 28 jelentéskülönbséget észlelünk, és például a hatjelentésű, igen sok alakváltozatot felmutató *pendely* szavunk pusztán első jelentésének 14 árnyalatát számolhatjuk

össze. Ilyen eljárással igen magas számot kapunk például a *rékli* (13), a *rend* (39), a *rovás* (27) és a *rózsa* (26) címszavak jelentésének tekintetében is, sőt e vonatkozásban figyelmet érdemel a *nyögvenyelő* ételnév is. A *sparhert* egyjelentésű ugyan, de az alakváltozataiban a leggazdagabb címszavak egyike az egész kötetben. A TESz.-ben öt, az EWUng.-ban két *siska* hangalakú címszó van, szótárunkban viszont tíz homonim alakja található címszóként! A kötetben az egyik legsokrétűbb címszónak az ötjelentésű *pénz* tekinthető: számos példája hozható fel szólásokra, szójárásokra, szóláshasonlatokra, közmondásokra, frazeológiai egységekre, s összetételi utótagként is több mint 130 tájszóban idézhető. A szó hangtete szempontjából jellegzetesek a nyelvünkben kései kölcsönzésre, illetőleg hangutánzó-hangfestő eredetre utaló szó eleji mássalhangzó-torlódásos alakok, mint például a sok száz, elsősorban valódi tájszókat képviselő *pr-* (592–608), valamint az *sk-*, *sl-*, *sm-*, *sn-* kezdetű (912–7), vagy a hármas torlódást felmutató *str-* (957–61) szókezdetű lexémák. Befejezésül megemlítek még egy jellegzetes, napjaink köznyelvébe is bekerült képzést és egy frappáns szólást: az egyik az *olcsít* vagy *ócsít* hangalakú, 'olcsóbbá tesz' jelentésű szlavóniai és csángó nyelvjárási szó, a másik pedig a *nagypéntek* alatti *natypínteken esküttek* szó szerkezet, mely annyit tesz: 'vadházasságban élnek'.

A tájszótári munkálatokban immáron 35 esztendeje vesz részt szerkesztőként HOSSZÚ FERENC, akinek tollából egyébként kitűnő dolgozat látott napvilágot a készülő tájszótárról és előzményeiről még 1974-ben (vö. Nyr. 98: 218–29). Jó húsz évvel később, az említett emlékkönyvben kollégánk így nyilatkozott (135): „Életemnek az egyetem utáni szakaszát nagyon röviden össze tudom foglalni: több évtized egy szótárnál.” Véleménye szerint új magyar tájszótárunk utolsó, Sz–Zs címszavakat tartalmazó kötete legkésőbb 2005-ben napvilágot lát. Ennek már aligha lehet akadályja — a megboldogult főszerkesztő kálvinista debreceni őseivel szólva — „ha Isten is úgy akarandja”.

ZAICZ GÁBOR

IV. dialektológiai szimpozion. Szombathely, 2001. augusztus 23–25.

Szerkesztette SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS.

Szombathely, 2002. (377 lap)

Mielőtt rátérnék a Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén készült szép kiállítású és impozáns terjedelmű kötet tulajdonképpeni bemutatására, szeretném felidézni annak a három augusztusi napnak az emlékét és a hangulatát. Már a szervezés során éreztem a házigazdák különös odafigyelését a tá-

jékoztatásban és az anyagi támogatások szerzésében. Ennek fő haszonélvezői a külföldi társintézmények küldöttei és a hazai nyugdíjas résztvevők voltak első-sorban. Az előzékeny fogadtatás, a vendéglátás, a kellemes szállás, a mindig helyükön található és udvarias diákszervezők mind hozzájárultak ahhoz, hogy az ókori Savaria korát idéző városi rendezvénysorozat színes és eleven forgatagát is élvezve, jól érezzük magunkat a szép Szombathelyen.

Határozott céllal — a 2000-ben megjelent és az általam szerkesztett „A mi falunk — Felsőnyárád” című falukönyv bemutatásának szándékával és egy magamnak sokszor feltett kérdéssel utaztam Szombathelyre. Ezt a kérdést fogalmaztam meg tervezett előadásom címében: „Miért, milyen eredmény reményében érdemes egy falu nyelvjárását vizsgálni?” Amikor a második napon a szekció utolsó előadójaként belefogtam a mondanivalómba, azzal kellett kezdenem, hogy „A mai napon végighallgatott előadásokból azt a tanulságot vontam le, hogy a kérdést állítással kell alakítani. Érdemes, és még egyszer hangsúlyozom, érdemes a nyelvjárások vizsgálatával foglalkozni, hisz minden előadó szavaiból ez derült ki” (169).

A negyedik dialektológiai szimpozion „A magyar dialektológia az új évezred küszöbén” kérdéskörét tűzte ki témájául. GADÁNYI KÁROLY főiskolai rektor „Köszöntő beszéd”-ében egy konferenciasorozat (1981; 1987; 1992) új állomásának, egy szép hagyomány folytatásának tekintette a jelen tanácskozást. Azt kívánta, hogy a vállalt témának „sikeresen feleljen meg a konferencia. Szakmai, baráti, emberi értékekben, élményekben egyformán gazdag legyen mindannyiunk számára” (7). Visszatekintve és a példás gyorsasággal megjelent kötetet nézegetve azt mondhatom, hogy a jókívánságok teljesültek.

Három plenáris előadás hangzott el.

KISS JENŐ („Gondolatok a magyar dialektológiáról az új évezred küszöbén”, 11–18) egyaránt hangsúlyozza a gyűjtés, a közzététel és a feldolgozás fontosságát, felveti az alkalmazott dialektológia többek között legneuralgikusabb kérdését, tudniillik a nyelvjárásiasság és a köznyelv viszonyát, az egyetemi és főiskolai oktatás, valamint a határon túli magyar dialektológia problémáját.

SZABÓ JÓZSEF előadásának alcíme szerint „néhány tájszótár alapján” (pontosan kilencet vesz figyelembe) „A népi szemléletmód tükröződése a szókészletben” kérdését járja körül egy készülő tanulmányának részletében (19–27), népi szemléleten azt a látásmódot értve, „ahogy a természeti környezetben élő, ahhoz mindennapi tevékenységükkel szorosan kapcsolódó kisebb-nagyobb közösségek az anyagi világ, a valóság jelenségeiről, dolgairól és azok megnevezéseiről gondolkodnak” (19). Tanulságos a népi időszámítás kifejezésére felhozott példák sora. Ezt kiegészíteném a Felsőnyárádon is az idősebb lakosság körében általánosan használt és a II. világháború közvetlen előtti, alatti és közvetlen utáni időket jelöli: *front előtt*, *frontkor*, *front után*. Mennyi megfigyelés, tapasztalat, tudás jelentkezik az átvitelek, a jelentéssűrítések példáiban. Ezt a tudást megőrizni a

KISS JENŐ által is hangsúlyozott szakadatlan gyűjtőmunkával lehet, s érdemes a SZABÓ JÓZSEF példája nyomán a gyűjtést feldolgozva közzétenni.

Harmadikként SZABÓ GÉZA számba vette „Dialektológiánk néhány aktuális kérdése”-t (29–33) s ennek ürügyén a Szombathelyen végzett munkát. Megállapítja, hogy az „élnyelvi feltárás, kutatás a hagyományos területi változataink vonatkozásában olyan tanulságokkal is szolgál, amely dialektológiánkban szokatlan aspektusokat körvonalaz, az ún. atlaszdialektológiának is csupán mellékterméke lehet [...]. Az adatközlők részletes nyelvi életrajza messzemenőig segített felszínre hozni sok olyan információt, ismeretet, amely már a megszokott nyelvjáráskutatási témákon messze túlmutat” és kiemeli „néhány harsányabb összefüggést” (29). Ilyen a földbirtoklás vagy nincstelenség és az iskolai végzettség összefüggése, a lányoknál a cselédkedés és a „nyelvi művelődés” kapcsolata, a férfiak „röghözkötöttsége” a fiatalabb női családtagok várost járó mobilitásával szemben stb. Nagyvonalú és csapatmunkát igénylő kutatási elképzelést vázol. Néprajzi-népismereti szóföldrajzi előkutatás végzése, élnyelvi szöveggyűjtés nyelvtani dolgozatokhoz, ezek alapján monográfiák születése, s „az említett feladatok esetében legutoljára készülne el” a valóságosan regionális szótár/tájszótár (33). Az ún. „nyelvjárások nyomvonalán” végzett kutatások mellett vagy azokkal együtt a „népnyelvkutatás [...] a fentiekén kívül sok más témával is foglalkoznék”: a területi változatokat hordozó embercsoport nyelvi kultúrájával, a verbális kommunikáció kérdéseivel, a nyelvi divattal (vö. 33). Idézem még a SZABÓ GÉZA által felsorolt lehetséges kutatási témákat: „A szóalkotás, szóteremtés, névadás, nyelvi gondolkodás. Beszédstílus: humor, udvariaság, durvaság. Jókívánságok, köszönési/köszöntési szokások, formák. — Szójárások, közmondások, szólások” (33). Csak jószívvel kívánni lehet, hogy egy ilyen nagyarányú, a nyelvjárási és népnyelvi kutatás igényével fellépő kutatási terv valóra váljon.

A kötet a szekcióülések előadásait az előadók betűrendjében tartalmazza. Az ötven előadásnak 54 szerzője van. A résztvevők a határokon belül képviselik az összes kutatóhelyet, de jöttek a határokon túlról is, mint például KOŽIK DIANA, MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ, MURÁDIN LÁSZLÓ, SÁNDOR ANNA, ZÁDROVICH BERNADETT. Két előadás nem magyar nyelvű rövidebb magyar tartalmi kivonattal. MELITA ZEMLJAK „A mássalhangzó-kapcsolatok tartammérésének néhány sajátosságá”-val (331–341) foglalkozik. ZINKA ZORKO számba veszi, hogy milyen „A szlovén nyelvjárási irodalom a Rába és a Mura között” (347–354). A nyelvjáráskutatást széles értelemben felfogó és igen tanulságos tartalomjegyzékből először kiemelem azokat, amelyek a dialektológiát és a névtani kutatást kapcsolják egybe. BAUKÓ JÁNOS, BÍRÓ FERENC, HAJDÚ MIHÁLY, MIZSER LAJOS, N. CSÁSZI ILDIKÓ, valamint VÖRÖS FERENC előadása tartozik ebbe a sorba. A dialektológia oktatásának fontossága tűnik ki BALÁZSNÉ FODOR KATALIN és GERSTNER KÁROLY közös előadásából és RAJSLI ILONA vagy VARGA JÓZSEFNÉ

írásából. A terepmunkát, illetve a gyűjtési tapasztalatokat vizsgálja N. MARKÓ JULIANNA és SAJTOS JÓZSEF. ZELLIGER ERZSÉBET a „Nyelvi kontaktusok és az egyetemi oktatás” kérdésével foglalkozik (327–30). Érdekes csokrot lehet össze-gyűjteni azokból az előadásokból, amelyek magyar nyelvjárás és idegennyelv-(járás) kölcsönhatását vizsgálják. Ide tartozik BOKOR JÓZSEF, BORBÉLY ANNA, KOLLÁTH ANNA, N. CSÁSZI ILDIKÓ, SÁNDOR ANNA, VÖRÖS OTTÓ, ZÁDROVICH BERNADETT előadása. BALOGH LAJOS és KISS GÁBOR közösen számítógépes vizsgálati lehetőséget mutatnak be. DOMBINÉ BOROS MARGIT és PESTI JÁNOS is az új technika lehetőségeit igazolja „ablaknyitogató” CD-romjuk ismertetésével és bemutatásával. HEGEDŰS ANDREA dolgozata is ebbe a körbe illik („Nyelvjá-rási atlaszok egyesítési lehetőségei”, 120–7). Internetes mondapályázatról szá-mol be PESTINÉ HARCOS VERONIKA. RADVÁNYI PÉTER (250–4) hozzáfogott „egy magyar Dialektológiai Archívum létrehozásához abból a célból, hogy a számítógép kínálja informatikai lehetőségeket a dialektológia, illetőleg általában a nyelvészeti kutatás és oktatás szolgálatába állítsuk. Az archiválás célja a meg-felelő hangállományok (nyelvjárás szövegfelvételek) állagmentése digitális hor-dozóra való írással, egyszersmind pedig új gyűjtéseknek a fogadása. [...] az ar-chívum felépítésénél fogva alkalmas bármilyen nyelvjárás anyag fogadására, tehát betöltheti akár egy nemzeti népnyelvi adattár szerepét is” (250). Úgy lát-szik, a technikai lehetőségek bővülése és fejlődése jól szolgálja a többek által megfogalmazott „minél többet felgyűjteni a jelen állapotból” igényt. Magam is azon a véleményen vagyok, hogy a gyűjtéssel a jövő kutatás és feldolgozás szá-mára konzerváljuk az anyagot. A nyelvjárástörténet tűnik fel néhány írásban (GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ, GUTTMANN MIKLÓS, NÉMETH MIKLÓS, TERBE ERI-KA). Részletkutatással foglalkozik Cs. NAGY LAJOS, HEGEDŰS ATTILA, KOŽIK DIANA, VARGA JÓZSEF, VESZPRÉMI ESZTER. Elméleti irányultságú BODÓ CSA-NÁD, JUHÁSZ DEZSŐ, KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA, MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ, MOLNÁR ZOLTÁN, NYIRKOS ISTVÁN, POSGAY ILDIKÓ előadása. Vegyes kategó-riába sorolom H. GERENDÁS ÁGOTA, H. TÓTH TIBOR és VITÁNYI BORBÁLA na-gyon érdekes kérdésekkel foglalkozó tanulmányát. Itt említem MURÁDIN LÁSZ-LÓnak a nyelvjárás többlet és hiány kérdését taglaló, a moldvai csángó nyelvjá-rásból vett példákkal illusztrált igen izgalmas írását. A történelmi körülmények erőteljes figyelebevétele rokonítja P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT szerzőpáros („Trianon hatása a nyelvi változásokra 1–2.”, 235–45) és ZILAHÍ LAJOS („Nyelvjárás helyzetkép a Sárrét határmenti falvaiból”, 342–6) kutatását.

Igyekeztem minden előadót legalább megemlíteni, bemutatva, hogy milyen sokan és sokfelől gyűltünk össze, és milyen sokrétű volt a dialektológia proble-matikája az új évezred küszöbén. Kettő mégis kimaradt — s nem véletlenül. Az egyik KÁLNÁSI ÁRPÁD debreceni kollégám, aki „A készülő Debreceni cívis szó-tárról” számolt be, felidézve Csűry Bálint meg nem valósult tervének mai tető alá hozását. „A cívis szótárban [...] történeti (levéltári, okleveles) adatok nem

lesznek, a szótár csak XX. századi (élő) adatokat fog tartalmazni” (155). Az anyag forrásai többek között: hallgatói gyűjtések, záródolgozatok, szakdolgozatok, számuk mintegy hetven; a SzamSz. szócikkeinek kikérdezésével összeállt 63 egyenként 90 perces kazettának az anyaga; a „Cívis beszélgetések Debrecenből” (A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 74. sz.) című szöveggyűjtemény, „amelyben a cívis társadalom mindennapjaival kapcsolatos témakörök, a gazdálkodás, lótenyésztés, kenyérsütés, dísznőölés, a társasági élet (bálok, lakodalom, ünnepek) stb. szerepelnek” (156). A szerző a „Magyar nyelvjárások atlaszá”-nak, illetve „A magyar értelmező kéziszótár” táji és népi jellegű anyagának debreceni vonatkozásait is feldolgozta, és ellenőrzés céljából ki is kérdezte. Többéves munkával dolgozta be a szótár anyagába az „Új magyar tájszótár” már megjelent kötetéből a debreceninek tekintett anyagot. Sajnos, keserű hangvételű, de nem tanulság nélkül való az a néhány kérdés és tapasztalat, amit KÁLNÁSI ÁRPÁD írása végén említ. Idézem: „Érdemes-e ma ilyen idő- és munkaigényes vállalkozásba fogni? A tudomány oldaláról csak igen lehet rá a felelet. De ha a szakmai előrehaladás oldaláról közelítünk a kérdéshez, már nem ilyen egyértelmű a helyzet. A szótárkészítőnek azonban nemcsak a garantált szakmai elmaradás, lemaradás tényével kell számolni, hanem az innen-onnan megfogalmazott kifogásokkal is, melyek esetenként nem a jobbítás, hanem a gáncsoskodás szándékával fogalmazódnak meg” (159).

A másik, eddig még nem említett előadás az ÖRDÖG FERENCÉ („A Koppány menti tájszótár regionalitásáról”, 226–8). KÁLNÁSI ÁRPÁD nem kedvező tapasztalatai ellenére ÖRDÖG FERENCnek módjában van sorjáztatni az utóbbi bő húsz évben megjelent tájszótárakat. A sort a 2000-ben megjelent „Koppány menti tájszótár”-ral zárja. A saját gyulaji gyűjtését és SZABÓ JÓZSEF szótárának anyagát összevetve 22%-os eltérést talál. „S a kérdés az, ekkora különbség esetén akár egyik, akár másik tájszótár reprezentálhatja-e a nyelvjárási régiót vagy nem. Ha nem, akkor a Koppány mente kistájnak tekintendő, ha pedig igen, akkor a jövőben ebből a régióból nem újabb tájszótárakat, hanem csak tájszójegyzékeket kellene összeállítanunk” (228). ÖRDÖG FERENC az *igen* mellett van, s azt az igényét fogalmazza meg, hogy „nincs okvetlenül szükségünk sem gyulaji, sem más tájszótárra; sürgetően szükséges viszont olyan kistájokról vagy éppen nyelvjárási régiókról tájszótárt készíteni, ahonnan nem állnak rendelkezésünkre még bőséges tájszójegyzékek sem” (228).

Ha ÖRDÖG FERENC a régiót reprezentálóknak tekinti SZABÓ JÓZSEF és BOZÓKI MARGIT „Koppány menti tájszótár”-át, a gondolatmenetéből számomra az következik, hogy az egyes tájszótárak vagy tájszójegyzékek sorakoztassák fel azt a többletet, amely nem jelentkezik az alaplumban. Nekem viszont itt az a kérdés, hogy az alaplum pluszként jelentkező anyaga hogyan mutatkozik hiányként az egyes tájszótárakban, illetve tájszójegyzékekben. Most mennyire kapóra jön-

ne nekem, ha a kötet végére összeállított tárgymutatóban egyből megtalálnám a HEGEDŰS ATTILA névvel összekapcsolt ún. hiányszótárt. Egyébként MURÁDIN LÁSZLÓ hivatkozik rá a 199. lapon.

A kötet szerkesztői előre megkérték az előadókat, hogy az általuk kívánt tárgyszavakat adják meg. A „Tárgymutató”-t (358–77) megvizsgálva azt látom, hogy a szerkesztők a megadottnál sokkal bővebb anyagot vettek fel, különösen ha a kurzivált nyelvjárási adatok sokaságára gondolunk. A „Tárgymutató” hozzávetőlegesen 900 címszót tartalmaz. Ebből kivonom a nyelvjárási adatokat, akkor megmarad körülbelül a címszavak fele. A megmaradókból a *dialektológia* 14, a *nyelv*, *nyelv-*, *nyelvjárás*, *nyelvjárás-* címszavak együtt 50 képviselettel fordulnak elő.

Utoljára említem DEME LÁSZLÓ nyitó és zárószavait. „Köszöntő-megnyitó beszéd”-ében (9–10) visszatekint 1941-ig, az I. magyar népnyelvkutató értekezletig azzal a megnyugtató gondolattal, hogy napjainkban is „Él a magyar dialektológia!” (9), amely kapcsolatokat keres és ápol a szocio- és pszicholingvisztikával, „és csináljuk tovább!” (10) a lehetséges alternatíva.

A „Zárszó”-ban (355–7) a plenáris és szekcióelőadások „étlapjának” ismertetében megnyugvással nevezi „hozamnak” (355) a szimpozion eredményeit, és ismétli meg bevezető szavait a szimpozion jóvoltából bizonyítékokkal alátámasztva: „Él a magyar dialektológia” (355). A jövőre nézve megfontolásra javasolja „egy dialektológiai szervezetnek a megalakítását”, s erre „talán éppen Kiss Jenőnek van legadódóbb lehetősége” (356), hogy az anyanyelv és az anyanyelvészet problémája az új évezred közepén megnyugtatóan megoldódjon.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

BAKÓ ELEMÉR, **Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról.**

Szerkesztette KÁLNÁSI ÁRPÁD. Kiadja a Bakó Magyar Népnyelvi Szótár Alapítvány. Debrecen, 2002. (90 lap)

A kötetet BAKÓ ELEMÉR színes portréja nyitja, majd özvegyének tollából az „Előszó” következik. Ez a szűk másfél lap fontos információkat közöl. A dialektológiai kutatás igényeit ismerte nem árt tudnunk, hogy „Ez a kis kötet azoknak a cikkeknek a gyűjteménye, amelyek a New Jersey államban kiadott Magyar Egyház című református folyóiratban [...] az 1960-as években időközönként megjelentek” (5). Gondolom, hogy a „Magyar Egyház” politikai/egyházi, de leginkább kulturális fórum, amelyben a szerzők az olvasóknak nem tudományos igényeit akarják kielégíteni, hanem érdekességekkel szolgálni a közösség életé-

ből. Erre kiváló példa lehet az „Egy hét vakáció Pittsburgben és környékén” című úti beszámoló (43–7), melyből részletesen megismerjük az utazás megszervezését, a segítőköt és a vendégfogadókat, a beszélgetések témáját. Ennél sokkal fontosabb, amit a következő részletből — amúgy mellékesen — megtudunk: „ahogy egy, szinte véletlenül belénk akadó fiatal gimnáziumi tanár beszéde tanúsítja, az ottani magyar leszármazottak, bár csak ritkán olvasnak magyarul, legalább is manapság, még mindig *jól beszélnek a szüleiktől tanult magyar nyelv népi változatait. Mindez hangszalagra is került.* [...] S délelőtt meg is kezdődött az öregek processziója: jó öreg Tóth Sándor, a régi, első világháború előtti vasgyári munkások életéből mondott el megkapó részleteket; H. Gönczi András, volt pittsburgi villamoskalauz, érdekes képekben ismertette a pittsburgi villanyoshálózat fejlődését; a nagyváradi születésű Vezendi Imre régi váradi emlékeket eleve-nített fel; Jaskó Márton, a kitűnő hentesmester pompás elbeszélésében pedig *hangszalagra került* néhány helyi nyencség készítmódja is” (45, a kiemelések tőlem: K. Sz. Á.). Az itt mellékesnek tűnő információ, hogy mindez hangszalagra is került, a legfontosabb.

Itt térek vissza az „Előszó” másik fontos információjához: „Az említett cikkekhez szervesen kapcsolódva mintegy ötven hangszalag [pontosan 49, vö. 81] őrizi azokat a beszélgetéseket, amelyeket BAKÓ ELEMÉR fírasztó munkával, sok utánajárással készített több mint háromszáz amerikai magyarral. Ez az értékes anyag férjem végakarátának megfelelően nemrég a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének a tulajdonába került” (6).

A „Magyar Egyház” olvasóinak bizonyára nem volt igényük arra, hogy megtudják a beszélgető/adatközlő életkorát, iskolai végzettségét, vallását, magyarországi származási helyét. (Mégis lásd a fentebbi idézetben a nagyváradi születésű Vezendi Imrét!) De honnan került Amerikába H. Gönczi András vagy a kitűnő hentesmester, Jaskó Márton, nem is beszélve a fiatal gimnáziumi tanárról, akinek bizonyára felmenői jöttek valahonnan, mint ahogy „New Jersey állam magyar telepeseinek nagy része Abaúj, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Szabolcs, Szatmár, Hajdú és Bihar megyéből került ki, tehát arról a területről, amelyet Magyarországon (beleértve a most Csehszlovákiához, a Szovjethez csatolt Kárpátaljához és Romániához tartozó szomszédos területek magyarságát is), mint a magyar nyelv északkeleti nyelvjárási területét ismerjük” (30). A felsorolt megyék — vegyük most csak az általam nemcsak elméletileg, hanem nyelvjárás-gyűjtői tapasztalatból is ismerteket —, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Hajdú-Bihar lakossága a nagy északkeleti együttesben korántsem egységes nyelvváltozatot beszél. Ezért fontos a származás vagy a felmenők származásának helye. Vagyis melyik a magyar nyelvnek az a közelebről is meghatározható „népi változata”, amelyet még maguk a kivándoroltak és leszármazottaik beszélnek.

Fel sem merül bennem az a gyanú, hogy a kazettákon a felvételt készítő gyűjtő mindazokat az információkat ne rögzítette volna, amelyeknek ismerete a

dialektológiai vagy szociolingvisztikai feldolgozáshoz elengedhetetlenek. A kutatás céljának és módszerének ismertetése meg is erősít ebben (28–42). Jó tudni, hogy a felvételek a Debreceni Egyetemen vannak, s a jelen kötet megalapozza a lehetőséget ahhoz, hogy a kazettákon „megőrzött ízes beszélgetések, önvallo-mások a most megjelenő cikkekhez csatlakozva önálló kötetben is napvilágot láthatnak majd” (6). Ez lesz az igazi nagy eredménye BAKÓ ELEMÉR gyűjtő-munkájának, hiszen a megjelent kötetnek csak egy írása, a „New Jersey öreg magyarjainak emlékeiből” (59–67) című közöl az újságcikk igényeinek megfelelően igen elnagyolt átírásban szemelvényeket a felvételek anyagából.

A kötet közli BAKÓ ELEMÉR „Önéletrajz”-át (7–18), amelyet 1989-ben írt meg „annak az intézménynek, Debrecen egyetemének”, amely egykor a tudománys munkára felkészítette és kibocsátotta (18). Ebből az írásból egy talajából kiszakított életet ismerhetünk meg, de azt az igyekezetet is, hogy BAKÓ ELEMÉR mindenképpen és mindenhol szolgálni akarta a magyarságot mint tudós és mint közéleti ember. A háború megszakította itthon szépen induló tudományos pályáját. Rövid müncheni kitérő után 1951-ben már Amerikában van. Itt hadd idézzük az „Önéletrajz”-nak azt a részletét, amelyik az amerikai helykeresés és -találás idejét írja le. „Washingtonban már közvetlenül 1951 nyarán történt megérkezésem után bekapcsolódtam az amerikai magyarság közéletébe: az Amerikai Magyar Szövetség ekkor ünnepelte Kossuth Lajos 1851–52-ben tett, nagy jelentőségű amerikai szónoki körútjának a 100. évfordulóját, és én hamarosan ennek a programnak a keretében kaptam alkalmazást mint ösztöndíjas kutató. Így ismerkedtem meg [...] a Kongresszusi Könyvtár magyar gyűjteményével, és érlelődött meg bennem az elhatározás, hogy mindazt a magyarságismeretet, amelyet hazuról hoztam, és azokat a tapasztalatokat, amelyeket az emigrációban töltött évek alatt szereztem, Washingtonban és lehetőleg a Kongresszusi Könyvtárban fogom kamatoztatni nehéz helyzetben levő hazám és népem javára. Végre 1955-ben megkaptam egy nekem való állást: »Hungarian Specialist« lettem a Könyvtár »Slavic and East European Division«-jában. [...] mindig szigorúan ügyeltem arra, hogy [...] tudományos minősítem alapja mindig a hazuról, főleg Debrecen egyeteméről hozott doktori oklevelem legyen” (14). Az nagyon tanulságos, hogy a Debrecenben kapott ösztöndíjat — az akkori terminológiával élve — a népnyelv kutatására, gyűjtésére élete végéig megőrizte szer-teágazó munkássága közepette is.

A következő írás („Magyar népnyelvkutatás”, 19–22) a „Magyar Egyház” cikke HARSÁNYI ANDRÁSTÓL, aki BAKÓ ELEMÉR kutatásaira és az amerikai magyarok, de közelebbről a New Jersey magyarsága körében végzendő munkára és tervekre hívja fel a figyelmet. BAKÓ ELEMÉR megemlékezett mesteréről, Csűry Bálintról halálának huszadik évfordulóján (23–7). A megemlékezést a kötet leg-hosszabb írása követi „Az amerikai magyar népnyelvkutatás céljai és módszere” címmel (28–42), amely a hozzáfűzött megjegyzés szerint egy tudományos elő-

adás alapján íródott a „Magyar Egyház” számára. Tudományos körökben nem ártana az eredeti előadást (is) könnyen hozzáférhetővé tenni.

Hírt kapunk egy 1905-ben kiadott „Amerikai Magyar Útmutató”-ról is, amely a tartósnak ítélt magyar bevándorlást akarta segíteni hasznos tudnivalókkal, gyakorlati tanácsokkal a „magyar és tót honfitársak” számára (48–52).

Érdekes kutatási problémát vet fel BAKÓ az első olyan doktori értekezésről, amely 1947-ben az amerikai magyar népnyelvről szólt, és 1962-ben, a cikk írásakor még kiadatlan volt (53–8). Az utolsó írás (67–74) hírt ad az első ösztöndíjról, 750 dollárról, amit a szerző az amerikai magyarok nyelvének kutatására kapott az Amerikai Filozófiai Társaságtól. Részletesen beszámol a háromhetes munkáról, az adatközlőkről. Felteszi a kérdést, hogy „mit tehetne az amerikai magyarság, mit tehetnének az amerikai magyar egyházak, egyletek és szervezetek ennek a gyűjteménynek intézményes formában való megalapozására” (74). Remélem, hogy a cikk utolsó sorai nem maradnak pusztába kiáltva: „A nyom nélkül elmúló öreg magyarokat nem fogja többé megszólaltatni soha senki. S a kiadatlan gyűjtemények anyaga sohasem fog odakerülni sem a magyar, sem az amerikai kutatók könyvtárába. Ideje, hogy a tíz- és százezerdolláros költségvetések gazdája (a milliódolláros költségvetések gazdáiról nem is beszélve) vegyék észre, hogy a dolognak ez a része az ő feladatuk, és semmiképpen sem lehet egy magános magyar nyelvész kötelessége, sem pedig nem akasztható mindörökre az amerikai tudományos társaságok nyakába” (74). Utolsó írásként közli a kötet BAKÓ ELEMÉR „Magyar szavak szálljatok” című versét is, ízelítőt adva szépirodalmi munkásságából.

A kötetet BAKÓ ELEMÉR tudományos, publicisztikai és irodalmi munkásságának bibliográfiája, valamint az általa többek között Kossuth, a Kalevala, Széchenyi, Munkácsy, 1956, Rákóczi tiszteletére és emlékére rendezett tizenöt kiállítás jegyzéke zárja.

Nem ártott volna, ha a szerkesztő a kötelező szerénységet félretéve egy „Utószó” erejéig részletesebb eligazítással szolgál a Bakó-hagyaték jelenlegi állapotáról, a kiadási munka állásáról, illetve a további tervekről.

A tetszetősen kiállított kötet a szerkesztő mellett a technikai szerkesztő, Kecskeméti Legoza Eszter és a Piremon Kisvállalat nyomdai munkáját is dicséri.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

„Az alakzatok világa” című sorozat azzal a céllal született, hogy füzet formában közze tegye az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stíluskutató csoportnak az alakzatok terén végzett legújabb kutatási eredményeit.

E tematikus sorozatnak az első darabja két dolgozatot tartalmaz: SZATHMÁRI ISTVÁNNak a sorozat beköszöntő gondolatait „Alakzat kutatásunkról” (5–12) címmel és GÁSPÁRI LÁSZLÓnak „A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése” (13–33) című tanulmányát.

SZATHMÁRI ISTVÁN mint a Stíluskutató csoport vezetője először visszatekint korábbi tevékenységükre. Kiemeli az 1970-ben szerveződő kutatócsoport három évtizedes munkásságából a nyolcvanas évek végéig tartó működést. A csoport fő kutatási témája ekkor a századforduló nyelve és stílusa volt. Az eredményt a „Tanulmányok a századforduló stílustörékvéseiről” (Szerk. FÁBIÁN PÁL–SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1989) címmel napvilágot látott, egyetemi segédkönyvként is használt kötet bizonyítja. 1992-től az OTKA támogatással működő kutatócsoport újabb nagy témakör vizsgálatába fogott, hiszen kutatásának tárgyává a két világháború közötti stílusirányzatokat tette azzal a céllal, hogy stíluselméleti kérdéseket, fogalmakat tisztázzon. A stilisztika elméleti háttérének újrafogalmazását elvégezni szándékozó törekvés eredményességét az 1996-ban SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztésében napvilágot látó „Hol tart ma a stilisztika?” című, stíluselméleti tanulmányokat egybefogó kötet jelzi. Ennek mintegy folytatása a funkcionális stilisztikai elemzési módot bemutató „Stilisztika és gyakorlat” címmel 1998-ban megjelenő, szintén SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztette stíluselemzés-kötet, amely a legkülönbözőbb műfajok és szerzők stílusának vizsgálatára vállalkozik.

A kutatócsoport harmadik nagy témaköre az alakzat kutatás (szintén OTKA támogatással) nem előzmények nélkül jött létre, hiszen ilyen jellegű vizsgálódások leírásai már az előző kötet tanulmányaiban is megjelentek, például GÁSPÁRI LÁSZLÓ „Egy új retorika- és stíluselmélet vázlata” és BENCZE LÓRÁNT „A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás” című dolgozata, illetve a Stíluskutató csoport megbeszélésein több esetben is egy-egy alakzat megtárgyalása volt napirenden. A témakör közvetett előkészítőinek tekinthetők a Stíluskutató csoport egyes tagjainak a módszerek kimunkálását segítő stilisztikai munkái: SZATHMÁRI ISTVÁN „Stílusról, stilisztikáról napjainkban” (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994), illetve „Három fejezet a magyar költői stílus történetéből” (NytudÉrt. 140. sz. Bp., 1995), TOLCSVAI NAGY GÁBOR „A stílus diszkurzív elmélete” (szerk. Helikon 3. Bp., 1995), illetve „A magyar nyelv stilisztikája” (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996) és BENCZE LÓRÁNT „Mikor, miért, kinek, hogyan? Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban” (I–II. Corvinus Kiadó, Bp., 1996) című írásai.

A továbbiakban SZATHMÁRI ISTVÁN az alakzat téma választását indokolja meg. Először is arra az ismert tényre hivatkozik, hogy az alakzat „a klasszikus retorika alapfogalma” (7), átfogja szinte a teljes kommunikációt, illetve napjainkban a költészetbeli szerepe is megnőtt. Másrészt azt hangoztatja, hogy bár az alakzatokkal foglalkozás Arisztotelésztől máig tart, mégis vitatott az alakzatok meghatározása, száma és rendszerezése is. A sorozat szerkesztője ezenkívül is sok tisztázandót lát az alakzatok világának felderítésében: például a kommunikációban betöltött szerepük, jellegzetességeik stb. feltárását. Alaposan foglalkozik az alakzatok kutatásának módszereivel is. Megállapítja, hogy filológiai, kultúrtörténeti, esztétika- és poétikatörténeti kutatást igényelnek. És mivel az alakzatok csak szövegben vizsgálhatók mint annak szerves részei, feltárandó a szövegtípussal és a szövegértelemmel való összefüggésük is, illetve az alakzatok nyelvi-stilisztikai jelenségek lévén, kutandó nyelvi és kognitív univerzálé voltak, de ugyanakkor az egyes alkotásokban való realizációjuk is.

Mindezek figyelembevételével a következőképpen körvonalazza SZATHMÁRI ISTVÁN az alakzatok kutatás céljait: 1. az alakzat alapproblémáinak tisztázása (az alakzat fogalma, szerepe, osztályozása, tudományági helye, a nyelvi szintekkel való összefüggése stb.); 2. a legfontosabb alakzatok, alakzattípusok alapos feltárása; 3. egy vagy több alakzat kapcsán alkotók, műfajok, stílusrétegek, korstílusok és stílusirányzatok alaposabb megismerése; 4. az egész alakzattan, egyes alakzattípusok és alakzatok tudománytörténeti háttérének felderítése (9).

A cél megvalósítása érdekében a Stíluskutató csoport a jövőben is mindig vitaindító előadásokat tart, és tematikus füzeteket jelentet meg az alakzatokkal kapcsolatos elméleti, tudománytörténeti vizsgálatokról és gyakorlati elemzésekről.

A cikk további részében SZATHMÁRI ISTVÁN nagyon világosan meghatározza az egyes alakzatok tárgyalásának szempontjait: „a) a fogalom többszemponútú körüljárása; b) az alakzat helye a hasonló jelenségek rendszerében; c) reális és szükségszerű visszatekintés; d) az illető alakzat jellemzése (szintaktikai, szemantikai, pragmatikai, szövegtani, stilisztikai stb. sajátosságai; mely nyelvi szinten szinteken jelentkezik; alfajai stb.); e) használat korábban és napjainkban a szépirodalmi — és legalábbis elvben — valamennyi stílusrétegben; f) ezután megoldandó problémák az illető alakzattal kapcsolatban; g) felhasznált és felhasználható fontos magyar és idegen nyelvű szakirodalom” (9).

Ezek teljesítésének reményében bocsátja útjára a sorozatot SZATHMÁRI ISTVÁN, a sorozat szerkesztője.

„Az alakzatok világa” című sorozat második írása GÁSPÁRI LÁSZLÓnak „A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése” (13–33) című tanulmánya. Mint az értekezés címe is jelzi, a szerző nem kívánja az alakzatelméletet egészében feltárni, csupán néhány kiemelt problémájával foglalkozik, illetve a „funkcionális” jelzővel a téma szűkítésére és egyben kijelölésére is utal.

A szerző 20 oldalon végtelenül tömör, feszes stílusban összefoglalását adja a funkcionális alakzatelméletnek a klasszikus és a neoretorika által meghatározott rendszerek és az alakzatok természetének ismerve alapján. Azzal indítja gondolatsorát, hogy egy idézetten szemléletesen világítja meg az alakzatoknak az alá-, fölé- és mellérendeltségben való funkcionális jellegüktől függő strukturálódását, vagyis azt, hogy „az egyes alakzatformák komplex összetevőként ... ágyazódnak be fölérendelt alakzatukba” (23).

A gondolatalakzatok vizsgálatának általános szempontjait GÁSPÁRI LÁSZLÓ dolgozata első fejezetében a következőképpen határozza meg: pragmatikai, szemantikai, grammatikai és formai/pozicionális, az utóbbin belül abszolút vagy relatív kötöttségű vagy kötöttség szempontjából közömbös ismervek alapján kell vizsgálandni. Meggyőződése szerint az alakzatok egyedi jegyeik mellett szükség-szerűen hordozzák a fölérendelt alakzattípus kritériumait, ezért a gondolatalakzatok tárgyalása „az egyéb alakzatok minősítését, a szövegben betöltött funkcionális természetük feltárását is magában foglalja” (13). Ugyanakkor azt is megállapítja: a „funkcionális strukturálódás természetesen magának az alakzat jellegének is függvénye” (13).

A tanulmány írója kiemelten foglalkozik írása második részében az ún. komplex alakzatokkal, vagyis az „egy pragmatikai kereten, illetve egy domináns szemantikai jegyen (mint globális struktúraszervező elven) belül a különféle alakzattípusok” (14) funkcionális társulásával, egymásra épülésével. Magának a komplex alakzatnak a sajátos felépítettségére remek szemléltető példákat pontos fogalmakkal elemez a Bibliából és egy Ady-versből. Ezekkel kitűnően igazolja elméleti tételét: „E komplex alakzatok a szövegnek vagy retorikai-stilisztikai konstrukcionális egységei, vagy az egész kompozíciót formáló megoldások” (14), illetve „E többszörösen motivált formák a többszintű, többszörös kódolás eszközei” (22).

A komplex alakzatok két nagy típusát különíti el a szerző: az eltérő és az azonos műveletekkel létrehozottakat. Nagyon szemléletesen láttatja meg idézetekkel, hogy az eltérő műveletek komplex alakzatai a hangok szintjén miként jelennek meg, például egy detrakciós/adjekciós eljárással keletkezett hangalakzat immutáció alakzattá válik, és így archaikus formát ölt (*ellenségim, vagon*); illetve az azonos műveletek miként épülnek be komplex összetevőként fölérendelt alakzatukba. Ezáltal meggyőzően mutatja be, hogy a pragmatika nyelvi megformáltságba öltözik.

Az alakzategyüttesek összetevőinek funkcionális leírhatóságához kiindulópontnak GÁSPÁRI LÁSZLÓ a klasszikus és a neoretorika alakzatrendszerének ismeretét tekinti. A klasszikus retorika négy alapműveletének (adjekció, detrakció, immutáció, transzmutáció) és az alakzattípusok, vagy másképp metabolák négy típusának (hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzat) az egymásra vetítésével keletkező rendszer elemeit a teljesség igénye nélkül taglalja, hiszen csak a hang- és

mondatalakzatokkal foglalkozik, mivel a funkcionális alakzatelmélet szempontjából ezeket tartja fontosnak.

Nemegyszer kritikai megjegyzéssel is illeti az alakzatrendszereket. Így például megállapítja: „A mondatalakzatok fajtáit, lehetséges típusait a klasszikus retorika — néhány kivétellel — csak mint gondolatalakzatot tartja számon, vagyis a mondat- és gondolatalakzatok mivolta egybemosódik” (17), más helyen viszont egyértelműen állást foglal a neoretorika elképzelése mellett, kijelentve: „A gondolat- és a komplex alakzatok jellege, valamint a retorika, a grammatika és a stílus együttlátása nem teszi indokolttá azt a nézetet, amely a trópusokat kiemeli az alakzatok köréből” (24).

Az alakzatrendszerek ismertetése után GÁSPÁRI LÁSZLÓ azt az elméleti kérdést feszegeti: miként illeszthető be a retorika műveleti rendszere egy dinamikus rendszerszemléletű nyelvelméletbe, amely a nyelvet keletkező és pusztuló entitásnak fogja föl. Erre — a tanulmányíró meggyőződése szerint — csakis a funkcionális szemlélet alkalmas, amelyben „a retorika eljárásai nem előíró, hanem az élménytől-szándéktól vezért műveletek” (21). Ennek a felfogásnak a jegyében jut el a szerző elvi következtetések levonásához: „A nyelv morfológiai, szintaktikai modifikációi mindig pragmatikai-kommunikatív tényezők következményei” (21), „az alakzatok nyelvi-grammatikai formája a jelölni kívánt tartalom függvénye” (22).

Ebben a részben a nagyon tömör fogalomértelmezéseket sokszor példák illusztrálják, amelyek egyben hűen mutatják azt is, hogy „a forma módosítása — akár a morfológiai vagy a szintaktikai szinten — nem jelentés nélküli változás vagy elváltozás, hanem a nyitott jelentésképzést szolgáló modifikáció” (22).

GÁSPÁRI LÁSZLÓ értekezésének harmadik fejezete Az alakzatok grammatikája és a stílus címet viseli. Ebben a szerző lapidáris meghatározása szerint „a *stilisztika* voltaképpen *funkcionális grammatika is*” (24), a stílus pedig „*grammatikai formával kódolt pragmatika*” (24). Ennek a felfogásnak — mint ahogy a szerző vallja — az elméleti háttere az, hogy „a képszerkezet, a mondatszerkesztés, a szövegtani konstrukció (vagyis az alakzatok komplex együttese) stílusosan rendelődik alá az élménynek, mely funkcionálisan szabja saját arculatához szükséges és lehetséges alakzatformáit, a magatartással formálja a módszert és ezen keresztül vetül a stílusra” (24).

Az értekezés negyedik, azaz A metafora szemantikai és grammatikai motiváltóságáról című fejezetében a szerző abból az alaptételből indul ki, hogy „grammatikai jellemzőinek megadása nélkül a metafora valójában nem interpretálható” (25). Ezért részletesen szól az általa egyértelműen alakzatnak minősíthető metafora létrejöttének grammatikai, szemantikai és pragmatikai motiváltóságáról, megállapítva ezek összefüggését, és kijelentve: a szemantikai motiváltóság a közvetett vagy közvetlen grammatikai motiváltság miatt funkcionális.

A metafora típusai szerint viszont különbség van a motiváltságban: az egyszerű vagy csonka metafora grammatikailag motiválatlan, mert mind „a melléknévi, mind pedig az igei lexémametaphora szófaji természete szerint beszerkesztve a szintagmatikus tengelyen csak tulajdonítást jelölhet” (25). Az explicit metafora alapstruktúrájának a szemantikai azonosításból születő ún. azonosító hozzárendelő szószerkezetet minősíti (26) a szerző. Külön tárgyalja a genitivus explicativus formájával kifejezett metaforát mint olyat, amely közvetlenül azonosít és az állapotféle határozói formában megjelenőt mint amely közvetett szemantikai azonosítás eredménye. Sajátos válfajként írja le az azonosító értelmező jelző metaforát mint amely a „közvetlenül azonosító mivolta ellenére »engedélyezi« a metafora pólusainak megfordítását” (29), és külön említi az értelmező jelző csonka grammatikai formáját is.

A grammatikai forma és a jelölt tartalom funkcionális egymásra utaltságát a szerző az (*úgy*), *mint*-tel szerkesztett mondat esetében bizonyítja be, és a következő észrevételeket teszi: „Ha az (*úgy*), *mint*-tel szerkesztett mellékmondatos összetételben tartalmilag nincs tertium comparationis, akkor a mellékmondat mindig állapothatározót fejez ki, amely a jelentésviszony alapján szemantikai azonosítás” (30); „Ha az (*úgy*), *mint*-tel szerkesztett mellékmondatos összetételben tartalmilag van tertium comparationis, akkor a mellékmondat mód- vagy módféle határozót fejt ki. ... Klasszikus értelmezésben ez a hasonlat” (30).

A dolgozat arra való hivatkozással zárul, hogy a funkcionális alakzatelmélet kérdésköre a retorika, a stilisztika és a grammatika kölcsönviszonyát érzékelteti, hiszen minden „nyelvileg megformált tartalom — mint a grammatikai és szemantikai motivációk hálózata — a grammatika alakzataiba, formáiba rendeződik” (32).

Ez a rövid, tömör értekezés a funkcionális alakzatelmélet néhány fontos kérdésére úgy világít rá, hogy feltárja a klasszikus és a neoretorika alakzatrendszerét, és sok szépirodalmi példa elemzése révén bizonyítja a funkcionális alakzatelmélet alapelveit és elemzési módszereit. Ezért a stilisztika-retorika-grammatika iránt érdeklődő szakembereknek, illetve a magyartanároknak hasznos elvi, módszertani, gyakorlati útmutatást ad.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, **A retorikai kérdés rövid tudománytörténete.**
Az alakzatok világa 3. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001. (117 lap)

1. „Nincsen külön szöveg és külön stílus, se szöveg stílus nélkül: a stílus a szöveg egy aspektusa” (GENETTE, GÉRARD, Stílus és szignifikáció: Helikon 41:

355), ez a stílus és a szöveg közötti szerves összefüggés lehet a magyarázata annak, hogy a következetes stilisztikusok mindig eljutnak a szövegig, illetve a szövegtanig. Nem véletlen tehát az sem, hanem egy konzekvens kutatói magatartás következménye, egy szervesen épülő tudományos pálya értékjelölő eredménye, hogy SZIKSZAINÉ NAGY IRMA stilisztikája után szövegtani szintézist írt (Stilisztika. Bp., 1994; Leíró magyar szövegtan. Bp., 2000, illetve Szövegértés — szövegelemzés — szövegalkotás. Bp., 2001), legutóbbi munkájának tárgyául pedig az érintett két tudományág vizsgálati területeit — egyebek mellett — legnyilvánvalóbban összekötő alakzatok egyikét választotta. Az alakzatok ugyanis „olyan szerkesztésmódok, amelyek egyszerre töltenek be stilisztikai és szövegszervező (kohéziós) szerepet” (SZATHMÁRI ISTVÁN, Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról?: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE–SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1983. 349). — A témaválasztás eme indokoltsága mellett a különös aktualitást jelzi, hogy a stilisztika napjainkban megkülönböztetett figyelemmel fordul az alakzatok felé. Így például a hazai stilisztika meghatározó jelentőségű műhelye, a Stíluskutató csoport az elmúlt négy évben egy gondosan megtervezett (remélhetőleg folytatódó) programban foglalkozott az alakzatok legfőbb kérdéseivel (lásd SZATHMÁRI ISTVÁN, Az alakzatkutatásról egy pályázat ürügyén: Nyr. 123: 303–9). E program kereteibe illeszkedve, annak mintaszerű tanulmányaként született meg az alább ismertetendő munka is, amellyel a szerző nem kisebb feladatra vállalkozott, mint hogy számba vegye „az interrogatio (a retorikai kérdés) két és félezer év óta használatos fogalmának a különböző tudományágakban szokásos értelmezését” (7).

Témáját a következőképpen járja körül: a szónoki kérdést szembeállítja a felvilágosítást kérő, ún. valódi kérdő mondattal, aztán elválasztja azt a kérdés többi alakzatától, majd különböző diszciplínáknak a szónoki kérdésre vonatkozó megállapításait összegzi, szembesíti, és így olyan következtetéseket von le, amelyek sok szempontú megközelítésből is érvényesek az interrogatióra.

Ennek megfelelően a könyv két nagyobb egységből épül fel.

Az első részben a szerző oly módon vázolja fel a retorikai kérdés tudománytörténetét, hogy sorra veszi az ezzel a kérdésalakzattal foglalkozó tudományágak megállapításait. Ezen az egységen belül — érthetően — a retorika kerül az első helyre, és kapja a legnagyobb terjedelmet (8–34), ezt követi annak a bemutatása, hogy miképp jellemzi a retorikai kérdést a stilisztika, a logika, a nyelvészet, az irodalomelmélet, a szemantika, a hermeneutikai filozófia, a pragmatika, a beszédaktus-elmélet, a kommunikációelmélet, a diszkurzuselemzés, a szociálpszichológia, a szövegtan és a frazeológia (35–71).

A második nagy egységben (71–110) SZIKSZAINÉ a legfontosabb, legjellegzetesebb álláspontok regisztrálásából, esetleges ütköztetéséből levonható tanulságokra építve több ponton is lényeges új szempontokkal, megállapításokkal egészíti ki a retorikai kérdés jellemzését.

2. Közelebbről a munka a retorikai kérdésre vonatkozó következő kérdéseket teszi fel és válaszolja meg a különböző diszciplinák tudománytörténeti vizsgálatával:

„miféle elméleti keret alapján tárgyalják az egyes tudományágak,
hol helyezik el elméleti rendszerükben,
milyen terminus technicusszal nevezik meg,
hogyan határozzák meg fogalmát,
milyen típusait különítik el,
hogyan működik a szövegben,
mi a célja a kommunikáció értelmi mechanizmusában,
mi határozza meg vizsgálati módját,
miféle más alakzattal rokonítják,
milyen más kérdésalakzattól különítik el?” (8)

A retorika történetének a tárgyalt alakzatra vonatkozó megállapításait bemutató rész bevezetésében SZIKSZAINÉ először azt rögzíti, hogy a retorikai stíluselméletek hogyan határozták meg rendszereikben a retorikai kérdés helyét, majd felsorolja, hogy milyen terminus technicusokkal jelölték a görög és latin nyelvű retorikák ezt a szkhémát. Mivel a retorikai kérdést (*ἐρώτησις* vagy *ἐρώτημα*; *interrogatio*, *interrogatum*, *rogatio*) az ókor óta az alakzatok közé sorolják, röviden érinti az alakzat fogalmának kérdéskörét is, felvetve azt a sokat vitatott kérdést, hogy a szóképek (*τρόπος*; *tropus*) az alakzat (*σχήματα*; *exornationes*, *figurae*) fogalma alá sorolhatók-e, leszögezi, hogy az alakzatot „elkülönítve a szóképektől” és szó-, illetve mondatalakzatokat megkülönböztetve (8–9) tárgyalja. Igazat kell adnunk a szerzőnek abban, hogy tárgya szempontjából szükségtelen az alakzatelmélet (figurativika) és trópuselmélet (tropológia) különállásának és egybeolvadásának problematikájával részletesebben foglalkozni, ugyanakkor utalnunk kell itt arra, hogy ezzel a kérdéskörrel az örvendetesen fellendülő hazai alakzatelméletnek előbb-utóbb mindenképp szembe kell néznie: ugyanis több szempontból (pl. az alakzatok általános jellemzése, osztályozása, funkcióinak leírása stb.) alapvető fontosságú annak tisztázása, hogy az alakzat fogalmába beleérti-e valaki a trópusokat vagy nem. Kétségtelen, hogy mind a trópusok alakzatokhoz sorolásának, mind az azoktól történő leválasztásának jelentős szakirodalmi hagyománya van, ez egyúttal azt is jelenti, hogy mindkét állásfoglalás mellett hozhatók fel érvek. Így nem is igen lehet megjelölni az „egyedül jó” választ, hiszen az elsődlegesen a szempontok függvénye, az „objektív igazság”-ot itt nehéz lenne megtalálni. Feltétlenül szükséges azonban a világos állásfoglalás — hiszen ez az alakzatokról mondottak érvényességi körét húzza meg —, ezt teszi SZIKSZAINÉ is, amikor leszögezi, hogy az alakzatokat a szóképektől elkülönítve tárgyalja. A szerző ezek után példás alaposággal ismerteti azokat az elnevezéseket, amelyeket az ókori görög és latin retorikák alkalmaztak a kérdés különböző fajtáira: *rogatio* (valódi kérdés); *ἐρώτησις* vagy *ἐρώτημα*, *interroga-*

tio, interrogatum (nem információt tudakoló, hanem szenvedélyes, türelmetlen, kérdő alakú állítás vagy felszólítás); πῶμα, quaesitum vagy quaesitio (nem egyszerű feleletet igénylő kérdéssor); percontatio (kérdés-felelet játék, esetleg ismételve, amelyben a szónok maga válaszol kérdéseire vagy pedig olyan szemrehányó kérdés, amely választ kényszerít ki); subiectio (olyan áldialógus, amelyben a szónok maga adja a feleletet az ellenfél szájába vagy a beszélő önmagához intézve kérdést, a választ is megadja); ἀπορία, dubitatio (a beszélő látszólagos kételkedése a saját maga igazában és a közönséghez intézett tanácskérése); alia dubitatio (a tévovázó kérdés egy alfaja), ἀνακοίνωσις, communicatio (olyan látszólagos kételkedés, amelyben a tanácskérés a teendőre vonatkozik); ἐπιπληξίς, increpatio; διαίρεσις, distributio (szétválasztó kérdés); ἀποφάνσις, responsio (a saját kérdésre való felelés). Mint SZIKSZAINÉ megjegyzi: e kérdéstípusok nem mindig választhatók el világosan, hiszen a gyakorlatban számos átmeneti típus létezik (9).

A feltétlenül szükséges bevezető fogalmi és terminológiai tisztázás után SZIKSZAINÉ azt vizsgálja, hogy az egyes retorikai stíluselméletekben közelebb-ről miként jelölik ki a retorikai kérdésnek mint alakzatnak a helyét, illetve hogyan határozzák meg a retorikai kérdés fogalmát. Ezen belül előbb a görög, majd a latin rétorokat veszi sorra: a görög retorikából ARISZTOTELÉSZ „Rétoriká”-jának és a PSEUDO-LONGINUS „A fenségről” című munkájának vonatkozó passzusaival ismerteti meg az olvasót, a római retorikák közül a CORNIFICIUSÉ, „A szónok” (Orator) című CICERO-művet és QUINTILIANUS nagy szintézisét, az „Institutio oratoriá”-t dolgozza fel. Mindhárom latin rétor nagy jelentőséget tulajdonít a kérdésnek: CORNIFICIUS a három stílusnem mindegyikében (*gravis, mediocris, attenuata*) tárgyalja, CICERO különösen a fennkölt stílusnemben tartja szükségesnek az interrogatio használatát, QUINTILIANUS pedig a mondataalakzatok között elsőként éppen az interrogatiót (percontatiót) mutatja be. Ezt követően SZIKSZAINÉ röviden azt ismerteti, hogy miképp helyezte el rendszerében a klasszikus francia retorika két nagy alakja, DU MARSAIS és FONTANIER a retorikai kérdést. A régebbi magyar retorikai irodalomból SZVORÉNYI JÓZSEF, LAKY DEMETER, MITROVICS GYULA, NÉVY LÁSZLÓ és WEBER MIHÁLY munkáit vizsgálja meg, mégpedig úgy — ezzel a jobb áttekintést is segítve —, hogy az egyezéseket és a különbségeket is nyomatékosan kiemeli. A következő részekben a 20. század legjelentősebb retorikai alapműveit dolgozza fel a tárgyalt alakzat szempontjából: LAUSBERG Magyarországon is nagy tekintélyű kézikönyve, a μ-csoport „Általános retoriká”-ja (Rhétorique générale) mellett TODOROV, BARTHES, COHEN, REBOUL, ROBRIEUX könyveiről, tanulmányairól esik itt szó (sőt röviden még az interneten található „Silva Rhetoricae” nevű összefoglalásra is kitér). TERESTYÉNI FERENC, LENGYEL DÉNES, FISCHER SÁNDOR, SZABÓ G. ZOLTÁN-SZÖRÉNYI LÁSZLÓ és GÁSPÁRI LÁSZLÓ egy-egy rendszerező műve alapján a közelmúlt magyar szakirodalmáról is mintaszerű alaposággal ad áttekintést e

munka. A retorikai részt a napjainkban megjelenő, monumentális szintézis, a „Historisches Wörterbuch der Rhetorik” vonatkozó szócikkének a tömör bemutatása zárja.

A „retorika és a stilisztika a görög-római időkben teljesen összefonódott” (35) — írja SZIKSZAINÉ, ehhez hozzátehetjük: annak ellenére, hogy a stilisztika a 19. században önálló tudománnyá vált, ma is erős szálak kötik össze a két diszciplínát, ez a tény magyarázza, hogy a retorikai kérdés tudománytörténeti áttekintése a stilisztikával folytatódik. A 19–20. század mérvadó stilisztikái közül a következőket dolgozza fel a szerző: NÉGYESY LÁSZLÓ, „Stilisztika”, BALLY, „Traité de stylistique française”, ZLINSZKY ALADÁR, „Stilisztika és verstan”, „Érzelemkifejezés a lírában”, FÁBIÁN PÁL–SZATHMÁRI ISTVÁN–TERESTYÉNI FERENC, „A magyar stilisztika vázlata”, J. SOLTÉSZ KATALIN, „Babits Mihály költői nyelve”, illetve ezek mellett szól BEREGOVSZKAJA és PLETT egyegy, a téma szempontjából figyelemre méltó dolgozatáról is.

Érthető módon a sorban ezután következő diszciplínákról külön-külön már kevesebb szó esik, mint az előző kettőről. Ugyanakkor feltétlenül szerencsés választásnak tarthatjuk ezeknek a tudományágaknak a figyelembevételét: a szerző ezzel az eljárással minden eddiginél komplexebb képet tud adni a retorikai kérdéstről, és így jelentősen gazdagítani tudja olvasóinak a tárgyalt alakzatra vonatkozó tudását. Milyen, a retorikai és a stilisztikai megközelítést kiegészítő új szempontok merülnek itt fel? A retorikai kérdést a modern logika mint ítéletet, a grammatika mint szintaktikai képződményt (funkcióváltozáson átment mondatfajta, illetve akusztikus formát), az irodalomelmélet néhány irányzata mint esztétikai értéktöbbletet, a szemantika mint jellegzetes szemantikai szerkezetű formációt, a hermeneutikai filozófia mint álkérdést, a pragmatika mint funkciófordulást, a beszédaktus-elmélet mint közvetett illokúciós tettet írja le, az inferenciaelmélet alapján pedig mint konverzációs implikátúra, a diszkurzuselemzésben mint felszólításnyihító forma, a pragmatikai háttérű nyelvi illemtanban mint a minta-norma eleme, a szociálpszichológiában mint udvariassági formula, a szociolingvisztikában mint közvetett kérdés, a szövegtanban mint szövegelem, a frazeológiában mint frazéma jelenik meg, illetve kap leírást ez az alakzat.

3. Munkája második nagy egységében SZIKSZAINÉ — mint erre már fent is utaltam — a különböző tudományágak áttekintése alapján megfogalmazható tanulságokra építve a szintézisre, illetve a retorikai kérdésre vonatkozó gondolat-sorok több ponton történő folytatására vállalkozik, még hozzá igen sikeresen. Először itt az „elnevezésbeli sokféleség”-et, azaz a terminológiai tisztázatlanságot regisztrálja, és azt, hogy ez „együtt jár a fogalmi körök terjedelmének változó meghúzásával, [...] ennek a háttérében a retorikai kérdés fogalmával kapcsolatos tisztázatlanság bújik meg” (72). Meggyőző érveléssel ezután a *retorikai kérdés* terminus mellett foglal állást, „mert ez jeleznél [a tárgyalt jelenség] alakzat voltát: ’olyan eszköz, amelyet a retorika számon tart’, de nem kötődne egy stílusré-

teghez, és elítélő mellékíze sincs” (ti. mint a retorikus kérdésnek — 73). Ezután világos, szabatos fogalom meghatározást kapunk, majd a retorikai kérdés két fő típusának meghatározását: „A retorikai kérdés az a kérdésalakzat, amelyben a kérdő mondat kérdésfunkciója csorbul: a felvilágosításkérés háttérbe szorul, formális kérdéssé válva, érzelmileg telített közlés (állítás, felszólítás, felkiáltás, óhajtás) funkcióinak betöltésére szolgál, de éppen a megőrzött kérdő-emocionális és az újonnan érvényesülő szerep, azaz a közvetlen és a közvetett beszédaktus összefonódása miatt válik hatásossá. Két típusa van. Az egyikben majdnem teljesen végbemegy a modális funkcióváltás, ezért ez a retorikai kérdéstípus önmagában is kommunikatív szerepet tölt be, és nem igényel választ (de nem zárja ki a válaszadást) ... A retorikai kérdés másik típusában csak funkciófordulás következik be, mivel a szó szerinti jelentés megmaradása, a kérdő-kommunikatív szerep dominanciája miatt a kérdező választ vár a beszédpartnertől, noha a kérdés formális, hiszen a nem szó szerinti jelentés konvencionálizálódott. Ez a retorikai kérdéstípus konvencionális udvariassági formulaként használatos, kérdéssel kifejezett felszólítás, amely közvetett kérés kifejezésére alkalmas indirekt beszédaktus” (73).

Ezek után még a következő alapvető fontosságú kérdésköröket vizsgálja tisztázó erejű, világos okfejtéssel a szerző: a retorikai kérdés keletkezéstörténete, összefüggése a stílushatással, írásjelezése, intonációja, szintaktikai sajátosságai, szemantikai, lexikai jellemzői. Megfontolandó javaslata szerint „a lexikalizálódott retorikai kérdéseket az állandó szókapcsolatok vagy frazeológiai egységek egyik csoportjaként kellene számon tartani” (80) — ez azért is szükséges lenne, mert sem a MMNyR., sem a MMNy., sem a Nyelvművelő kézikönyv nem tárgyalja ezt a típust, holott az a NyKk. állandó szókapcsolatokról adott meghatározásának megfelel. Gazdag példaanyag alapján SZIKSZAINÉ a retorikai kérdés lexikalizálódásának fokozatairól és az ebből a szempontból megjelölhető típusok alfajairól is szól. Nem kevésbé fontos, az eddigi, gyakran általánosan elfogadott állításokat újraértékelő meglátásokat tartalmaznak azok a részek, amelyekben logikai, pragmatikai, grammatikai, stiláris és szövegtani szempontok alapján jellemzi a szerző a tárgyalt alakzatot. Ezek közül mindenképp ki kell emelnünk azt a meggyőző érvelését (91–2), amely igazolja, hogy a retorikai kérdés esetében „szó sincs a szabályok felrúgásáról, viszont a kérdező és a befogadó kommunikációjában bekövetkező változást mutató szabályváltásról igen”, azaz „a retorikai kérdések egyáltalán nem normasértők”. Ennek a megállapításnak, illetve érvelésnek a jelentősége annak az alakzatokat újraértékelő, mostanában kibontakozó diszkurzusnak az összefüggésrendszerében válik világossá, amelyben (nem utolsósorban az újabb normaelméletekre támaszkodva) többen is megkérdőjelezi azt a régebbi retorikákban axiómaként szereplő állítást, amely szerint az alakzatok generikusan sajátos funkciójú „nyelvi vétség”-ek, „szabállysértés”-ek lennének. — A tipizálás lehetőségeit is megjelöli SZIKSZAINÉ e részben, így

például osztályozható szerinte ez az alakzat a szintaktikai-szemantikai szerveződés, a (valódi kérdésre) redukálhatóság fokozatai szerint, az interakciós viszony jellege alapján, az értelmezés szempontjából, a konvencionalizálódás foka szerint, a használat célja szerint stb. — Joggal hívja fel a figyelmet arra a tényre is, hogy a retorikai kérdés a legkülönbébb szövegtípusokban, szövegműfajokban fordul elő, ezzel is cáfolva azt a korábban meglehetősen elterjedt nézetet, hogy az alakzatok csak a szónoklathoz, illetve a szépirodalomhoz köthetők. Újszerű és továbbgondolásra, további kutatásokra serkentő az invenciózus rámutatás a retorikai kérdés és az ironia összefüggéseire (emellett utal a szerző arra, hogy az ún. retorikai eszközök közül még a nagyítással, a kicsinyítéssel és a metaforával is szorosan összefügg ez az alakzat).

A kutatás további lehetséges főbb irányait a következőkben jelöli meg SZIKSZAINÉ: generatív grammatikai megközelítésű vizsgálatban lehetne tanulmányozni, hogy az explicitnek gondolt mélystruktúrabeli mondat jelentésének megőrzése mellett hogyan megy végbe a retorikai kérdés nyelvi megformálása, nyelvtörténeti megközelítéssel lehetne kimutatni, hogy volt-e változás a szónoki kérdés két és félezer éves történetében, illetve azt, hogy funkcióssá válásával miképpen nyert tért a legkülönbözőbb szövegtípusokban, emellett említi még az etnometodológiai, a pszichológiai megközelítés lehetséges eredményeit, az élő és az írott nyelvi retorikai kérdések összevetésének hasznosságát, az élőnyelvi szövegeken végzett elemzések szükségességét.

Kritikai megjegyzésem a fentiekből következően alig van. Némi zavart okozhat, hogy a redukálhatóság kategóriáját nem fejt ki még részletesebben a szerző (értelmezésem szerint használja a 'visszaalakítás valódi kérdéssé' és 'az immutatio eredményeképpen létrejött kevésbé várt forma visszaalakítása a vártabb formává' jelentésben is — vö. 94–5, 100–1). Így ellentmondásosnak tűnik ez a VAJDA ANDRÁS-idézetre épülő általánosítás: „mint a hagyományos retorikai alakzatokra, a retorikai kérdésekre is áll, hogy »közvetlenül, egyetlen átalakítással megszüntethetők, semlegesíthetők, azaz redukálhatók« ... A visszaalakítás, a redukálás a valódi kérdésre a sajátos intonáció megszüntetésével oldható meg” (100), és a korábbi jellemzés az „ab ovo retorikai kérdés”-ről, „amely valódi kérdésként nem értelmezhető, arra nem redukálható, invariábilis formájú” (94), illetve a retorikai kérdésnek arról a típusáról, amely csak „többszörös transzformációval” redukálható (95). A másik észrevételem nem is annyira kritika, hanem inkább a remélhető újabb kiadásokra vonatkozó javaslat: bár az „Alakzatok világa” füzetsorozatnak indult, és bizonyára ebből következően nem terveztek egyes darabjaihoz tárgy- és névmutatót, ezzel a könyv méretű munkával már csak adatgazdagsága okán is célszerű lett volna kivételt tenni e tekintetben.

4. SZIKSZAINÉ munkájában kivételesen nagy mennyiségű és gondos kézzel megválogatott anyagot tár az alakzatok világa és közelebről a retorikai kérdés iránt érdeklődők elé. Itt kell megjegyeznünk, hogy minden elismerésre méltó a

külföldi szakirodalom beépítésének mértéke és módja, a téma jellegéből adódóan kötelezőnek tekinthető latin mellett mind a négy nagy modern világnyelvre (angol, francia, német, orosz) kiterjedt a szerző figyelme. A példamutató alaposággal összegyűjtött anyag már önmagában is nagy érték, ám a munka igazi jelentősége abban van, hogy SZIKSZAINÉ ezt az anyagot problémaérzékenyen, kritikusan kezeli, és abból logikus, következetes elrendezéssel egy olyan koherens rendszert tud alkotni, amely minden eddiginél árnyaltabban, pontosabban mutatja be a retorikai kérdést.

Összegzésként joggal állíthatjuk tehát, hogy az ismertetett munkának nemcsak a benne felhalmozott hatalmas tényanyag hasznossága miatt, hanem a filológusi alaposág, a szintézisteremtés és az invenciózus megközelítés mértékadó példájaként is ott a helye a nyelv- és irodalomtudományokkal foglalkozók könyvespolcán.

PETHŐ JÓZSEF

BODA ISTVÁN KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT, **Számítógépes stilisztikai és szöveg-tani tanulmányok.** A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 76. Debrecen, 2001. (153 lap)

Újabb értékes művel gyarapodott a debreceni Magyar Nyelvtudományi Intézet kiadványainak sora, amely azért is örvendetes, mivel a stilisztika és a szöveg-tan — különösen számítógépes keretben — ebben az egyébként értékes kiadványsorozatban még nem volt képviselve. A mű megjelenetése rendkívül hasznosnak és időszerűnek tekinthető, mert mind elméleti, mind módszertani újszerűségével egyformán szolgálni tudja e szaktudomány egy-egy területen való előbbre vitelét, a közép- és felsőoktatás szempontjából nézve pedig a műelemzések jelentős módszertani, „technikai” jellegű gazdagítását.

A kiadvány igazában a két szerző: BODA ISTVÁN KÁROLY és PORKOLÁB JUDIT már korábban megjelent tizenegy cikkét tartalmazza, de egy kötetben való kiadásuk mindenképpen indokolható, mivel „szétszórta”, más-más folyóiratban, kiadványban jelentek meg (erre lásd például KÁROLY I. BODA: Use of Hypertext in Information Science Concepts, Systems, Models and Applications. Theses of the Ph.D. dissertation. University of Debrecen. Debrecen, 2000. a 15–19. oldalakon felsorolt gazdag bibliográfiát), másrészt a cikkek, tanulmányok így átláthatóbb, egységesebb képet adnak kialakított elemzési modelljeikről, módszereikről.

Szemléletüket elsősorban a stilisztikai, a szövegnyelvészeti és a programozó matematikusi nézőpont határozta meg, ez utóbbi sajátosan szervesen volt képes kitágítani a vizsgálat körvonalait az asszociációs lehetőségek felé, s ezzel tulajdonképpen az alkotáslélektani megközelítéshez is fogódzókat adhat.

A vizsgálatokat szépirodalmi szövegeken végzik, elsősorban Füst Milán és Radnóti Miklós művészi nyelvére összpontosítva. Füst Milán művei közül a „Ha csontjaimat meg kelletik adni”, „A magyarokhoz”, Összes verseinek „Újak ciklus”-a és a „Feleségem története” kerül sorra. Radnóti Miklóstól pedig a „Pogány köszöntő” című verseskötetet, az „Ó fény, ragyogás, napszemü reggel!”-t, az „Ének a halálról” és a „Sem emlék, sem varázslat” című költeményt, a „Nyolcadik eclogá”-t és a „Nem bírta hát... Dési Huber István emlékére” című versét választották, de könyvük lezárásaként példát akarnak adni a szerzők arra is, hogyan, milyen mértékben alkalmazhatók módszereik a prózai szövegek elemzésében. Erre a célra nagyon jó érzékkel Mészöly Miklós „Saulus” című regényét választották. Nagyot tévednénk, ha azt hinnénk, hogy az általuk választott módszer, illetve a tőlük kialakított igazában egységes szemlélet valamiféle egyformaságot, egyhangúságot, merevnek ható alkalmazhatóságot, leegyszerűsítettséget jelent. Éppen fordítva, a legsokoldalúbb, a legszínesebb, a dolgok mélyére hatoló pompás, egyre újabb finomságokat felmutató-kimutató elemzések sorjázanak a szemünk előtt. Bizonyára fárasztó lenne az olvasó számára, ha ezeket itt mind felsorolnánk, ha a tanulságokat — bármilyen számottevők is — egyszerűen csak összegeznénk. Néhány dologra azonban mégis célszerű felhívunk a figyelmet.

A számítógépes program lehetővé teszi, hogy konkordancia-szótár segítségével szinonimikus szavakat kapcsoljunk össze, amelyek világosan mutatják, mennyire intenzíven él a költőben (Füst Milán: „Ha csontjaimat meg kelletik adni”) az elmúlás léleklaklató érzése (5), azaz meglehetősen „kézzelfoghatóan” kimutatható más műveinek számba vétele útján is, hogy művészetében milyen jelentős szerepet tölt be az élet és halál szinte elválaszthatatlan ellentéte. Az említett vers több dimenziós síkja szerepének vizsgálata, ezek elemzése nem sejtéseken és intuíciókon alapul ma már, hanem a szöveg(ek)ben ténylegesen előforduló szavakon, a szavak konnotációján, a jelen idejű igealakok jövő idejűvé való „átváltódásán” stb.

Az adatok számítógéppel kiteljesített hatalmas mennyisége arra is lehetőséget ad, hogy Füst művészetének egyetemes és magyar rétegeire irányítsa figyelmünket (T. S. Eliot, Radnóti, Babits költészetének bizonyos jegyeire stb.). A hipertext módszer érvényre juttatása legjellemzőbb módon talán „A magyarokhoz” című versben figyelhető meg. Itt nem lineáris jellegű szövegmagyarázatot adnak a szerzők, hanem a hipertext módszerétől indulva az asszociativitás válik jellemzővé. A számítógépes program segítségével a szerzők rá tudnak mutatni egy sajátos komparatív értelmezés, a „szöveg feletti” összefüggés lehetőségére, s ez egyáltalán nem elhanyagolandó dolog újszerűsége és tudományelméleti jelentő-

sége miatt sem. Egészen más jellegű Füst Milán kérdőmondatainak vizsgálata (18), mert bár egyszerű vizsgálati témának tűnik, a szerzők rendkívül alapos és sokszínű elemzése alapján mégis rácsodálkozást ébreszt, mivel kiderül, hogy olyan problémákat érint, amelyek megválaszolása a mű (a költő) célja lesz, irányt szab — ahogy a szerzők is írják — a további gondolatoknak, tartalmilag ugyanis fókuszálja azokat (19).

„A feleségem története” (1942) prózai alkotás, de az elemzés során törésről, azaz a lírai verseknél használt módszerek alkalmazásának esetleges felcseréléséről szó sem lehet, hiszen azok itt is érvényesek. A konkordanciának itt is igen jelentős szerep jutott, hiszen a szerzőknek volt lehetőségük arra, hogy a szavakat, szintagmákat, költői képeket egyszerre jelenítsék meg. Az elmélyült elemzés nyomán tökéletesen igazolódni látszik, hogy a „Feleségem története” — ahogy a szerzők is kifejtik — valóban egy nagy lírikus és egy nagy epikus alkotó szintézisteremtő munkája.

A könyv következő részeiben (45–138) főleg Radnóti Miklós műveinek izgalmas elemzéseit olvashatjuk. De mindvégig az az érzésünk, hogy a versek konkrét részletei (nyelvi megoldásai, képei, gondolatai, érzésvilága stb.) mögött egy szélesebb, általánosabb, a világlíra termékeny vidékeinek horizontja is felsejlik. Az egyedi és az egyetemes, az egyéni és az általános emberi alkotói, művészi vonások szerves egységben jelentkeznek. Megdöbbentő, hogy a fogalomkörök, a szófajok, s a szóalakok számítógépes vizsgálata milyen mélységek felismerésére teheti alkalmassá az elemzést végző kutatót. Elég, ha arra utalunk, hogy a költő első kötetének („Pogány köszöntő”) alapélménye az emberi kapcsolatok keresése, „a szerelem, és a természet, amelyben *tükröződik* a mítosz, a természet, s a közvetlen és távolabbi környezet” (46). Élményszámba menő módszertani fogás, hogy az egyes cikkek elméleti fejtegetései mellett mindig szerepel egy-egy konkrét vers, szövegrészlet elemzése is — például „Köszönts a napot!” (50) vagy „Ó fény, ragyogás, napszemü reggel!” (59–62) —, melynek segítségével teljesen világossá teljesedik, árnyalttá és illusztrálttá válik a mondanivaló elméleti háttérének valamennyi részlete. Külön is felhívjuk a figyelmet arra, hogy mennyire termékeny módszernek látszik az interaktív számítógépes verselemzés, mivel valóban lehetővé teszi a költői művek asszociatív elemzését (pl. 63–6). Rendkívüli érzékenységre vallanak a szerzők jobbnál jobb elemzései. Csupán példaként hadd említsük meg a szinesztézia és szinesztetikus képek sokszínű és távlatokat nyitó elemzését (Szinesztézia és szinesztetikus képek Radnóti Miklós: „Pogány köszöntő” című kötetében, 68), ahol az érzékterületek együtthatását felhasználó képkincs művészi értékeit mutatják fel (74–5).

Érdekes annak bemutatása is — noha egyesek szemében talán lényegtelennek is tűnhet —, hogy például bizonyos speciális szövegrészek (mint Radnótinál az egyes versek alá írt, tulajdonneveket tartalmazó jelzések, ajánlások) a hipertext rendszer információs forrásaivá válnak, és egy egész irodalmi-társadalmi korszak megismeréséhez is hozzájárulnak (87). A hipertext alkalmazása más cikk-

ben is előkerül (pl. Radnóti: „Ének a halálról”, 91). Itt arra mutatnak rá, hogy a hipertérben is ábrázolható morfémák és szintagmák, illetve a belőlük alakuló költői képek jelentéskapcsolatai beláthatóvá tehetik a mélyebb asszociációs szerkezetet (91), s lehetővé válik a vers modelljének megalkotása is.

Az egyes cikkek részletei gazdag információkat adnak a modern műelemzés, verselemzés elmélyítéséhez, elevenebbé, dinamikusabbá tételéhez, ezek részünkről történő számba vétele azonban — éppen ezek gazdagsága miatt — szinte lehetetlen vállalkozás lenne. Ezért összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az olvasónak a cikkek elolvasását javasoljuk, mert lépten-nyomon találunk új észrevételeket, új szempontokat, a nyelvi alkotói folyamatok felderítésére alkalmas fejtegetéseket, amelyek ráadásul nemcsak a tárgyalt, elemzett költők, írók műveinek teljesebb megismerését szolgálják, hanem általában is segítik más művészek, más művészi megoldások iránti elemző érzékenységünk kiszélesítését, módszereink eddigi határainak tágítását, elemzői mentalitásunk fejlődését, sokszínűbbé tételét.

A nyelvi tudat versszövegekkel való fejleszthetőségének (103), s a költői szóképzlet számítógépes programmal való vizsgálata (113) új gondolatokkal és eredményekkel gazdagítja ismereteinket (a fogalmi emlékezet szerveződése, a kulcsszavak megértésének fontossága, több dimenzióban használt szavak, alakzatok, a tulajdonneveknek a strukturált jelentésmezője stb.).

Szerencsére a kötet a prózai művek vizsgálatának is szentel egy-egy tanulmányt, az ilyen művek nyelvi szintjeinek befogadását a hipertext-módszer alkalmazásával véli megkönnyíteni és kiteljesíteni. Mészöly Miklós „Saulus”-a erre kitűnő lehetőséget biztosít, s a szerzők nagyszerűen élnek is ezzel a lehetőséggel. A szöveg (regény) megértéséhez a hipertext módszer olyan információs bázist kínál az elemzés, illetve az értelmezés számára, amely a különböző tényezők kombinációját tartalmazza, „s interaktív kezelőfelületek segítségével jeleníti meg” azokat (139). A modern irodalomban a szöveg befogadásához egyre több háttérinformáció szükséges, ezek megszerzéséhez gyakran nem elég maga a (regény)szöveg. Ennek érdekében — fejtik ki a szerzők — „létrehozhatunk egy olyan »szövegen túli szöveget«, hipertext, ill. hipermedia rendszert, amely a megértéshez szükséges információkat a szöveg meghatározott pontjaihoz, kulcsszavaihoz rendeli. Emellett a hipertext rendszer csomópontjaiban levő kulcsszavak gráfjának »bejárásával« feltárható az értelmezett szöveg belső kapcsolatrendszere is” (139). A regényértelmezés során — nagyon helyesen — a nyelvi oldalból indulnak ki a szerzők — noha más megközelítések is lehetségesek —, abból a szövegkonstrukcióból, amely a hasonló motívumokat helyezi a központba (a mottó és mű szoros összefüggése, lásd a tér/idő szemlélet jelentőségét tükröző motívumokat, amelyek előreviszik a cselekményt, átszövik a mű szövegét stb., 140). A vizsgált művet mint hiperstrukturát bejárva olyan területekre is fény derülhet, amelyek szélesítik a mű gondolatiságát, megadják a szükséges, nélkülözhetetlen háttérismeretet is.

A háttérismeret bősége és a gondolatiság bővítése, elmélyítése korántsem hiábavaló törekvés a Mészöly-féle prózában, de általában véve sem hiábavaló törekvés, hiszen a szerzők éppúgy figyelembe veszik, szem előtt tartják a középiskolai tanítás igényeit, mint a felsőoktatásban való hasznosíthatóságot, ami különleges elismerést érdemel. De természetesen szó sincs arról, hogy a modern kutatás elvárásait a legkisebb mértékben is figyelmen kívül hagyják. Tanulmányaik tehát egyformán képviselik és szolgálják — s nem is akármilyen szinten — az oktatás és a kutatás magas követelményei által támasztott integritást, mintegy bizonyítva, hogy a kettő nem egymás nélkül, hanem csakis egymást erősítve válhat, illetve válik ideális elemzési modellé, igazi kutatói mentalitássá, az elméleti és gyakorlati szempontok termékeny ötvözetévé. Bárki, tanár és diák, irodalomtudós és egyetemi hallgató, vagy akár pusztán igényes érdeklődő ember is élményszámba menő elemzéseket olvashat ebben a kötetben. A cikkek olyan távlatokat nyitnak — a modern számítógépes technika és az újabb stilisztikai és szövegtani szempontok alkalmazása révén —, melyek segítségével egyre inkább módunk van rácsodálkozni a művészi megoldások objektíve kimutatható széles skálájára, az elemzett művek mondanivalójának összetettségére, az intenzitást fokozó eszközöknek a művészi hatáskeltésben játszott szerepére stb.

Külön is kiemeljük, hogy a szemléltető bemutatás (pl. az asszociációk feltárásában, a szókészlet elemeinek művészi elhelyezkedésében stb.) jelentős szerepet játszik a kötetben, segít a nyelvi elemek funkcióinak, a komplex hipertext struktúra kialakításának megértésében, a nyelvi megformálás sajátosságainak felderítésében (47, 110, 130–1 stb.).

Az egész kötetre jellemző a világos okfejtés, a bonyolult kérdések tárgyalásának áttekinthetősége, következetessége. A bibliográfiai adatok, az utalások bizonyítják, hogy a szakirodalom alapos ismerete és önálló felhasználása erőssége a kötetnek.

Az a véleményünk, hogy a hasonló jellegű „összevont tanulmánykötetek” mindenképpen jól szolgálják mind az oktatás, mind a kutatás ügyét a szemlélet összetettségével, a sokoldalúsággal, a komoly elméleti alapokon nyugvó színes elemzésekkel s az új elemzési technikák értékeinek eredményes bemutatásával. Mindenképpen hasznosnak tartanánk, ha hasonló jellegű, színvonalas kutatói vállalkozások a jövőben is követnék a jelenlegi nagyon sikeres próbálkozást.

NYIRKOS ISTVÁN

„Megvolt a keresztlő is”. Dolgozatok Németh László irodalmi névadásáról.

Szerk. KORNAYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 75. sz. Debrecen, 2000. (81 lap)

Az eredményes tanár–diák együttműködésnek, az elmélyült szemináriumi kutatómunkának szép dokumentuma ez a kiadvány. A szerkesztő az 1994-es „Írói-irodalmi névadás” című speciális kollégiumának hallgatói által készített dolgozatokat közli a kötetben. Az 1994-es tavaszi félévben Németh László társadalmi avagy kortárs drámáit vizsgálták, e vizsgálatok eredményei szerepelnek a gyűjteményben (három dráma — „Cseresnyés”, „Erzsébet-nap”, „Szörnyeteg” — feldolgozatlanul maradt). Ám ez csak egy része, állomása a szerkesztő Németh László irodalmi névadásával kapcsolatos kutatásainak; s e kutatásokba máskor is bevonta hallgatóit.

Nyolc hallgató — BARDI ERZSÉBET, BARNÁCNÉ CSANÁDI MÁRIA, CSAPÓ MÓNIKA, GERGELY KRISZTINA, HAVASI JUDIT, HÉZSER JUDIT, MIKLÓSVÖLGYI MIKLÓS, TÓTH ERIKA (a tanulmányokat a továbbiakban a szerző vezetéknevével jelölöm) — elemzi hét dráma névanyagát. A „Győzelem”-nek két elemzése is szerepel (BARDITÓL és MIKLÓSVÖLGYITÓL); „a két feldolgozás olyan nagy mértékben különbözik, hogy nem tartom hibának mindkettő közlését” — írja SZOBOSZLAY ÁGNES az „Előszó”-ban (4). A tanulmányok előtt a vizsgált dráma keletkezésével, kiadásaival és előadásaival kapcsolatos információk és az írónak a tárgyalt műre vonatkozó személyes állásfoglalásai kaptak helyet; a szerkesztő így kívánta egyöntetűvé tenni a kötetben szereplő írásokat.

„A nevek, megszólítások rendszerét vizsgálva ... rétegmintákat tudunk venni a viszonyokról, a jellemekről, és összevethetjük a szereplő nevét és karakterét. ... egy kicsit közelebb kerülhetünk magához az íróhoz, hiszen a névadó maga is ott van a nevekben az összes élményével, »névtani« tapasztalatával. ... a következő kérdésekre kereshetünk, illetve kaphatunk választ: Az író miért az adott módon nevezi el a szereplőt, s ez mennyiben utal a szereplő későbbi jellemére, sorsára? A nevek hogyan jelennek meg? Hogyan nevezik vagy szólítják egymást a szereplők? A nevek hálózata és egy-egy névalak adott szituációban történő megjelenése hogyan jelzi a cselekmény sűrűsödését, a szereplők viszonyát?” (MIKLÓSVÖLGYI 63) Az idézet jól tükrözi a kötet dolgozatainak célkitűzéseit. A szerzők e szempontok alapján elemzik Németh László társadalmi drámáinak névanyagát.

A dolgozatok terjedelme és a vizsgálatok részletessége változó. Minden tanulmányíró elemzi az általa választott dráma személynévanyagát; HÉZSER JUDIT (Bodnárné) helyneveket, BARDI ERZSÉBET (Győzelem) helyneveket és könyvcímeket is említ. Legrészletesebb ebből a szempontból GERGELY KRISZTINA

dolgozata: a személy- és helynevek mellett utal a márkanevekre és egyéb (pl. állat-, épület- stb.) nevekre — igaz, ő több dráma (három vígjáték) névanyagát vizsgálta meg. Valamennyi szerző foglalkozik a szólítás, az említés és a köznévi helyettesítés kérdéseivel is. Itt olykor apróbb tévedések is előfordulnak, mert „nem tisztázódott kellő mértékben számukra az ún. köznévi helyettesítő ... fogalma” — figyelmeztet a szerkesztő (4). CSAPÓ MÓNIKA (Nagy család) és HAVASI JUDIT (Villámfénynél) a szerzői utasításokat is bevonja a vizsgálódás körébe.

A dolgozatírók abból a megállapításból indul(hat)tak ki, mely szerint „Németh László ... tulajdonnevei nagy többségükben valószerűek ..., névszerűek, névstílusúak, azaz hasonlítanak vagy megegyeznek a társadalmi gyakorlatban használt nevekkal (KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNEST idézi BARDI 8). GERGELY KRISZTINA viszont ún. beszélőneveket is talált a három vígjátékban: „Expresszivitás, nagy kifejező erő jellemzi őket, s már közszói jelentésükkel is sok mindent elmondanak a jeltárgyról” (33). Így az „Utazás”-ban a *Héja* nevű szereplő valóban olyan agresszív, mint a ragadozó madár, *Zsizsik* szerkesztő nyüzsgő-mozgó ember, mint a neve által jelölt apró bogár, *Hantai* sokat „hantázik” (‘mellébeszél’), *Létrai* elvtárs felfelé törekszik; a „Harc a jólét ellen”-ben *Tölcséry* elvtárs tölcséreként szeretné áttölteni másokba saját gondolatait; a „Pusztuló magyarok”-ban *Sírásó* professzor mindenütt a címben jelölt pusztulást keresi stb. (GERGELY 34–35).

Nem csak a vígjátékokban találhatunk azonban beszélő neveket. A „Győzelem” egyes szereplőinek a nevét BARDI és MIKLÓSVÖLGYI egyaránt beszélőnévnek érzi. Az *Ács Lajos* név ugyanolyan puritán, mint a viselője; az *ács* köznévi asszociálja az egyszerű, falusi környezetet. *Sántha Endre* családneve utal arra, hogy viselője erkölcsi nyomorék. A *Héthársi Rudolf* név a magyaros családnévvel és a németes keresztnévvel szinte karikatúraszerű. *Bart Ottó* neve idegenes, komoly, „professzoros” hangzású. Az sem véletlen, hogy az elvekkkel zsonglőröködő, gerinctelen politikus a *Kardhányó* nevet viseli. (Lásd BARDI 9–10, MIKLÓSVÖLGYI 65–8.) A „Nagy család” *Bodor Ernő*-jének a neve is asszociációkat kelt a művet vizsgáló CSAPÓ MÓNIKÁban: göndörséget, hullámozást idéz fel, s ez is jelzi viselőjének ingatagságát, befolyásolhatóságát (21–2). A „Papucshős” *Éber* vezetékneve szintén a beszélőnevek csoportjába tartozik: az e nevet viselő testvérpár férfitagja (*Éber Lóránt*) kritikus szellemű ember, a nő (*Éber Viola*) éles logikájú tudós (TÓTH 77).

„Maga a családnév is beszédes, csakúgy, mint a keresztnevek” — jegyzi meg MIKLÓSVÖLGYI MIKLÓS (66). A szerzők ennek ellenére kevesebbet foglalkoznak a teljes nevekkal, illetve a családnevekkel, mint a keresztnevekkel. Az imént már említett neveken kívül a következőkről írnak: CSANÁDI MÁRIA az *Áfra Mihály* nevet (Mathiász panzió) falusias, vidékies hangulatúnak tartja (15). A „Nagy család” *Szilasi* tanár ura nevének megválasztását maga az író indokolja: édesapja, Németh József Mezőszilasról származott, azaz „szilasi volt az is, aki

nélkül nem ábrázolhatok tanárt” (idézi CSAPÓ 21). Ugyanezen mű másik szereplőjének, *Vogel Karcsi*-nak a névadását így magyarázza: „Ha ennyire ugrál, legyen Madár, azaz inkább Vogel, hisz az indogermán nyelvcsalád ágai közt röpdös” (idézi CSAPÓ 24).

Legrészletesebben GERGELY KRISZTINA foglalkozik a vezetéknevekkel. Megfigyelése szerint az író vígjátékaiban többnyire gyakori neveket használt (pl. Utazás: *Nagy, Forgács, Kiss*; Harc a jólét ellen: *Berkes, Varga*; Pusztuló magyarok: *Kovács, Kiss*). Az „Utazás” főhőse nevének (*Karádi József*) „átlagos” voltát azzal magyarázza, hogy a *Karádi* tanár urat sújtó félreállítás, mellőzés a korban nem volt egyedi: sok tanárember került hasonló helyzetbe. *Karádi*-n kívül „tucatnevet” viselnek azok is, akik őt a saját érdekükben felhasználták, majd félreállították, kigúnyolták (*Nagy Pál, Forgács Tibor*). Egyszerű nevük van a „Pusztuló magyarok” falusi embereinek is: *Szabó, Kiss László* (GERGELY 32–3; ezek mellett az idegenes hangzású nevekre is utal). A darabok névanyagával kapcsolatos következtetése ez: „a különös emberek különös nevet, a tucatemberek tucatnevet kaptak” (GERGELY 29).

Érdekes — bár kissé merész — TÓTH ERIKA feltételezése a „Papucshős” főszereplőjének, *Holly Sebestyén*-nek a családnevéről: esetleg a cseh és szlovák *holý* ’csupas, meztelen’ és az angol *holý* ’szent, megszentelt’ szavak jelentése is belejátszhat ebbe a névbe, hiszen viselője védtelen, kiszolgáltatott és önfeláldozó (80). Tanulságos Még HAVASI JUDIT megfigyelése, mely szerint a „Villámfény-nél” szereplő-felsorolásában a férfiak teljes névvel és foglalkozásnévvel szerepelnek, a nők viszont csak keresztnévükkel és a férfiakhoz való viszonyuk megjelölésével (44).

A drámák keresztnévanyagával kapcsolatban a dolgozatok írói általában a neveknek LADÓ JÁNOS „Magyar utónévkönyv”-ében megadott etimológiai jelentéséből indulnak ki, s azt vizsgálják, vajon megfelel-e a név jelentése a névviselő jellemének, egyéniségének. Sok esetben fedeznek fel összefüggést a névjelentés és a névviselő személyisége között; így pl. *Ágnes* (*Sántha Ágnes* a „Győzelem”-ben és *Gróti Ágnes* a „Mathiász panzió”-ban) < gör. ’szent, tiszta, szűzies, tartózkodó’, s mindkét viselőnek valóban ilyen pozitív tulajdonságai vannak (BARDI 9 és CSANÁDI 15); *Irén* (Mathiász panzió) < gör. ’béke’, s e szereplő tényleg nyugalmat, harmóniát sugároz (CSANÁDI 15); *Kata* ~ *Katalin* (Nagy család) < gör. ’mindig tiszta’ vagy egyiptomi ’korona’, a darabbeli *Kata* pedig a Németh László-i világi vallástalan szentség megvalósítója (CSAPÓ 20); *Teréz(ia)* (Bodnárné), itt a név ’vadász nő’ jelentése kapcsolódik inkább a viselőhöz, aki kisebbik fia számára „vadássza” az előnyös társadalmi kapcsolatokat (HÉZSER 58) és így tovább.

Nem feltételezhetjük azonban azt, hogy az író minden esetben ismeri a nevek jelentését, s ennek alapján adja a nevet hősének. MIKLÓSVÖLGYI MIKLÓS, miután megállapítja, hogy a „Győzelem” három főszereplője keresztnévének — a

már említett *Ágnes*, illetve (*Sántha*) *Endre* < gör. 'férfi, férfiás' és (*Ács*) *Lajos* < 'hírnév' + 'háború' — a jelentése telitalálatszerűen jellemzi a viselőt, a jelentés pontos ismerete helyett valószínűbbnek tartja, hogy bizonyos nevekhez egy-egy ismert viselőjük hatására állandósult értékek tapadhatnak. Ezért a névről egyfajta kollektív kép alakul ki. Így az *Endre* nevet *II. Endre (András)*, a *Lajos* nevet *Nagy Lajos* király vagy *Kossuth Lajos* alakja tehetné népszerűvé, pozitív hangulatúvá; az *Ágnes* kiválasztását pedig motivál(hat)ja az a (tév)hit, hogy a név kapcsolatban van az *Agnus Dei* = 'Isten báránya' kifejezéssel; illetve az író ismerhette a vértanúhalált halt Szent Ágnes legendáját is (MIKLÓSVÖLGYI 67). Nem véletlen, hogy Németh László gyakran használja az Árpád-házi királyok nevét, amelyek mélyen gyökereznek a magyar történelmi-kulturális hagyományban (lásd HAVASI 56; J. SOLTÉSZ KATALINT idézve MIKLÓSVÖLGYI 65 és TÓTH 77). Ugyancsak egy egykori névviselő indokolja *Holly Sebestyén* (Papucshős) keresztnevének a megválasztását: Szent Sebestyén vértanú élete párhuzamba állítható a darabbeli Sebestyénével, hiszen mindkettőjüket megalázzák, kínozzák (TÓTH 77). Létezik egyébként egy ezzel ellentétes folyamat is: bizonyos nevek az idők során valamilyen hatásra „devalválódhatnak”, így MIKLÓSVÖLGYI feltételezése szerint a „Győzelem” már említett *Rudolf* neve (mely a darabban a pesti sportemberre utal) a *Túró Rudi* nevű édesség miatt komolytalanná vált — érdekes, hogy ez az adott drámában nem hátrány, mert egybevág az írói szándékkal (MIKLÓSVÖLGYI 68).

Olykor egyenesen erőltetett lenne a név eredeti jelentéséből következtetni a szereplő jellemére; pl. a „Győzelem”-beli (*Sántha*) *Laci*-nak aligha jellemzője a 'hatalom' + 'dicsőség', pedig neve ezt jelenti (MIKLÓSVÖLGYI 68); (*Bodor*) *Ernő* (Nagy család) sem 'komoly, határozott', mint ahogy keresztnevének jelentése sugallhatná (CSAPÓ 21). Nem szabad tehát automatikus kapcsolatot feltételezni a névviselő és a név eredeti jelentése között, illetve nem elég pusztán megadni az eredeti jelentést. A dolgozatírók pedig többször megteszik ezt; olykor mindenféle következtetés nélkül megadják a név eredetét. Nem igazán derül ki például, hogy van-e egyáltalán jelentősége annak, hogy a „Nagy család” *Vicá*-jának a neve az *Éva* < héber 'életet adó' becézése (CSAPÓ 23), vagy annak, hogy a „Bodnárné” fontosabb szereplőinek a neve bibliai/héber eredetű (HÉZSER 58), esetleg annak, hogy a „Papucshős”-ben szereplő *Gabi* neve (~ *Gabriella*) a héber *Gábiel* < 'Isten embere/bajnoka' latinus nőiesítése (TÓTH 78).

Láthattuk, hogy szerencsés esetben maga az író indokolja a névválasztást és hozzá kapcsolatba a nevet a szereplő jellemével. Különösen sok ilyen jellegű megjegyzést olvashatunk CSAPÓ MÓNIKÁNAK a „Nagy család” című drámáról szóló tanulmányában (például a főhóst *Bethlen Kata* kemény, önfeláldozó nőieségére emlékezve nevezte *Katá*-nak; a *Vera* „huligán név”, de 'igaz'-at is jelent stb., lásd CSAPÓ 21–4).

Néha pedig nincs is szükség a név eredeti jelentésének a keresésére vagy az írói nyilatkozatokra ahhoz, hogy megállapíthassuk, milyen lehet a nevet viselő szereplő: a névnek lehet valamiféle hangulata, tapadhatnak hozzá bizonyos aszszociációk. Egyetérthetünk a szerzők olyasféle állításaival, hogy például az *Etelka* név (Mathiász panzió) bájos, kedves fiatal lányt, a *Cica* (Bodnárné) játékos, komolytalan, csapongó nőt, a *Pubi* (Papucshős) nyegle, könnyelmű fiatalembert idéz (CSANÁDI 13, HÉZSER 58 és TÓTH 78).

Mint már említettük, a dolgozatok mindegyike foglalkozik azzal a kérdéskörrel is, hogy hogyan szólítják egymást a szereplők, s kit hogyan említenek, kire hogyan utalnak — ebből a szereplők egymáshoz való viszonyára lehet következtetni, vagy arra, hogy az adott alakot hogyan ítélik meg a műben. Itt is rengeteg a példa (pontos idézésüktől a rövidség kedvéért eltekintek): olvashatunk tiszteletet, szeretetet, távolságtartást kifejező; kedveskedő, bizalmas; gúnyos-ironikus, becsmérlő, lekicsinylő; bizalmaskodó (és egyéb) megszólításokról és említésekről, utalásokról. Az elemzések közül kiemelkedik MIKLÓSVÖLGYI (Győzelem) és HAVASI (Villámfénynél) munkája: ők a megszólítások és említések részletes adattárát közlik, s HAVASI stílusminősítést is ad, illetve azt is jelzi, hogy a szólítás/említés a szóban forgó szereplő jelenlétében történt-e. GERGELY is elsősorban ebből a szempontból vizsgálja a három vígjátékot. Az egyes szereplők jellemére következtet abból, hogy az illetőt becézik-e (a már említett komor *Sírásó Károly*-t például sohasem); de a becézés lehet a bizalmaskodás vagy a baráti légkör jele (az előbbi az „Utazás”-ra, az utóbbi a „Harc a jólét ellen”-re jellemző); a „Pusztuló magyarok” a legkomorabb hangulatú: itt alig van becézés, mert a szereplők nincsenek igazán bizalmas viszonyban (GERGELY 30–2). A névhelyettesítés, a névkiegészítés, illetve a tegezés–magázás elemzéséből is hasonló következtetéseket von le (36–8).

A nem személynévi adatokról az elemzésekből a következőket tudhatjuk meg:

„A földrajzi nevek a tájhoz, a történés színhelyéhez való kötődést szolgálják” — írja BARDI ERZSÉBET (10). A „Győzelem” színhelye a Dunántúl északkeleti része, a műben előforduló helynevek nagyobb része olyan valós földrajzi név, amely e tájat idézi fel: *Tihany*, *Topánpuszta* ~ *Rossz-Topán*. A *Balatonfüzes* név az író alkotása ugyan, de felismerhető benne az itteni helynevek analógiás hatása (*Balaton*-, *-füzes* ~ *-füzfő*). Valósnak fogható fel a *Duhajda* és a *Halt-csárda* név is. A cselekmény valószerűségét fokozó nevek mellett (*Moldva*, *Havasalföld*, *Amalfi*, *Firenze*, *Róma*) egy jelképes földrajzi név is megjelenik: *Szodoma* (BARDI 10–1). Ugyanígy „valószerűsítő” szerepük a három vígjáték helynevei; valóság pl.: *Szovjetunió*, *Küngös*; valószerű, névszerű alkotások: *Rábaújlak*, *Rábaúj megye* (vö. *Rába*-, *Abaúj megye*), *Keszi* (vö. *-keszi* utótag), *Szikesújhely* (vö. *Szikes*- előtag, *-újhely* utótag) (GERGELY 39). A „Bodnárné” érdekessége, hogy a dráma helyszíne nagyjából behatárolható, de a falu nevét nem tudjuk meg. Az itt szereplő helynevek közül kettőnek van valós megfelelője (*Enying*,

Bogárd), kettőnek nincs (*Gyánt, Hódos*); s természetesen valós az *Alföld* tájegység- és a *Pest* városnév, illetve a vele kapcsolatban említett *Duna-part* és *Oktagon* is (HÉZSER 62).

A „Győzelem”-ben található könyvcímek („Puszták népe” Illyéstől; „Mit ér az ember, ha magyar” Veres Pétertől és „Emberek a nemzet alatt”, ez Németh László esszégyűjteménye) korjelző értékűek és utalnak a darab problematikájára (BARDI 11).

A három vígjáték áru- és márkanévei (pl. *Zisz, TU, IL, Atomic* kávéfőző, *Orion*), illetve egyéb (épület-, műalkotás-, sajtótermék- stb.) nevei szintén korjelző szerepűek (GERGELY 39–40 és 42).

A gyűjtemény tanulmányai (az apróbb tévedésektől; az olykor némileg megalapozatlan vagy merész következtetésektől és a néha kissé rövidnek tűnő, összegzéseket nélkülöző munkáktól eltekintve) részletesen, pontosan, árnyaltan tárják fel és értelmezik Németh László társadalmi drámáinak (személy)névanyagát. Az egyik dolgozat címét kölcsönvéve: ez az „utazás a nevek világában” (GERGELY 27) igen tanulságos, érdekes és élvezetes olvasmány nemcsak a nyelvészet kutatói, hanem az irodalom iránt érdeklődők számára is.

SZILASSY ESZTER

BÍRÓ FERENC, Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszérében. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tan-
székének Kiadványai 1. Eger, 2002. (216 lap)

A huszadik század közepétől jelentősen megnőtt az egy-egy megye, járás vagy település helyneveit bemutató helynévtárak száma. Ennél már jóval kisebb az adattárak elemzéseivel is kiegészítve közreadó munkák mennyisége. E hiányt csökkentette valamelyest BÍRÓ FERENC közelmúltban megjelent feldolgozása.

A szerzőnek ez a munkája nem előzmény nélküli: 1999-ben már megjelent a jelen elemzés alapját képező helynévgyűjtemény, amely Körösladányt, e Békés megyei nagyközségnek és határának összegyűjtött helyneveit tartalmazza 1471 névcikkben.¹ Ez 3107 névgyedet jelent, ami Körösladány teljes helynévállománya. Mint a bevezetésből (I.) kiderül, a jelen dolgozat fő célja nyelvészeti vizsgálat: a helyneveknek mint a nyelvi elemkészlet tagjainak nyelvi szempontú és a nyelvészet eszközeivel való leírása, minél többoldalú elemzése és rendszerük feltárása. Ezen vizsgálati szempontoknak felelnek meg a főbb fejezetek (III–

¹ E munkát a MNyj. 39. évfolyamában ismertettük: 231–3. (A szerkesztők.)

V.), melyeket egy rövid tudománytörténeti bevezető (II.) előz meg. Ez utóbbiban a szerző leginkább a dolgozat közvetlen szakirodalmi előzményéül szolgáló értekezésekről szól, legrészletesebben a tipológiai elemzés alapját képező HOFFMANN-féle névelemzési modellről. A fejezet rövidegét az indokolja, hogy a szerző a közelmúlt tudománytörténeti áttekintéseire hivatkozva „felmentve” érzi magát az elődmunkák taglaló-részletező számbavétele alól, így csupán azokat a munkákat említi e helyen, melyeket valamilyen szempontból jelentősnek tart (konkrétan LŐRINCZE LAJOS, BENKŐ LORÁND, KÁZMÉR MIKLÓS, KÁLMÁN BÉLA, INCZEFI GÉZA, HAJDÚ MIHÁLY, ÖRDÖG FERENC, MEZŐ ANDRÁS, JUHÁSZ DEZSŐ, KÁLNÁSI ÁRPÁD és HOFFMANN ISTVÁN egy-egy munkájára utal).

A harmadik fejezet Körösladány helynévfajtaival foglalkozik. Mivel a szerző a tipológiai elemzésben különösen fontosnak tartja az egyes helynévfajták szerinti vizsgálatot, ezért külön fejezetben szól a helynevek főbb kategóriáinak elhatárolási problémáiról. Sorra veszi a tudománytörténeti bevezetőben említett szerzőknek a témáról alkotott felfogását, és mérlegelve, hogy Körösladány objektumfajtainak mely felosztás felel meg leginkább, HOFFMANN ISTVÁN, KÁLNÁSI ÁRPÁD és HAJDÚ MIHÁLY kategorizálását felhasználva a következő hét helynévfajta alkalmazása mellett dönt: víznevek, vízkörnyéknevek, domborzati nevek, tájrésznevek, határnevek, lakott területek nevei, építménynevek. A legnagyobb létszámú csoportot 979 névvel a lakott területek nevei alkotják.

A negyedik fejezet a helyneveket alkotó közzavak (főnevek, melléknevek, számnévek, néhány névutó) bemutatását tartalmazza betűrendes, szótárszerű formában és gyakorisági táblázatban. E szókészletteni vizsgálat igyekszik feltárni a terület névalkotásában szerepet játszó nyelvi eszközöket, illetve azoknak a nevekben megmutatózó jelentését. Ez utóbbi különösen a többjelentésű szavak esetében mutathat a térségre jellemző vonásokat: szó- és névföldrajzi vizsgálatok keretében más vidékekkel való összehasonlítást téve lehetővé. A szócikkés feldolgozásból megismerhető az is, hogy az egyes közzók milyen produktivitással és milyen névrészi pozíciókban lettek névalkotók a vizsgált vidéken. A tulajdonnevek hasonló listázásától a szerző terjedelmi okokból eltekintett (továbbá e szempont nyilván kevésbé kínál összehasonlítási lehetőségeket).

Az ötödik fejezet, amely a könyv legrészletezőbb része, Körösladány helyneveinek névrendszertani leírását tartalmazza. A szerző névelemzési modelljéül a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott többszintű helynévtipológiát választotta. BÍRÓ FERENC az összegyűjtött 3107 névegyedből álló állományt egységes (szinkrón) rendszernek tekintve végzi el a tipológiai elemzést. Ennek magyarázata, hogy a nevek keletkezésük pillanatában valóban „leíró jellegűnek” számítottak, bár az egyes nevek, azaz maga a helynévanyag az ómagyar kortól napjainkig folyamatosan keletkezett. Viszont a források esetlegessége, évszázadokig majdnem teljes hiánya miatt valóban lehetetlen feladat a névrendszer történeti alakulásának rekonstruálására vállalkozni. Így válik érthetővé a leíró eljárás mód. Ti-

pológiai elemzésének másik fő jellegzetessége, hogy a neveket hangsúlyozottan részrendszerek elemeinek tekinti, és a részrendszerek fő összefüggéseit kívánja bemutatni. Az elemzés mindegyik fejezetében (funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai és keletkezéstörténeti) ennek megfelelően helynévfajtként szerepelnek a névegyedek, ezáltal az egyes helynévfajták nyelvi jellegzetességei egymással, esetleg más települések helynévfajtaival is összevethetőek lesznek.

Végezetül a feldolgozás precizitását és alaposágát szeretném megemlíteni. Mindez az igényes szerkesztéssel együtt példaértékű lehet a hasonló munkát tervezők számára.

BÉNYEI ÁGNES

Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A Veszprémi járás.

VARGA MÁRIA vezetésével gyűjtötték a Veszprém megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Tudományos irányító ÖRDÖG FERENC. Közzétette GERSTNER KÁROLY, KIRÁLY LAJOS, LAKOSSY JUDIT, RÓNAI BÉLA, VARGA MÁRIA, VITÁNYI BORBÁLA. Szerkesztette BALOGH LAJOS, ÖRDÖG FERENC és VARGA MÁRIA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. szám. Bp., 2000. (750 lap)

Veszprém megye földrajzi neveinek gyűjtése 1978-ban kezdődött. A Tapolcai járás (1982), a Pápai járás (1987) és az Ajkai járás (1991) földrajzi neveinek megjelentetése után 2000-ben közzétették földrajzinév-gyűjtés utolsó, negyedik szakaszának, a Veszprémi járásban folyt gyűjtésnek az anyagát is. A névgyűjtést 1981–82-ben végezték 71 településen, az ellenőrzés pedig 1988-ban fejeződött be. A tudományos irányító Ördög Ferenc volt, a gyűjtést és a helyi ellenőrzést pedig a kezdetektől Varga Mária fogta össze. Írásbeli (ún. történeti anyag) felhasználására is sor került, ennek alapja Pesty Frigyes gyűjtése, az első és a jelenkori kateszteri térképek anyaga, illetve Jankó János 1902-ben közzétett „A Balaton-melléki lakosság néprajza” című munkája.

Bár a gyűjtés idején jelentős közigazgatási változások mentek végbe, a kötet az 1978-as közigazgatási egységek szerint közli az adatokat (ugyanakkor jelzi a kötet lezárásáig bekövetkezett változásokat is). Éppen a gyűjtés és az ellenőrzés 1990 előtti lezárása miatt nem tükrözi az anyag az időközben tömegével megváltoztatott utca- és intézményneveket sem, így ezek is általában az 1980-as évek állapotát mutatják.

A bevezető rész a gyűjtés körülményeiről, történetéről szóló információkat tartalmazza, illetőleg felsorolja azokat az írásos forrásokat, melyek névkincse

szintén bekerült az adattárba. Az adattár használatának, felépítésének ismertetését a történeti anyag lelőhelyjegyzéke, illetve a gyűjtők névsora követi. A kötet tartalmazza a járásban használatos földrajzi köznevek listáját és azok értelmezését is.

A járás 71 településének névanyagát a helynévtár az előző kötetek hagyományainak megfelelően szócikk formában közli. Az egyes települések adatközlő részét település- és népességtörténeti bevezető előzi meg. Ez a szakasz tartalmazza a község nevének variánsait és az ahhoz kapcsolódó helyragokat is. Itt olvashatjuk az adott település nevének keletkezéséről szóló néphagyományokat is. Az adatközlő rész két fő egységből áll: a bel- és külterületi neveket elkülönítve, külön bekezdésben, de folyamatosan számozva közlik.

Mint a sorozat előző kötetei, a Veszprémi járás földrajzinév-tára is számos tudományág számára tartalmaz értékes információkat. A névmagyarozatok többek között a helytörténet, a néprajz, a művelődéstörténet kutatóinak szolgáltat adalékokat, például a városlődi *Vörös-kérszt* nevű helyen a hagyomány szerint egy gyermeket tépett szét egy állat, és a szülők vörösre festett keresztet állítottak az emlékére, míg a *Sëlæ Prunæ* (< Scheller Brunnen, 'Schell kútja') nevű helyről a gyerekeknek azt mondták, hogy a baba innen halássza ki a kisbabákat.

A helynévtár lehetőséget nyújt a nyelvjárási hangjelenségek tanulmányozására is. Bakonybél helyneveinek hangalakja alapján kimutatható például a zárt *ë* (*Szekeres-Gërënce*, *Öreg-Gát-hëgy*, *Ërsëbët-kert*), a zártszótagi *l* kiesése és az azt kísérő pótlónyúlás (*Kápóna*, *Határi-fődek*, *Gyümöcsös-ódal*, *Főső-Tuskós*, *Ásó-bót*), a szóbelseji felső nyelvvállású magánhangzók megrövidülése (*Sirkü*, *Vízmü*, *Borsó-kut*, *Uj Zirci országut*, *Csucs-hëgy*), illetve a *ly* depalatalizációja (*Gömbölü-föd*, *Rókalik*).

Huszonnégy településen német, három településen szlovák nemzetiségű lakosok is élnek, az adattár az általuk használt névformák közlésével a nyelvek, illetve a névrendszerek érintkezésének vizsgálatához is gazdag korpuszt kínál. Próbaképpen három, közel egyforma nagyságú névanyaggal rendelkező település adatait tekintetem át: Pénzesgyőrön 176, Bakonyszentkirályon 164, Városlődön pedig 171 helynevet jegyeztek fel. A csak magyar nevű helyek aránya Bakonyszentkirályon a legmagasabb (89%), Pénzesgyőrön 37%, míg Városlődön mindössze 20%. A legtöbb csak német névvel rendelkező hely Városlődön van (41%), ez a típus a másik két településre alig jellemző (1, illetve 2%). A kétnyelvű nevek aránya Pénzesgyőrön a legmagasabb (62%), de Városlődön is ide tartozik a nevek több, mint harmada (39%), Bakonyszentkirályon viszont csupán 9%-os ez a csoport.

A két nyelven is adatható nevek típusa további altípusokra bontható:

A helynévvariánsok egymásnak értelmileg teljesen megfelelnek, lényegében tehát tükörfordításról van szó például a *Temető* : *Freithof* (< *Friedhof* 'temető', Pénzesgyőr), *Csiga-hegy* : *Snëkapëærh* (< *Schneckenberg* 'csiga-hegy', Város-

löd) nevek esetében; ez az alcsoport mind Pénzesgyőr, mind Városlöd nevei közt 23%-kal képviselteti magát, Bakonyszentkirályra kevésbé jellemző (5%).

A helynévváriánsok egymásnak részlegesen felelnek meg. Ennek első típusában a német változat a magyar név egyik névrészének (vagy névelemének) megfelelője, például *Kőkereszt* : *Krejc* (< *Kreuz* 'kereszt', Pénzesgyőr), *Katolikus iskola* : *Sól* (< *Schule* 'iskola', Bakonyszentkirály), *Mátyás-kastély* : *Slosz* (< *Schloss* 'kastély', Városlöd). Ennek a típusnak az aránya Pénzesgyőrön 12%, a másik két településen ennél lényegesen alacsonyabb: 2, illetve 3%.

A magyar változat a német névforma egyik névrészének (vagy névelemének) megfelelője, például *Háromhatár* : *Trejhotærigl* (< *Dreihotterriegel*, Pénzesgyőr), *Suszterház* : *Sujsztæ Tónisz Håosz* (< *Schuszter Tonis Haus* 'Suszter Tóni háza', Városlöd). Ez a típus csak Pénzesgyőrön fordul elő, aránya itt is alacsony, 5%.

A két változatban egy-egy névrész egymásnak megfelel, a másik névrész mögött más-más motiváció rejlik, például *Kisköz* : *Khirthækészjæ* (< *Kirchengäßchen* 'templomköz', Városlöd), *Kendérföldek* : *Pütszejnækæl* (< *Bildsäulenäckerl* 'szoborföldek'). Pénzesgyőrön és Városlödön a névtípus aránya magasabb: 6, illetve 9%, Bakonyszentkirályra ez a csoport sem jellemző.

A névváltozatok még részlegesen sem felelnek meg egymásnak, például: *Kissom-hégy* : *Trejhotæ* (< *Dreihotter* 'háromhatár', Pénzesgyőr), *Vasut* : *Stræk* (< *Strecke* 'szakasz', Városlöd). Ez a névcsoport leginkább Pénzesgyőrré jellemző (16%), Bakonyszentkirályon 1, Városlödön pedig 3% a típus aránya.

Speciális csoportként meg kell még említeni azt a csak Városlödön kimutatható típust, amelynek előtagja mindkét változatban magyar közszó, utótagja pedig német, illetve magyar (egymásnak értelmileg megfelelő) földrajzi köznévi: *Vadkamra-árok* : *Vadkamra Krám* (< *Vadkamra-Graben* '-árok'), *Égett-hegyilegelő* : *Égëthëgyæ Vát* (< *Égetthegyer Weide* 'Égett-hegyi legelő').

A fenti, egyetlen szempont alapján készült rövid elemzés arra hívja fel a figyelmet, hogy a három véletlenszerűen kiválasztott településre ugyan általában igaz, hogy az egyes helyeket két nyelven is megnevezték, ezen belül azonban más-más névadási szokások jellemzőek: bizonyos típusok kimutathatók mindhárom településen, de arányaikban akár egészen nagy különbség is lehet, más típusokat (modelleket) pedig csak egy-egy névadói közösség használt. Tüzetesebb, jóval nagyobb korpussszal dolgozó vizsgálat talán választ adhatna olyan kérdésekre is, hogy vajon függ-e a denotátum fajtájától a névadási mód (pl. van-e különbség a belterületi és külterületi nevek között az általam használt elemzési szempont szerint), vannak-e mikrorégiókra (néhány egymás közelében fekvő településre) jellemző névmodellek, hogyan felel meg egymásnak az egyes típusokon belül a morfológiai szerkezet (képzők, összetételek grammatikai típusai), stb.

Mindezek (és számos egyéb kérdés) vizsgálatában a „Veszprém megyei földrajzi nevei” című helynévtár a kutatók nagy segítségére lehet.

NYELVJÁRÁSI ADATOK

Ablonczy Bálint beszél hadifogságáról és hazatéréséről (Keleti palóc nyelvjárási szöveg, Borsod–Abaúj–Zemplén megye, Felsőnyárad)

(Meddig voltak Bálint bácsiék Usedom szigetén?)

Esz nem tudom kiolvásni, hogy em micsodá. [...] Uzedom szigetre mēntünk, [...] húsz nāp. Akkor onnāt lēgyōttünk. S hārom nāp ēty tanyān, nēgyedik hó hārmincādikān lēttünk...

(Hogy jutottak az oroszok fogságába?)

Ász mongyá, hogy orosz fogjokként vōtunk hét nāp, két nāp gyālogoltunk, hāt nāp [...] ākkor elérünk ēgy..., mēnetēltünk, és ākkor két-hārom nāpig ēty tanyān, és ott estünk oszt foksāgbā.

(A tanyára hogy kerültek?)

Á tanyārā, hāt ott údbā esētt ēgy ijen izé nē, hāt ojan — mit tudom én, ā fātul kijjebb esō terület [...] Mikor Uzedom szigetérül lējōttünk, ākkor ēty tanyā-rendszērnel vōtunk, és ott estünk foksāgbā... nēgyvenōt āprilis hārmincādikān.

(Hogy történt a fogságba esés?)

*Hāt mēktörtēnt. Rēggel értünk odā, és ākkor lēfeküttünk ēty csūrbe, és ārrā ēbrettünk fēl, hogy nāgy zsināt vān kívül āz uccān, mer bejeb vōt āz ēpület, āmibe fekiüttünk, ijē szēnātārolóbā, és ārrā ēbrettünk fēl, többek kōszt még én húsztām fēl ā cserepēt ā hāsztetōn, oszt lāttām, hogy āz úton nem nēmēt hārckocsik mēnnek, nem nēmēt kátonāk, hānem oroszok. Oszť úty szōltām ā töb-
bi cimborāknāk, hoty kejjetēk fēl, mer [...] āz orosz kátonāk mēnnek āz úton.*

(Hogy kerültek Bálint bácsiék kapcsolatba az oroszokkal?)

Hāt osztān kimēntünk āz izére, āz úccārā, mer ez bejeb vōt, āz ēpület, és kimēntünk āz úccārā, és vōtāk kōsztünk sok izék nē, ijje szlāvok, szē mā ākik, szlovākok, vāty szērb izék is, ākik tuttāk szlovākul, és ōk tuttāk velök értekēzni, ā z oroszokkāl, osztān minket oszt nem is bāntottāk ez e fronti csāpāt, sēmmit sē. Hozzānk sē szōltāk, csāk mēntek tovābb. Ēgyre āsz kijābāltuk, hogy mēntēk hāzā, mēntēk hāzā, āsz mongyā māj domā, domā, mēntēk hāzā. Hāt... [...]

(És akkor Bálint bácsiék mentek szembe az oroszokkal?)

Égyelőre sēhová. Mink ot márattunk. Ők mēntek... izé nyugati irányba, mink még ot márattunk, osztán szánászét [...] Összészedelőzködött a társáság [...] Sēm̄mi, hāt montuk, hogy mágyárok vágyunk, hāt lāttāk is rólunk, hogy mágyárok, vengri, vengri, vengri, hej, de mēntēk domā, domā, mēntēk házā... izé, végē lész nemsokā a hāborúnāk. Hāt örültünk is, hogy nem is mihozzānk, sēm̄mit. Éggy ārvā szó sē. Égy durvā szót nem szolták hozzānk. Sē nem vót szekér, oszt mēntek. Mink oszt ot márattunk, összészedelőzködött a társáság, mer a többi bent vót a vārozsba, ot tábbā ā... izébe [...] Összészedelőzködött a bāndā, májd osztán főszték a szākācsok. Úty hogy még azon az éjszākā, hā jól emlékszēm, tān ottān is āluttunk... azon ā részēn. Māsnāp oszt összészedelőzköttünk, összészették āz egész társásāgot, āz izék, ā tisztēk, mindēnki. Mihozzānk éggy ārvā szót nem szolták ā fronti csāpātok, hogy no mik vāttok, vágy szekíroaszták vónā, vágy válāmi, sēm̄mi, vágy összetömörítēnek bennün^{ket}, szābādon mozoktunk. Májd oszt összészedelőzköttünk, no válāhovā hāt mēnnyünk házā [...]. Hāt összēālt ā szāzād [...]. Nem ēty szāzād vót, vótunk sokān. Mēnnyünk házā, dānol-tunk.

(Hányan voltak körülbelül?)

Hāt, fogālmām sincsen, hāt-, hétszāz, ötszāz? Fogālmām sincs pontosān. Akkor összészedelőzköttünk zārt rendbe, ā kátonātisztyejink lóhāton, ki hogy, ki úgy, mēntünk házāfelē dānolvā. Dānoltunk ész nélkül, hogy [...] homvédbājtárs, fogjuk osszē, bātrān mēnnyünk előre, tűzzük ki ā mágyār zāszlót drāgā házānk bērcére. [Nem jut rögtön eszébe a folytatás.] Hirdessē ā hārmās hālom, kettős kērēszēt örökre, újrā ēl ā... mágyār nemzet, Ārpād āpānk nemzetē. Ez dānoltuk ész nélkül, örömmel, boldogok vól-tunk, hogy no mār végē ā hāborúnāk. Jöttünk... házāfelē mindēn hotyhívjāk nélkül, hogy no hāt házāfelē [...]. Nem kísértēk bennünket^{fo}..., kátonāk, izé, orosz kátonāk, sēm̄mi sē, szābādon [...]. Mājus ēgy, māsodikā vágy ijjemform..., ijjemformā lehetēt. [...]. Vāgy mājus elsejē vágy mājus māsodikā vót ez, mikor mink így mēneteltünk házāfelē, de nāgy örömmel, ból-dogsāggāl. Orosz kátonāt nem lāttunk, csāk āz úton, nem kísértēk bennünket, mēgyünk házā. Hāt ° bijon jöttünk osz mink nāgy ból-dogsāggāl, míg be nem értünk oszt ēgy vārozsba [...]. Ott osztān āhogy beértünk ā pūjāc..., ēgy nāgy vāroshāszterre, ot mār ki volt dēkorālvā ā vāros, mār ottān rend vót, āz oroszok ot vótāk izébe [...]. Vótāk mā ijje rēklāmok, hogy orosz gyōzelēm, mit tudom én, tān ki vót izélve... hāt ā nāgy gyōzelmet hogy ārāttāk ā szovjetok. Gyöttünk, beértünk odā, montuk mink még ott ākkor is ā házāfijās nótākāt ész nélkül āz ākkori kátonānótākāt. Osz... āhogy mēntünk vónā ki ā nāty térrül, előnkbe āltāk āz orosz tisztēk, kátonāk, āzok mā [...] oszt kērēdszték, hoty hāt hovā, hovā, hāt mágyārāszták osztān ā tolmācsok, ākik tuttāk oroszúl, hogy mēnnyünk házā, mēnnyünk házā, vengri, vengri, mēnnyünk házā. No oszt ā tisztēket lēkōtötték ā lórül, oszt ākkor elvették túlōk ā lovāt. Kōrülkāptāk ben-

nünket az orosz izé... örök, mā ákkor a katonák, no géppisztojossal [...]. No indiccs. De mā ákkor elől orosz tiszték is mentek. Mā ottán nem vótunk... Ott oszt mā fegyverés ör kísért bennünket továb... Kivez..., kivittek a város végire, és ott odávittek be oszt egy nágy izébe, nágy légierős láktányába. Ott oszt mā megvót az izé, a láktányá körül vót kerítve dróttál, mā nem hogy izével, dróttál is, még mā ottán megvóták az izé... az őrtornyok, ot mā orosz örök álták a toronybá a láktányá körül. Odá osztán bevittek...

(Ott már voltak más hadifoglyok is?)

Óóó, hāt ot má nágyo sokán vótunk. Ot mā, ot mā ánni vót tényleg, mind a... nyű. Egymást érté, ánni nép vót mā ottán. Ott oszt odá bevittek bennünket, ot vótunk oszt ábbá a gyűtőbe, de ott osztán szabá... ott is szabádon mozoktunk ot be az izébe, a láktányába, vágyis az épületékén belül. Nem szólt od mihozzánk a kutyá sē ott a láktányán belül.

(Tehát bent nem voltak örök, csak kívül, hogy ne lehessen kimenni.)

Kívül, hogy nē lehessēn kimēnni. Hāt mozogták ott orosz katonák, vóták ot bent, nem is egy, sē nem kettő, gyöttek-mēntek, de nem szólt mihozzánk a kutyá sē, hogy no mi csinālsz, hoty hocs csinālod. Ot vótunk osztán ánni idejig, májd oszt utāná oszt mikor összē... izéltek..., ákkor osztán összecsoportosították oszt bennünet, oszt ákkor kísérték oszt bennünket továb megint.

(És akkor merre mentek Bálint bácsiék tovább?)

Hāt ászt mān én, ászt én nem tudom így izé térképileg, hogy oszt merre gyüttünk, de it megván, hogy mēnnyit mēntünk, oszt mikor hol, mān úty, hot térképileg ép lehetnē izé... követni. Gyöttünk, ákkor ot vótunk Gēj... váldbá hét nāpig, utāná két nāpig gyalogoltunk. Ákkor Noj^{en}brāndenburgbá megint hāt mēntünk, hāt nāpig, vótunk... ott a zizébe, egy māsik gyűtőbe két nāp gyaloglās utān. Ákkor öt nāpig megint gyalogoltunk, ákkor hārom nāpig vótunk Stāngārdbá, vāty Stut [...], nem tudom pontosán kivēnni. [...] Fenē sē tuggyá. Ákkor négy nāpig megint, ákkor bevāgonyíroztuk (!) bennünket, négy nāpig voltunk vāgombá, ákkor tizēnhāt nāpig vótunk Vrānd...tvānbá, öt nāpig megint vāgombá, ákkor ot kivāgonyíroztunk egy nāpig Boriszovbá, oszt úty kerültünk Bobrbá a fūrésztelepre.

(Az hol van?)

Ez mā Oroszorszāgbá vān. [...] Ez? Bēloruszijābá. [...] Mēntünk osztán izén nē, mā kifelē mikor mēntünk, ákkor Litvānijān kērésztlū vitteg bennünket. Ezek az úták, ezek az izék árrá, Litvānijān kērésztlū, a litvān fővároson mēntünk kērésztlū, oszt úgy gyöttünk lē Minksz (!) felē. Még Bēliszovnāk.

(Azt tudták, hogy merre mennek?)

Hāt ászt láttuk, hoty kelet felē megyünk. Mā ottán nem bízunk ábbá, hoty házagyövünk, mer ász ki lehetēt vēnni a vāgombúl, hoty kelet felē tártunk. Mikor oszt mā Litvānijābá értünk, Bobru..., izébe, Kovnóbá, a fővárosbá, ot már tūttuk ász, hoty mos mān orosz területēn vāgyunk, mer ákkor Oroszorszākhöz

tartozot mā Litvānijā. S onnāt oszt lęgyöttünk, ęs ęgy kerültünk oszt ki Bobrbā. Bobr... ā tęrkępen męgnęzhessük, ot vān pontosān...

(Valami lajstromba vették a neveket?)

Mā it lajstromostāk bennünket āz izębe [...] ebbe ā Gęjszvaldbā. It nem. It, mikor hāt nāpig Nęj^{um}brāndęnburgbā vótunk, itt, itt oszt mār rendęsen izę, nęvsort vęttek velünk, ęgy emlększęm. [...] Ot vęttek oszt bennünket nęv szerint sorbā.

(Mondtak az oroszok valamit, hogy mire lehet számítani?)

Hāt mājт házāmęgyünk. Ānnyit montāk, hogy házā fogunk keręlni. Persze, mind. [...] Hāt mā ākkor āsz tuttuk, hogy mā mikor bevāgonyęrosztāk, oszt kelet felę tartott ā vāgonunk, mā ānnyit ki lęhetęт tāpāsztālni, mer vótunk (!) kōsztiunk mā ęrtelmes, idős embęręk, ākik mār hārminc^{hāt}-nęgyven ęf kōręlijek vótāk, męg ānnyit āzēr męttuttunk, hogyhā ā nāp erre gyōn, mink męg ārrā męnnyünk, hogy ākkor nem lęfelę gyōvünk dęlre... [...]

(Mondták, hogy minek viszik keletre Bālint bācsiękat?)

Hācs csak ārrā gondoltunk, hoty hādī... foksāgbā visznek bennünket, mārā nem gondoltunk. [...] Hāt āsz nem montāk nekünk, hoty foksāgbā visznek bennünket, vittek nā, ęs mikor mā kięrtünk, mā tuttuk, hogy mos mā fogjok vāgyunk.

(Melyik volt az első tábor?)

Hāt ā... izę, ez ā Bobrā.

(Kellett dolgozni?)

Hāt kęllętt. Ott nem volt ęgy nāp sę szünet. Vót, mer āzēr vāsārnāp nem dōgosztunk. Őt nāp vāgombā, ęgy nāp Boriszovbā, ęs huszonkilenc nāb Bobrā. Āzutān kimęntünk kolhozbā, tız nāpig āz ęty kolhozbā, hārmincęgy nāp ęgy māsik kolhozbā, tız nāp męgint. [...] Ot mār, ot mār csak gyōt velünk ęty fęgyveręs ōr, sęnki mās nem vót velünk. [...] Āttól fęgg. Āttól fęgg, hogy miję csoport męnt ki. Hā nāgyop csoport męnt, ākkor esetleg kęт ōr męnt velę, de hā mār nyōc-tız-tizęnōt fős csoportāl vāty hūsszāl ęty... ęty fęgyveręs ōr męnt csak ki. Itt ā fālubā szābādon mozoktunk, no nem szābādon szālādosztunk ide-odā, hānem ā munkā... hejre irānyítottāk bennünket.

(Mit kellett csinálni?)

Hāt āz ęgyik kolhozbā kāsžāltunk, ā māsik kolhozbā, mikor ātmęntünk onnāt, ottān... is kāsžāltunk ęty pār nāpig, męg ā tōbbijek is. Ēn osztān ępętkęzęshęz keręltem.

(Együtt dolgozott oroszokkal?)

Ā ^zizęnél, āz ępętkęzęsnęl, ot vót orosz (!) is, de āltālābā mi vāgy nęgyen vāgy ęten vótunk fogjok. De orosz nem vót kōsztiunk ęgy vāgy kęт nāpig. Addig męmmutātā ā munkāstīlust, hoty hoty kęl dolgozni. Hoty kęll ępęteni āz ā... fāhāzāt, mer āszт ępęttünk. Ēs... ęty hogy osztān ęn ott ęgész... ā māsik kolhozbā ęn ęgész hosszū idejig ott... hāzępętsné vótām. [...] Ā tōbbijek męg oszt jātāk ā kolhozbā kāsžālni, vāgy esz csinālni, āsz csinālni, ęs... ot mękkāptuk oszt ā... izębe ręggel ā kosztot.

(Ott aludtak, vagy vissza kellett a táborba menni?)

Ott ott alutunk kint a falubá. Általábá az iskolábá, mer nyáron vót. Áhol mink vótunk, ot mindig az iskolábá alutunk. Ot vót ijen izék, szálmázsákok... még há nem vót szálmázsák, ákkor szálmá lérákvá, létákárvá pokróccál, oszt ott alutunk.

(Az oroszokkal ott a faluban volt valami kapcsolatuk a foglyoknak?)

Hāt mijje lehetett? Hāt különösep kapcsolát nem vót, mer beszélni nem nágyon tutunk velék, mēk hāt há... kigyöttek velünk orosz izé kolhoszokból embērek, hāt mēmmonták, hogy esz kászálni kēl, vágy mi a munká. Mink beszélni nem tutunk velē, hāt...

(De nem voltak ellenségesek?)

Ápszolút nem. Sőt. Ánná a hāznā¹, áhol izéltünk, építkeztem, ot mindēn délbe ēnni káptonk, ēgy idős, hāt nekünk idős... ánnya vót ánnak az izének, félkezű... embērnek építettük, a fronton elvesztettē a félkezét, oszt neki építettünk ēty tejjesen új hāzát. De... ot mindēn délbe rendēs főtt ételt káptunk nálok. Ojjám bárācs-csāgos ember vót, hogy... pārijāt keresteti. Én nem dohānyosztám, oszt még a hāsztetōn fēnt űltem, szögeltem, még onnāt is lēzāvárt, hogy gyere lē izēlni... cigārētālni. [Nevet.] De oszt erráktám a cigārētávégeket, oszt bevittem a kolēgāk-nák. Ámúgy nágyom bárācs-csāgos embēr vót. Még ákikkel tálālkosztunk, ēnnem pánászom ēggyātājjān nem lēhet, úgyē. [...]

(A nyári munka végén vissza kellett menni a táborba?)

Hāt ákkor visszājöttünk a táborbá. [...] Még mindig a bobri tábor vót még ősszel ēgy dárābig.

(A táborban mi volt a napi program?)

Hāt... [nagyon hosszú szünet] rēggel ébresztő, utāná rēggeli, oszt ot szintēn be vóták osztvá munkācsoportok. Vót, áki a fūrésztelepre jāt, vót, áki... no, hovā no, a vāgonrākāsrā, vāgont rákni. Én... mink az izére jātunk ki... az erdőre fāt vāgni, májd osztān rānk jōtt az ősz még mā a hidegép tēl, mā ojjā hideg telek gyöttek, hogy mā ájig bírtuk a plátó kint, mer kis...vāsútom mēntünk ki. Kōrūl-belől tizenöt... hús kilomētēr kōszt mozgott az izé... a kisvāsútnák a mozgāsá, még ezelőtt a kisvāsútépítēshēz is jāt ki. Osz mā ányirá hideg vót osztān, hogy mā nem nágyon bírtunk az izēn mēnni, utānná oszt kivittek bennünket a boriszovi lāgēr... mā ákkor a dēmiszovi lāgērbá. [...] Fēlültünk a ²izére, a plátórá, hāt mi vót, ēgy motyó, mi vót, hātizsāgbá belēfērt, sēmmi, törūlköző, ēty-kettő, sēmmi, ēgyebek.

(A munka végeztével a tábor bejáratánál volt ellenőrzés?)

Sēmmi nē vót, sēmmi... Lēsžāmolták rēggel, kimēnt tizenöt... az izével, lēsžāmoltá az ōr, este mégint lēsžāmoltá, behosztá, sēmmi... nem minket sohā mēn nem... [...] Lāgēron belül minket nem ellenőrisztek sohā. Égyedūl ákkor kēllēt lēādunk, ámikor foksāgbá estünk, ott, áhol névsorbá vettek, ot lē kēllēt ādnunk á... izēket, a bicskākāt még az élēs izēket, ēgyebūt sēhol minket nem ellenőrisztek.

(Lehetett hírt adni magukról haza vagy kapni otthonról?)

Sëmmüt së. Sëmmüt äz égvilāgon nem tuttunk házā... Od bejöttünk este mindig, ot mëkkāptuk äz ënnivālót, mājđ osz mondom ot mā igë hidegëk vótāk, mā mājnem mā komoj fāgyos rëggelëk vótāk. Äkkor osz kivittek bennünket ä dëmiszovi lāgerbā. Ott ëgy nāgy bārāk vót ijje fōđbe süjjesztët, ojjāny nyócvān mëtërre fōđbe süjjesztët nāgy bārāk... épület, oszt odāvittek, oszt onnāt osztām mā gyālog jārunk ki äz erđõre.

(Hányan laktak egy barakban?)

Hāt... äz oān... szāzon felül vót, ëggy izëbe, nāgy, hosszú épület vót, két sor... fekvõhej vót bennë... ity szëmbë ëgymässāl, és äz mëg ot mëm mëgint älsó, fëlső. Útyhogy néty sor fekvõhej vót bennë, de szāzon felül, szāzõtven, szāszhátvān körül.

(Volt a barakban magyar parancsnok?)

Hāt persze, vót bārākpārāncsnok. Mëk szānitész. [...] ä szānitész äz vót, äki izë vót, ä katonāsāgnāl is szānitész vót, egëségügyi, mëg vót ëgy mëgbízod bārākpārāncsnok, äki vigyāzott ä rendre.

(Ki bírta meg?)

Hāt ä... izë végett... hāt ä szovjetok áltāl. [...] Hāt ännyrā kikërdësztek mindenkít, hoty ki mi vót ä māgyār hätseregbe, hāt csāk értelmesebb embëreket bīsztāk mëg. [...] Hāt mindënkinek be këllët it mondāni, mikor izë në, mikor nyilvánártottāk bennünket, hoty të bānyās vāgy, të földmüves vāgy, të ez vāgy, të tånító vāt, të ez vāgy. Mindënkinek ä... munkāvīszonyāit... be këllët mondāni. Vót ëgy bārākpārāncsnok, äki ä rendët fëntártottā, äkkor mi lët vónā ännyi nép-pel, hāt ägyonvertë vónā ëgymāst. [Nëvet.] Mā Bobrbā is vót bārākpārāncsnok, mindëniütt. Mël lāgërpārāncsnok... is vót, lāgërpārāncsnok, äki äz egësz lāgërt ësszëfoktā, mëg vót bārākpārāncsnok... épületënkint is, mindën. [...] Vót izë köszt fogjokból is. Példājül mā Boriszovbā nëmët vót äz izë, ä lāgërpā..., nëmët is [erős nyomatékkal] vót. Vād vót izë, szovjët lāgërpārāncsnok is, de ämmellet vót ëty fogoj pārāncsnok izë, lāgërpārāncsnok is, ämi... kápcsolātot tārtothā ä fogjokkāl.

(A foglyok között voltak problémák?)

Nem vót semmi. Oān ëggyetértés vót ott. Ot mindëнки ëggyértelmüven ërésztë äszt, hoty it fogjok vāgyunk. Ot nem vót äsz, hoty no nekimëgyëk ëgymāsñāk, vāgy mit tudom én, szëkältāk.

(Nem loptak egymástól?)

Hāt hoty elloptāk? Hāt... äz előfordült. [Nëvet.] Hoty elcsāptā ä māsiktül. Hāt nem hoty nem fordülhātott elő, nem úty hoty no, izëltek vón... ritkā äz ijjesmi. Igën. Szóvál ëggyetértés vót kösztünk. [...] Komojābbān én nem emlékszëk ijjere, hoty mit tudom én, ëgymāstól ä kënyëret ellobdostuk. [...]

Vān Dëmiszov is, mëb Boriszov is. Boriszov vót ä föllāgërunk, Dëmiszov meg ä fījōklāgë. Ännyi sok köszt hāt ki vām, mëk közvetlen ä härmädik ägyon së

tuttam, hoty ki álut, mæg mi csinálták. Ők monták a mágukét, mink áhol vótunk écs csoport négyenö, izébe, mægint ésszétártott. Á fenë së figyelt fél árrá, hovy...

(Tátrai Mártonnal még együtt volt akkor Bálint bácsi?)

Még égyyüt Dëmiszovbá is, még égyyüt vótunk. Kovács Béla is, igën. Égyyüt vótunk. [...] Hät mi, mi? Mibe, mibe segiccs... hetëtt égymánák? Hät ki vót szabvá a munkaidő, el këlletët végezni, égyyik segiccségre nem vótunk szorúlvá... különösebben. Mindënkinek tenni këllett a mágájét.

(Mennyi ideig voltak Demiszovban?)

It mā nem jegyésztem a dëmiszovi izét. [...] Ász mongyá, hovy a kolhosz. Itt a kolhosz mā mëkszünt... a dolog. Mikor? Mārton, ő hámáráb lëbetegëdëtt. Négyvenhät ötödik... öt hónápig vótam itt. Négyedik hó huszonkilencig jöttem be mint disztrófiás, nágyon lë vótam gyëngülvë. [...]

(Nagy volt a demiszovi láger?)

Nem. Csák égy épület vót az egész. Én ott is izé, ott is, még ottán... én sokā nem jártam az erdőre is, mer... ott is égyy őrbódét építettünk még ázutān, novembër huszonnyócádikā utān. Égyy, égyy... égyyetlen égyy... e, hät mágā a... mivel fogjok vótunk, égy épület vót, ëty hosszú épület, földbe süjjesztët, fābúl, tető lápos rájtá. [...] Csák fālu, csák fālu vót... mellëttë. Hät égyy... vőgy vót, ot fojt lë a páták, a māsik ódālon vót a fālu, ezënn az ódālon vót a lāgër. Á... még a konyháépület vót külön. Ot sëmmi mās nem vót. Mæg... a konyháépülethez vót mellëttë oān épület, áhol az orosz örök vóták. Ijjen kis... hät ez mind fābúl vóták, ezék az épületek. Onnāt jartunk osz ki az erdőre. Itt osz mā én is. Égy dárābig nem jartam ki az erdőre, mer mém mikor kimëntünk, mer ez oān félkész ālāpodbā vót, mé mikor kimën... tünk odā Dëmiszovbā, még őrbódé së vót a kápübā. Még ákkor csináltuk az őrbódét. Ott is ot vótam, tān ëty hónápig is csináltuk, mer fāsztunk. [Nevet.] Utānā oszt az erdőre jartam, ott oszt mënt rendësen a... izé, fāt jartunk, fākāt vāgni.

(Hova vitték a fát?)

Hortā be a bobri fűrésztelepre a kisvásút. Odājig vót kint a kisvásút. Onnāt az erdő kivāgódott, osztān vásútom mëkközëlitették lóvāl, szānkóvāl, mivel, oszt ráktāk fel a fogjok... a vāgombā, oszt vitték be a fűrésztelepre.

(Itt más volt az élet, mint a bobri táborban?)

Hät... itt is hāsonló. It së vót különösepp problémā sëmmi së oján, hovy no, égymāst szëkālta volná-ë vāgy a fogjok, vāgy az oroszok hāborgāttāk vónā bennünkë, ésszërüen mënni këllet dolgozni, ésszërüen. Úty... kölönösebb... bāntālmāzāzsbā nem részesültünk. [...] Á mi környezetüingbe nem vót. Hoty tāvólabbi környezetëgbe vālākinél vót-ë, de a mi környezetüingbe sohā, hovy minket üldösztek vónā, vāgy ász jelentí, hovy ez vāty tē, az vāgy, amāz vāgy, āpszolút nem, a mi környezetüingbe nem vót. Sohā nem vetettek a szemüinkre sëmmit, hovy... tē ez vótāl, az vótāl. [...]

(Mi volt a következő állomás?)

Én is ottán, ott... ott annyira szerencsés hejzedbe vótám ot megint, hogy én ot fāvāgāsnał nem sokát vótám, hānem... hāt āddig mím Mārton kint vót, āddig vótunk fāt vāgni, de osztān ō hogy bekerūłt, engem oszt megint kitettek izébe.

(Hova került Márton?)

Bekerūłt ā bobri lāborbā (!), mint gyēngéłkēđ... betekként, mer lē... gyēngūłt, osztān bekerūłt ā bobri lāgērbā. [...] Engēm oszt megint beosztották ā... izéhez nē, ā... hogy gyōttek āz oroszok... ā fāłér mind nē, āzoknāk segīttem fēłrākni ā fāt ā szānkārā. Mind... útyhogy nem tártosztām úgy ā csoportbā. Onnāt én bekerūłtem Bobrbā, májd én is izékor, mer én is osztān [...] visszā, igēn, odā bejōttem, mikor? Nāgyon lē vótām gyēngūłve, igen Bobrbā voltām [...] huszonkēt nāp.

(Beteg lett Bālint bácsi?)

Betegēt je..., ānnyirā gyēnge lētem, hogy mit tudom én, nem vótám én ānnyirā, mongyuk hogy érēsztem vōnā fājdālmāt, csāk gyēnge lētem. Montām oszt ā... izének, mer ēgy... német vót ā fogjok részirū āz ōr. Māgyārāsztām neki, hāt elég jól mēk tuttuk ēgymāst mā érteni, hogy mit ākārok. Ász mongyā, hogy eregy be, oszt jelencs betegēt, māgyārāsztā. Ęgy némēt... tiszt vót. Bemēntem, betegēt jelēntētem. [...] Māsnāp vāgy hārmādnāp hoztāk be ijen gyēngéłkēđōket... ā bobri lāgērbā, engēm is behosztāk. [...]

(Jobb volt a gyēngéłkēđōben?)

Vālāmivel izéb nē, uzsonnāt is āttāk jobbān ēty szeletke vālāmīt. Ász mongyā, Bobrbā vótám, āsz mongyā, huszonkēt nāp, és nēgyvenhāt mājus huszonēgyedikēn ējjel mēntem... Boriszovbā. Itt ā kórhāzbā mēntem, és... szērdān, huszonhetedikēn kijōttem. Mer itt oszt ā kórhāzbā kēllēt, kórhāzbā bevittek mint gyēngéłkēđōt. [...] Boriszov vót ā fōłāgēr. Ot vót ā... gyēngéłkēđōknēk ā feljāvītāsā. Odā nāgyon sok embēr tártozot, mā tíezrēn fēłlū is, mā körzeti fōgojtāborkēnt tíz-tízēnōtezēr embēr is tártozott... odā. Hotyhā lēgyēngūłt vāgy beteg lēt, vāgy munkācsoport āccsoportosītās vót, ākkor ā boriszovi zōđlāgērbā vitték be.

(Mit jelēt a zōđlāger?)

Hāt āz vót ā nevē, mer ānnyirā be vót fāsítvā, hōty ottān csāk āz ēpūletēknēk āz izéje, osztān āz vót ā nevē. Á szovjētoknāk vālāmikor lovāssāg vót bennē. Szovjēt lāktānyā vót āzelōtt, āzelōtt, hāború elōt, mos mēf fōgojtābor.

(A kórhāz utān mit csināłt?)

Utānā osztān ā... [Nevet.] Szērēncsētlensēgēm mellet, mer hōty fōgoj vótām, szērēncsētlensēgēm mellet oján szērēncsēs hejzedbe kerültem, hogy āz orvosi zārōjelentēsēm ā nēgyedosztājbā āttāk ki. Mer vót āfō, és... vótāk ā zizék, ā munkācsoport, āz ātizék, āz ōkāsok, disztrōfijāsok, mēg vót ā nēgyedosztāj. Á nēgyedosztājnā¹ ēggy oján egēsēgēs betegēk vótāk, hogy no ezēket nem vitték izére. Ásztān mā... nem vittek munkārā, no. [...] ā leggyēngēp csoport vót. Útyhogy mā minket, mivelünk nem izēłtek úty, hogy no fēłépíccsē^{nek}, oszt ākkor gye-

rünk munkārā. Nem vittek. [...] Ęgy oján... zárójelentést káptam az izére, hogy ā negyedosztājrá írták ki. Hālistennek nem érzstem én sēmmít, ā kórhāzbā azon ā pār nāpom mēb Bobrbā is jobbān kezeltek, hogy ot vótām ēty hétig, osz nem érzstem én különösebbet sēmmít sē. Osz oján szerēncsēs vótām, hogy odā írták ki ā negyedosztājrá. Ott osztān mā mink... vót ēgy üres hej, ēgy dévāvānyāji vót, mēg orohāzājiāk, odā... no fijām, gyere ide. Idős embērek vótāk. Gyere, it vān ēgy üres hej. Mer nem montāk, hogy ez vāgy āsz. [...] Itt ā negyedik... négyes osztāj bárāk, ereggy, oszt... keres mágādnāk hejet. Nem jelölték ki, hogy most el lēssz ā tē hejed. Mingyā āz ājtōnā ot vót ez e hārom idős embēr. Fijām, minek gyössz? Fijā... lēhetem vónā. Hāt ide vāgyok írvā. It kēl nekēm... válāhol āludni. Gyere ide, āsz mongyā, vān itt ēty hej. Hāt oszt ōvelék vótām oszt ott. Ott oszt mā nem vót sēmmi különösebb... bājom, mert ot mā válóbā összör (!) káptunk ēnni. Vót tízórāji is, uzsonnā is ēty csēpp... ijje izé. Utyhogy oszt ēnnēkēm mā sēmmi pānāszom nem vót ezēn ā nyāron.

(Meddig volt Bālint bácsi a boriszovi lāgerban?)

Attū āz időtű mīk hāzā nem indūltunk. Még osz mēktānūltām zoknyit kötni. [...] Ęgy másik kolēgātól. Ot sētāltām ā nāt területēn, mer nāt területēn fekūtt ez ā boriszovi zōdlāgēr, osz jārkalntunk mi azon. Á kutyā nem szōlt bent, sēnki sē. Jārkalntām ott ā területēn, ēccēr lātōm, hogy ēty komā ot kötōgeti ā zoknyit. Hāt āz Űristen ālgyā mēk, hā em mēt tuggyā tā... kötni, én is. Mer ā másik kolēgāk, āzoknāk mindnek vót foglālkozāsā. Vāgyis āz ēggyiknek. Ąz ijjen, ijje lemez-munkās vót. Mindik kopācsolt válāmivel. Mondom, válāmivel nekēm is kēnē. [...] Ot mā, ot mā este mindig ojām bāzār vót, vót ēgy nāt terület ā bárāk hātā mēgētt, āsztāl végig. Ott ā cserebere mēnt mindég. Ęggyik eszt āttā, ā másik āszt āttā, ki mit tudott. Á munkācsoportok hosztāk be válāmit. Ezek összefābrikāl'tāk válāmit, osztān mēnt ā bāzār este, cserebere. [...] Ąsz mongyā, én... ot vótām huszon... mājus huszonēggyedikēn mēntem be, [...] és nēgyvenhāt... izé... kor, āgusztus māsodikān indūltunk hāzā. Ekkor indūltunk hāzā [...] Ęs nēgyvenhāt nyócādik hó huszonēggyedikēn jōttem hāzā... mā ide ā fālubā. Māmā vān āz ēfforūló, hoty szābādūltām Dēbrēcēnbe. Ęn eszt ā nāpot āzōtā mindig megūnnepēlēm, nem dolgozok. [...]

(Beszēlgessünk még egy kicsit a lāgeréletről!)

Ęm mondom, osz nem sokārā, hogy odākerūl'tem, én nem sokārā mēktānūltām zoknyit kötni, én āzzāl tōtōttem āz időt szintē. [...]

(Honnan vett fonalat?)

Fonālāt? Hāt [igen hosszú szūnet] most hogy mongyām? Ez belē kerūl āz izēbe? [...] No, mindēggy. Hāt nincs ābbā titok. Ą... izēbe, ebbe ā negyedosztājrá el lēhetēt mēnni ā jāvītómūhejbe. Mer vót ēgy nāty, hātālmās jāvītómūhej, āhol dolgoosztāk ā susztērok, ā szābók, hā... mēb bādogosok is vótāk. Ęgy nāgy jāvītómūhej vót. Odā be lēhetēt mēnni szoltírozni (!) ā ruhākāt, mēg ā cipōket, mēg mindēn, mer ez ā gyūtō lāgēr, vāgyis ez ā boriszovi nāgylāgēr āzt ā sok embēr-

nek a... elnyűt holmijáit mind ide hozták be, és it javították, és inset vitték ki a feljavítottákát. És odá be... mentünk egy másik bācsival is, [érthetetlen név] bācsival is, de áltálábá ő csak eccer vót, memmutattá, beméntünk, be lehetét menni reggel, reggeli után. No, elmegyünk [...].

(Arra nem vigyáztak?)

Árrá nem vigyázott ott a kutya sē. Nem messzē a mi bárakunk hātá megēt vót az izé, az épület, osztán reggel lehetét menni odá reggeli után. Izél... jelēnkēzni. Osz mentünk reggel, mentek odá többen, mer nágy... nágybā mēnt a seftélés. Osz hā még hijāzot létszāmnā, ennyi kell ide, ennyi kell odá. Hijānzot létszām, akkor beengettek. De hā nem hijāzott, akkor eregy, māj gyere hónáp. Az izé nē mā, ānnāk is vót ěcs csoportyā.

(Ott mire kellett jelentkezni?)

Árrá, hogy munkārā. [...] Ott autószāmrā hozták be a... rossz holmikát. Ázokát ki kellēt szoltírozni... mindet. No most ez rossz izé... nádrāg, az ing, az alsónádrāg. Szoltírozni kellēt, oszt akkor vitték a szabóknāk még a... Először vitték a... izébe, mosóbā, utānnā mēv vitték a szabóknāk, hoty feljavíjcsāk. A cipóket szintén, a bākāncsokát pārosítāni kellēt. [Nevet.] Hāt... nem kötték össze, hogy ez ennek a pāryā. Összētöttük a tálpāt, hogy ez ez, osz jó vān. Odá osztán bejelentkeztem ēty pārszor, mindig, āmi szükségēm vót, bemēntem pulóvēr nélkül, osz kigyöttem pulóvēr bā. Vāgy bemēntem köppeney nélkül, osz kigyöttem köppembe, mā hā izé vót, ojū vót az idő. Hāt nyārbā nem nágyon, de āzér ēty köppent csak sikerült kicsempēsznēm. Mer nyār vót, mer osz nekēm két köppeneyēm vót mā ott odāki osz foksāgbā. Pokrócot is vittem ki, akkor fehērnemūt... az embēr hā úgy kiizélt, még āszt is felvēt mágārā, āmit jónāk lātott, de... én oszt a pulóvērre mēntem csak, mer hāt fehērneműbū mit kellēt? Ász mindēn két hédbe cserélték āmūgy is, az nem nágyon vót izé... De vót, ākik ārrā mēntek, hogy no, elāggyāk. Ojānok is előfordúltāk. [...] Kihosztām a pulóvērt, ez az ēggyik a Vozār bācsijé, ez meg āsz mongyā, hoty hozzád csak, fijām, mājđ én bontogātóm. [...] Izé, Vozār... bācsi vót, ānnāk híttāk. Hosztām osz ki mágyar izét nē, pulóvē, pulóvērt is, kátonāpulóvērt, némētēt is, oszt ő szépen kibontogātta, oszt ākko^r... én még ābbūl köttem [...] őneki āv vót a dolgā, hogy boncsā. Tekergettē fēl az izét gombojāgbā...

(Ěs mit csinált Bālint bācsi a zoknikkal?)

Hāt elāttām. Mēg vót izé is, a konyhārā is kōthettem vōnā, mer vót, hārom konyhā vót, az ókā, a disztrāfijā, meg izé, hārom konyhā vót, ānnyi sok nép tārtozott odā. Áttām a szākācsoknāk belūlē, csak úgy, no, it vān [...] ő még oszt āttāk a jizēt... tōp kosztot káptām. [...] Ěm pēszt nem vēttem értē sohā. Vozār bācsi mēnt a kosztēr, ém mā mék kosztēr sē jārtām. Ő mēnt a kosztēr mindég. [Nevet.] Mā ismerték, hogy ez az Áblonci izé, csājkkājā. Hāt jó vót ot, nem vót nekēm különősep problémām.

(El lehetett cserélni a zoknit másra?)

Hāt nekēm nem kēllēt sēmmit sē elcserélni. Ęty pārrā... ěgy... hāt nem ojā túl sokāt köttem én āzér, hāt idő vót ābbā. Hāt két nābbā belētel, mire... hāt mġ mēttānūltām, āz is sok időbe telt, mġ osz mindēn nāp nem csināltām. Mġgūntām osz csinālni. De... vót kōsziunk oszt ěggy izé, ěgy dé... dēvā... dēvāvānyāji. Hāt tūlem mā ū tġz ěvvel idősebb vót. Āz mġk kijārt ā munkācsopotāl. Ő mindġg, ő mā... őneki tōbb izé ijġ vót, ijjen nē, mind āz oroszoknāk. Kijārt ā munkācsopotāl, mġppākoltā ā hātizsākot, oszt āttā el.

(Az örökkel is volt üzletelés?)

Hāt āz őrökkel, nem tudom, kimondottān üzletēltek-ē, hāt én nem vótām ott. De kijārt, oszt ā civilēk kōszi mikor kimēnt ā munkācsopotāl ő... mān vittē ki jā... dolgokāt, ā zoknyit mġg... āmi vót neki. [...] Ő ebbū ā seftēlésbūl ělt... hōgy el tuttā ādni.

(Lehetett írni haza, vagy kaptak levelet?)

Sohā nem kāptunk. [...] Ęgyedūl ākkor jutott... tudomāsārā ā szūlejmġnek, mikor Szlovākijābā āz ěggyik cimborā házāgyūtt... foksāgbūl, mer ā szlovākokāt hāmārābb engettēk, min mġnket, oszt āvvāl írtām ěggy ijen cetlit, hōgy āz én írāsom lġgyēn, oszt ő házāhosztā, oszt āszt ātkūttē... ide ā szūlejmġnek. Mġg ő írt hōzzā ěty pār sort, oszt ākkor āz én izé... pāpírōmāt is elkūttē. [...]

(Hōgy indultak el Boriszovból? Mondtak valamit az indulásról?)

Āsz mġg ākkor sē montāk, mikor vāgonērozāsrā elōkēszítēttek bennūnket, hōty házāmġgyūnk, csāk... mġgyūnk. Visznek vālāhovā bennūnket, de āsz nem montāk, hōgy hovā mġgyūnk. Mġg nem is bġsztung bennē, hōgy házāmġgyūnk, mer vót āsz, hōgy bepā... bevāgonērosztāk ott is. De... jārtāk ki osz fogjok, ākik kēszítēttek elō ā vāgonokāt, mer ijjem mār hāvāgonogbā jōttūnk házāfelē, osztān két sorbā fekūttūnk ābbā is, ālūl ěs sor, mġk csināltāk pōcot... izēbe ūty hōgy... ūgy kēszítēttek, osz montāk, hosszābb ūtrā lġsz ā mēnēs, mer pōcokāt is kēszítēttek. Āmūty hā rövidebb ūtrā vittēk csāk be... ěssēltek bennūnket, osz jól vān. Āsz mongyā most, hōgy izé, rendēsen ā közepin, āsz mongyā ā... pōcokāt csinālnāk, vāgyis ijġg fekvōhejeket, oszt izēlōdik hosszābb ūtrā. Nem, ākkor sē ārūltāk el, hōgy... házāmġgyūnk. Mājd osztān elgyōtt āz idő no, sorākozō rġggel, mġg āsz sē montāk, hōty hōnāp lġsz vāgy hōnāputān vāgy mikor, csāk āsz tuttuk, hōgy āz ālomāson mār kēszūl egy ijġg trānszport. Hāt... mġnk ānnyibūl bġsztung, hōgy nġgyedosztājūjāk vótunk. Osz mġg ěb bennē āz ěrdekēs, hōgy ā nġgyedosztājūbūl is nġgyōnk közūl csāk én gyōttem házā. Mēh hārom ěmġr mġg ākkor is ot mārātt. [Nevet.]

(Azért bġztak, mert mār nem dolgoztak?)

Nem hāgnāk dolgozni mān mġnket egyikūnket sē, oszt ōk mān ot vótāk āz-ēlōt, mikor én kikerūltem odā mājuzsbā, ōk mā āzēlōtt ěggy ěvvel is ot vótāk. Ők ot vótāk hāborū, hāborūnāk ā befejezēsē elōtt is ot vótāk mā. Ők hāmārāp foksāgbā estek.

(Ők már Oroszországban estek fogságba?)

Hāt én ászť pontosán mēn nem mondom, hoty hol estek foksāgbā. Csāk ott eshettek. Vāgy nēmēdbe? Mindēggy. Elég ābból ānyyi, hoty ōk hāmārābb ot vótāk. Osz még ākkor mās... elōttē váló nāp sē montāk, hoty gyōjjünk házā. [...] Elōttē váló nāp sē tuttuk, hoty ki mēty házā. Csāk mās-nāp rēggel rēggeli utān oszt elkeszték kijābālni, névsorolvāsās mindēniūt. Āki mēkhājā ā nevét, ājjon ki, fogjā ā cuccāt, oszt indīcs ki āz udvārrā. Hāt oszt hāllom oszt ētyszer én is, hoty no... ki, ki kell mēnni... Mājđ āzok is lesnek osztān. Rēzbe örūlök is, mēg nem is, hoty no... Még én is ābbā bīsztām, hoty no, fījātāl vāgyok, bīsztos visznek válāhovā māshovā dolgozni. Ōk mēg rēzbe örūltek is, hoty hāt no hāt, ōk mēg mindig mārādnāk ā jó hejēn, ém mēm mājđ mēgyēk dolgozni. Csāk āzon izēltünk, mer Mārtonékāt is onnāt vitték lē ā Donyēc-mēdēncēbe. Hāthā minket is...

(Akkor nem is nagyon bízta a hazaindulásban?)

Mēnni mēgyünk válāhovā, de nem montāk, hoty házāhoznāk benniūket. Hācs csāk āsz, hoty hāt válāhovā visznek, hosszābb útrā, mer izé, ijjen elōkésztēt vāgonok vānnāk. Belēestünk, osztān el... kiālītottāk osztān ā plācrā benniūket. Sokān, nem is tudom, hā szāzān vótunk. Ākkor elvittek ā fērtōilenītōbe benniūket, ā fērtōilenītōnek ezēn ā végēn lē kellēt vetkēzni szūzānyāmesztelenre, āszť ā cuccot lēādni, csāk ā hātizsāgbā lēhetēt belētēnni, āmi vót, szēmēji izé... Hāt nem hātizsāk, ēty kis tārisznyā, hāt mi vót ā szēmēji, ābbā lēhetēt belētēnni ā kēnyēret, āz izēt, holmīt. Eszt fēltētem igēn, eszt ā pāpírokāt. Eszt oszt válāhogy úty sikerūlt belē... mēcs csempēsznēm, hoty nem tālāltāk mēg ā... izének ā zseb-jébe. [...] Lē kellēt vetkēzni [...] de montāk is, hoty ā szēmējes dolgot mindēnki tēgyē ā zizéjébe. De osztān nem motōsztāk ā hōghújākot nē, ā kis tārisznyājinkāt. Eszt oszt belētētem, osztān így mēg is mārāt. Lēvetkēsztettek benniūket tejjesen csupāsrrā, bākāncsot, mindēnt be ā kobzōbā... fērtōilenītōbe, vāgyis fūrdeni. Ászť ā ruhāt othāttuk, mā nem āzér, hoty tetyvesēk, mer nem vótunk tetyvesēk, csāk lē kellēt fūrdeni, kijōttünk, tisztā... māsik, nem újāt, hānem tisztā ruhāt kāptunk, tisztā ālsōnemūt, fēlsőt, mindēnt.

(Azok jobb ruhák voltak?)

Hāt jāvītott āz is, hāt új nem vót ot sēm̄mi sē, csāk mint kātōnāruhā. Én kāptām... fābākāncsot, egyik sārghā vót, ā māsik szūrke.

(Mi az a fabakancs?)

Fātālpū bākāncsot. Nem izé, bōr^{ta}, fātālpā vót neki. Ākkor ā nādrāg nēmēt vót, ā zubony māgyār, ā köppený ruszki. [Nevet.] Ennyit kāptām. Ez mindēnki-nek fēl kellēt szēdni ā cuccāt, oszt ākkor... indijj... besorākosztāttāk, oszt még āv vót bennē ā nāgy ēlmény, hoty mā mikor be vótunk sorākozvā, még ākkor megint gyōtt ēgy... ruszki, hāt mā úty hívom, ruszki, hāt úty hītuk, ^{orosz} gyōtt... ēgy névsorrāl, oszt elkezd ordītāni, kijābālni, mā mēm mielōt fēltētlenūl, idefigyejjēn mindēnki, mer sokān vótunk, kezdi olvāsni, vāty tīz-tīzēnōt embert kiālītottāk ā sorbūl, ēgy māsik tīzēnōtōt tēttek ā hejére. Útyhogy āzokāt mēv visszāvīttek mēg.

[Nevet.] Szegények mā májdnem ot vóták, hogy no házagyönnek. [...] Ákkor nem tuttuk mék, hogy házagyöjjünk. Útyhogy osz váty tíz-tizénötöt kivettek a sorbúl, még betettek bisztos gyéngélkédőbe.

(Miért nem vittek haza minden beteget, akik nem hajtottak hasznot?)

Hāt nem. Sēmmit az égvilāgon. [...] Hāt nem tudom. Mondom, négyünk, négyünk közül én gyöttem magám házá. [...] Mijem, mijem, mijen alápon vālogátták ki, nem tudom. Hāt mā kigyöttem mikor a kórhāzból, és ázutān sose vót... vót orvosi vizit, de ojan nem, hod no... minket nem is vi... ojan orvosi vizit nem vót, mind a... ókānā¹ meg a disztrófijānā¹, hogy no, tápigátták mék, kövér vágy-é, vágy izé vágy, vágy lē kellēt vetkēzni. Minālunk csak bekijā¹tották, hoty hónāp orvosi vizit... készűjjon el mindēnki... az izére. Még ugyan nem is nágyon izéltek, onnāt tuttuk mék, hogy a némēt... lāgērpārāncsnok evvel a kijāró cimborākkal izébe vót, ismerték ēgymāst, oszt ez mindig besúktā, hogy most orvosi vizit lesz. Mihozzānk beszólt a... izé, a doktornő: vān-ē válākinek válāmi pānāsā? Nincs! ¹sten ālgyā! Elmēnt.

(Ha a lāgerparāncsnok besúgtā, hogy vizit lesz, akkor mit csināltak?)

Hāt... mit tudom ē, készűltünk ārrā, hogy... mongyunk válāmit, vágy válāmi, de most sēnki, nem, be sē gyött, nésztē, ānnyit... ānnyit, hogy ēggyesēknek begyött, mēktāpigáttā a lābā szārāt. [...] Részletēsen nē vizsgālták āt, osz mégis, hoty hogy estem belē? Hāt belēestem.

(Mikor már bent voltak a vagonban, attól kezdve hogy ment az utazás?)

Hād beszālították bennūnket a vāgombā, mā ānnyit, ānnyit... izéltünk, mā ānnyit tāpāsztāltunk belūlē mēg érēsztünk, hogy mā nem nágyon csuktāg bennūnket lē. Az mā ēgy vīgāszt vót, hogy... mā hā mēnt a szērēlvény is, ki lehetēt nyitni a vāgonyājtot. [...] Mā ējszākā is, hā mēgālt a szērēlvény, ki lehetēt kelni... vizelni, vágy válāmi csinālni, mer hāt mēntūnk, māsodikātúl huszādikā vót, mire Dēbrēcēnbe értünk. Tizēnnyóc nāpig vótunk úton. Hāt mā igaz-ē ebbe az izébe, Mār^āmārosszigetēn āltunk váty két nāpot, mer osz tejjes fērtőtlenítés vót mēgint. [...]

(Bālint bācsiék tudták, hogy Magyarorszāgon mi van?)

Mink sēmmit nem tuttuk. [...] Hāt āsz tuttuk, hogy a szovjeték gyōsztek, de hogy mi vām Māgyārorszāgon? [...] Sēmmit különōsep, kiszāltunk, betērēltek bennūnket itt is, ott is, ide is, odā is... Ot szintēn ātestünk fērtőtlenítésēn, mās nāp indították, de sēmmitféle szōnāk, hoty hogy ālkālmāszkoggyunk, vágy válāmi, sēmmitfélē ijen... szōbeszéd nem vót.

(Abból derült ki, hogy hazafelé jönnek, hogy már nem zárták le a vagonokat?)

Nem zārták be, mēg āzér a... zizé... a szērēlvény is, mēg ázutān a... izék is... má lāttuk, hogy mos mā āzér ez mos mā nem kelet felē tār, hānem āzér csak erre tār. [...] Mēg, mondom, ki lehetēt ējszākā is... mēgmontāk, úgy mēnnyēn el válāki, hogy it márād. Hāt mā ebből gondoltuk āsz, hogy hāt nem munkārā visz, mer hā munkārā vitt, ākkor nem engettek ki bennūnket. [Nevet.] Osz csak mindig

szērēllünk... kiméhet, de sēnki à szērēlvént el nē hāggyá, mer nem tuggyuk, mikor indúlunk. De hāt mēt tuttuk..., mēt tuttuk ālápítáni, hogy mikor indúljunk, mer hā kitolták ēty csonkārā, ākkor rōktōn nem indúltunk.

(Debrecenbe érve mi történt?)

Hāt Dēbrēcēnbe ot fogátták mē. [...] Hogy bemēnni... à Pāvilon lāktányābā vittek mē ugyē pontosān... Vān ot Dēbrēcēn à vāsút fēlēt... vān ēggy ātjáró, hídātjáró, ām mē dugig vót, mer mē tuttāk, hogy gyōnnek āz oroszokkāl, mē dugig vót ottān néppel. Mā ott... mē ott āz ājtóbā āltunk, lestünk, ki hovā fērt. Mā mos tuttuk, hogy no mē hol vāgyunk.

(A hozzátartozók voltak?)

Nem, csāk āz érdeklōdōk, à dēbrēcēnyijek... no hāt nem tuttāk, hōty ki gyōn hāzāfēlē. Ot mē à hídig... hídānāl, mer ot nem messzē [...] nem messzē, mielőd beért vōnā āz ālomāzsbā à zizé, à szērēlvény, ot mē rezezbāndā fogādod bennūnket. Ot mē ānnyirā lēlāssított à rē..., à zizé, à szērēlvény, hogy... à... gyālogos rezezbāndā tudod bennūnket kísérni végig. De tejjesen à... pēronig. Ot fúttā à rezezbāndā... nekūnk, kiszāltunk, besorākosztunk. Ot mē ānnyi... nép vót, dēbrēcēnyi izé. [Köhög.] Māji nāpig elfog à zizé, hā rāgondolok, hogy mi vót ottān. Sok érdeklōdō. „Nem lāttād-ē eszt, nem lāttād-ē āszt? Nem lāttād-ē āmāaszt? Nem tālākosztāl-ē evvel?” — ākīnek odāvót à hozzātārtozójā. Ott oszt besorākosztāttāk bennūnket, oszt ākkor... kísértek. Fúttā... szōvāl rezezbāndā rendēsen izēlt ott. Kōszōntōttek bennūnket, hāzātērtetēk, így, úgy, āmúgy. Bevittek oszt à Pāvilon lāktányābā. Ot megint sorākozó vót. Ot megint vót ēty pār beszēt, hōty hāzāgyōttetēk. Ott oszt elkesztek bennūnket... sorbā szēdni... mē ūs sorbā, hogy mēkkāptuk à... lēszērēlési lāpot... mēg à... hāzāutāzāsī izēt. [...] Hāt sēmmi különōsebb izé nem vót, kōszōntōttek, hōty... sokāt szēnvedēs utān, mēg így, hāt ijjen, mit tudom én, egy ijjem propāgāndā beszēd vót. Osztt āttāk ēty... kis... cetlit nekūnk, sēmmi kōnyvet. (Érthetetlen szōvegrész!).

(Pénzt is adtak?)

Nekūnk nem āttāk, ēty fillért sē āttāk. Hāt āgusztus elsején jōtt be à forint. [...] Sēmmit sē, útyhogy mink ingyen gyōttünk hāzā [...] āvvāl à pāpírrāl.

(A fogságról adtak valami igazolást?)

Nincs is nekēm tōbb, csāk āz āz ēggy... lēszērēlési pāpír, vāgy mit tudom én, hāzātērésī. Nekēm különōsepp hādifogojkōnyvem vāgy ijjesmi nincs. Hāt mēg ākkor āv vót à kezdetē. Tān mijenk vót à māsodik vāgy hārmādik szērēlvény, ākī begyōtt... Māgyārorszāgrā. Mēg ākkor kezdōdōtt à fogojhāzāsālítás. Ott oszt besorākosztāk, bevittek bennūnket à lāktányābā, kiāttāk eszt à pāpírokāt, oszt ot mē mindēnki... szābādon mēhetētt. Mēntūn ki. Áz ūtom, mikor mēntūnk fel à... à zizētōl, āz ālomāstōl à lāktányājig ott így ālt à nép nē. Nem gyōsztiink... csāk mindēnki vārt izé nē... vālāszolni, hogy es sē lāttām, ās sē lāttām. Hāt ēggyesēk oszt āttāk eszt is, āszt is, ijjen izēket hogy, vāgy virāgot āttāk, hogy... kōszōntōttēk āz izēt... Mondom, hogy ott ānnyi nép vót, hōty szintē sorfāl kōsztt mēntūnk.

Ánnyirá újság vót még. Még érdeklődő vót, mer rēngeteg hádifogoj kint vót. [...] Odáértünk még délelőtti órágá, mer od délbe osz mék káptunk hidek kosztot... Osztt ákkor estefelē jó álkonyát vót mā, álkonyodot, mikor kimēntünk á... Hová kell ot kimēnni? Hogy eljussunk Sārospáták felē. Nā mindēggy, vonátho mēgint... mer ātmēnni sēhol nem lehetētt āz izén, még osztt ot Sārospáták felē, még ott osztt ā Tiszām még kompon mēntünk āt. [...] Nem Pátákig, mer Páták mán ā māsik ódālon vān. Vālāhol kompon mēntünk āt, mer árrā kellētt... ādgyōnni, osztt úgy gyōttünk lē māsnap, útyhoty Pátákon... tōtōttük āz éccākāt.

(De Debrecenből vonattal indultak!?)

Vonattāl, igēn, igēn, igēn. [...] De ā Tiszān osztt ēty komp, mer ēppen késő vót mā, mā ā komā... házā ākárt mēnni, osztt montuk, hoty hāt... hāt, fijájim, hāt hodnē vinnēlek én āt bennetēket [...] Gyōttünk mink ot hátān, nyócan is izé... Páták felē, ott osztt ot tōtōttük āz éccākāt, osztt májdt Pátákról gyōttünk oszttān házāfelē. [...]

(Nyárádra hogy értek?)

Hāt hogy értem? Ákkor bejōttünk Miskócrā, még osztt Miskócon tōtōttünk ēty kis időt, mā úgy élék kis időt, mer ēggyik... egész jó ismerősünkel... ēggyūt vótunk... Miskócon lākott āz āpjā. Ász mongyā, szōjjunk mā be, osztt még ēty trzsi fijúvāl gyōttem, még osztt elmēntünk odā, ā Népkert... be lākott. Elmēntünk még odā is. Montuk, hogy ā fijā él. „Jól vān, fijájim”. Ádott ēgy bogācsāt, ēty stāmpót, ēggyi ijjeny gyūszūnyit, még ēgy vāty két bogācsāt, osztt ēnnyi vót āz egész. Osztt májdt ā délutāni vonattāl... jōttem házāfelē, még ā Bódi... Jānos úrrāl..., Jānos úrrāl tālālkosztām, ā zizével, ő értē gyōt lē ā kocsi Kālóbā. Mék többek koszt, mikor mā ā szērēlvény elindūlt Miskócról, mék két nyārādi lānyāl is — nem tālālkosztām, hā ōk mā bent űltek ā zizébe, ā vāgombā, mire én osztt Jānos úrrāl mēntem ēgy māsik kupébā, hogy májdt ōvelē gyōvök házā erre Kālónāk. Mink Kālónāk gyōttünk házā, ōk Sājókāzānāk, osztt ōk Kāzāról hāmārāp házāértek, osztt mā hírūl āttāk, hogy Áblonci Bālint gyōn házā. Mer én āzēr értem később, mer ez ā Bódi Feri nē, ez ā nāgysāg... űr, mé... kocsivāl gyōttek értē, osztt holmi ānyāgokāt hosztāk, osztt Kāló felē mindēg később ért ā vonāt, mer mék kellēt vārni..., míg ā kālāji-rudābānyāji indūl. Útyhogy én jóvāl később értem, mār ōk félēn hírūl āttāk, hogy gyōn Áblonci Bālint házā. Májdt oszttān... mā sokān osztt āltāk ā kápubā. Én oszttān kocsivāl, ő (ti. Bódi Jānos) osztt házāhozott engēmet, útyhogy nem gyālog gyōttem. Még āz ēggyik komā, ēty-kettő még ā kocsirá fél is ugrott, osztt... úgy... értem osztt házā. [...] Huszonēggyedikén, hōnāp lesz ötven... hāmādik éve, ötvenhārom. Nāgy vót osztt ā hūhó, összē... ugrottāk ā rokonok, ismerősök.

Adatközlő: Ablonci Bālint nyugdíjas bányász. Felsőnyárádon született 1921. február 18-án. Élményei elmondása közben azokat a feljegyzéseket nézegette, amelyeket sikerült a fogságból hazahoznia. Feljegyezte a tartózkodási helyeket,

a menetelések, munkák, kórházi kezelések időtartamát. A feljegyzések nézegetése okozza, hogy előadása erősen szaggatott, sokszor érthetetlen. Ez eredményezi a sok kihagyást, amelyet [...] jelöl.

A felvételt 1999. augusztus 21-én Kornya István készítette Felsőnyáradon az adatközlő otthonában. A beszélgetés szerkesztett interjú formájában megjelent „A mi falunk — Felsőnyárad” című kötetben 2000-ben a felsőnyáradói önkormányzat kiadásában (szerk. Kornyané Szoboszlai Ágnes).

A felvételtől a szöveget 2002 augusztusában lejegyezte:

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

Családnevek Kárpátaljáról*

Az egykori Bereg vármegye településein végzett személynévgyűjtés anyagát a „Magyar Nyelvjárások”-ban megjelent közleményeim (37: 315–20, 38: 305–9) folytatásaként, az ott alkalmazott módszerrel teszem közzé.

2000 és 2001 nyarán többször jártam a helyszínen, a neveket először a világháborús emlékművekről jegyeztem le, majd a temetők sírköveiről és fejfáiról írtam le az adatokat. Felhasználtam az iskolai naplókat is: ezeket cirill betűkkel vezetik, a magyar neveket átírják. Ezt követően szóbeli gyűjtést is végeztem.

Badalón az elhurcoltak emlékművén zsidók is szerepelnek, ők egy (*Mihály*) kivételével német nevet viseltek. A beregsomi gyűjtésben sokat segített Deme (Barkaszi) Erzsébet tanárnő és Voloscuk László iskolaigazgató. Mindketten helybeliek. Mezőkaszonyban nagy segítségemre volt Márkus Miklós középiskolai igazgató. Szívességüket ezúton is köszönöm.

A névadás indítékának megállapításakor az irodalomjegyzékben felsorolt munkákra támaszkodtam. Egyéb esetekben saját névfejtéseimet, névfejtési kísérleteimet adom. A szláv eredetűek esetében nem mindig dönthető el, hogy melyik nyelvből eredeztethetőek. Elsősorban a ruszin és a keleti szlovák adatokban áll fenn ez a bizonytalanság (mind hangalakban, mind jelentésben azonosak).

Badaló

Bereg megye legrégebbi településeinek egyike, hiszen a Várad Regestrum 1226-ból említi: „iudice Dumeno comite de *Bodolou*”. Lakói 1453-ban már kételemű nevet viseltek. MEZŐ ANDRÁS a következőket hozza: *Magnus* (= Nagy), *Selozy*, *Sewke*, *Sabo*, *Rusa*, *Levrincz*, *Katona*, *Hensel* (A Várdai-birtokok job-

* A gyűjtés az OTKA T 025237 számú pályázat keretében történt.

bágynevei a XV. század közepén. Kisvárda, 1970. 39). Ez utóbbi azt bizonyítja, hogy német lakói is lehettek: *Hensel* < *Johannes* (Br. I, 699). Lélekszámát MEZŐ körülbelül 50-re teszi. 1991-ben 1700 lakosa volt: több mint 90%-ban magyar. 122-féle családnevet gyűjtöttem össze.

1. A névadó ős személynévére visszamenő családnevek

1.1. Egyházi személynévek

Elek (K. 326), *Fábián* (K. 341), *Filep* (K. 381–2., *Fülöp* a.), *Ignác* (K. 489), *Illés* (K. 491–2), *Jakab* (K. 507), *Keresztyén* < *Christianus* (K. 584), *Lőrincz* (K. 685), *Máté* (K. 716), *Mózes* (K. 744. *Mojzses* a.), *Péter* (K. 787) igen gyakori. — Román: *Makszin* < *Maxim* (DOR. 104). A Martirologium Graecumban szerepel.

1.2. Egyházi személynévek rövidült, becézett alakjai

File < *Filep* (K. 380. *Füle* a.), *Gecse* < *Gergely* (K. 399), *Jakó* < *Jakab* (K. 509), *Póda* < *Pál* (K. 859, megkérdőjelezve hozza), *Samók* < *Sámuel*. — Román: *Andrica* < *Andrița* < *Andrei* (DOR. 11). — Ruszin: *Haraszimcsuk*: *Haraszim* < *Heraszim* (*Geraszim*) + *-csuk*, *Kosztyu*: a *Konsztantin* név becézett formája. — Lengyel: *Leskó* < *Lieszko*: az *Alexis* vagy az *Albert* becézett alakja (vö. Mold. 127).

1.3. Világi személynévek

Bedő (K. 110–1), *Czeke* (FNESz. I, 281), *Héder* (K. 464), *Kázmér* (K. 656) egyházi személynévvé csak a XVI. században vált, amikor is 1522-ben IV. Kázmér lengyel királyt kanonizálták. *Kepőcs*: a *Kopócs* alakváltozata, *Kopócs* (K. 618). — Kun-besenyő: *Ködöböcz* (vö. MNYj. 38: 306). — Lengyel: *Meskó*: a *Mieczisław* becézett alakja. — Szláv: *Veliko*: a *Velislav*, *Velimir* becézett formája (Mold. 263). Nem tudható pontosan, hogy melyik szláv nyelv jöhet számításba. A halott *Borisz* keresztnevet viselt, ám a sírfelirat magyar nyelvű.

1.4. Patronimikum képzős alakok

Ferenczi (K. 361–2). — Ruszin-ukrán: *Tyihonov*: *Tyihon* + *-ov*. Keresztneve: *Elek*, és a sírfelirat is magyar nyelvű.

2. A származás helyére utaló vezetéknevek

2.1. Melléknévképzős helynevek

Aszalai (K. 51–2): Borsod m., *Baróti* (K. 98): Háromszék, *Berki* (K. 131): öt megye közül a legvalószínűbb Abaúj, de külterületi névből is levezethető, *Csatári* (K. 221): hét megye közül leginkább Bihar jöhet számításba, *Csóbi* (K. 252): Veszprém m., idetartozása kissé kétes, mert egy réges-rég elpusztult falu, a Pesty-féle Veszprém megyei anyag nem említi, *Debrec(z)eni* (K. 286–7): Bihar, Közép-Szolnok m., *Erdei* (K. 330): 'erdélyi', *Erdélyi* (K. 330–1), *Gönczi* (K. 420–1): Abaúj m., *Hegyi* (K. 466–7): Zemplén m., de jelenthet 'dombos részen lakó' személyt is, *Járai* (K. 514): Torda m., *Kállai* (K. 534): Szabolcs, esetleg

Bihar m., *Kémeri* (K. 573): Kraszna m., *Komáromi* (K. 610): Komárom, Veszprém, Zala m., *Óvári* (K. 799): öt megyére hivatkozik, de legvalószínűbbnek látszik az általa nem említett Szatmár megyei *Óvári*, *Paládi* (K. 813): Szatmár m., *Pallai* (K. 817): *Palló*, Ung m., *Pápai* (K. 823): Somogy, Veszprém m., *Sárközi* (K. 916): Szatmár, Zemplén m., *Sepsi* (K. 926): Abaúj m., *Szalai ~ Szalay* (K. 962–3): megyenév, *Szécsi* (K. 978): a hat megye közül a legvalószínűbb Zemplén, *Szerenyi* (K. 1118–9): Bihar m., de nem lehet figyelmen kívül hagyni Szabolcsot sem, *Zámbory*: a *Zombori* név alakváltozata (Zemplén m.). KEMPELEN BÉLA a következőket írja: „Az 1754–55. évi nemesi összeíráskor Bereg megyében Sándor vétetett fel az igazolt nemesek közé” (Magyar nemes családok XI. Bp., 1932. 162). Ám a nemzetség Zemplénben maradt tagjai a *Zombory* nevet is viselték. — Német: *Polner*: *Polln* (Ausztria, Bajorország) + *-er* (Mold. 178). — Szlovák: *Zavacki* < *Zavadský*. *Zavada* nevű helység hét felvidéki megyében is előfordul.

2.2. Népnevek

Orosz (K. 792): itt csakis 'ruszin' lehet a jelentése, *Ruszin* (K. 902). *Székely* (K. 982), *Talián ~ Tálián* (K. 1040): 'olasz', *Tóth* (K. 1080–1).

3. Foglalkozásra, tisztségre utaló vezetéknevek

3.1. A foglalkozás, tisztség megnevezése

Baráth (K. 61, *Barát* a.), *Bíró* (K. 142–3) gyakori név, *Borbély* (K. 165–6), *Füzes* (K. 384): 'kosárfonó', *Hajdú* (K. 447–8), *Halas* (K. 450): 'halász, halárus', *Kálló* (K. 534–5): 'ványoló', *Kocsis* (K. 605–6), *Kovács* (K. 629–30), *Lakatos* (K. 662–3), *Molnár* (K. 745–6), *Papp* (K. 821–2. *Pap* a.), *Szabó* (K. 955–7), *Varga* (K. 1120–2). — Német: *Krémer*: 'kalmár' (Br. II, 103).

3.2. A foglalkozásra metonímiával utaló családnév

Sőtér (K. 906. *Sajtár* a.): 'sajtár'.

4. Egyéni tulajdonságon alapuló vezetéknevek

Angalét: 'áncsorgó, szájtátva báméskodó személy' (BALLAGI I, 34, *angalit* a.), *Bogár* (K. 152–3) a fekete színre utal, de mivel a légynek is lehet ez az elnevezése (vö. NyAtl. 641), a név belső tulajdonságra (szemtelenségre) is vonatkozhat, *Esze* (K. 336): az *ész* szóból keletkezett régi világi személynévnek tartja. Nem tartom valószínűnek, inkább az *eszik* ige folyamatos melléknévi igeneve (vö. *Bornemisza*). Így a jelentése: 'nagyevő'. *Fehér* (K. 350–2), *Fodor* (K. 367–8), de lehet a ruszin *Fedor* név magyarosodott alakja is. *Hires* (K. 475): 'neves, nagyhírű', *Kondor* (K. 614): 'göndör', *Kónya* (K. 616): 'lógó fülű', *Nagy* (K. 756–8) gyakori név, *Rigó* (K. 895), *Szarka* (K. 972), *Tariska* (K. 1049): 'kopasz', *Veres* (K. 1136–8) gyakori név, *Virág* (K. 1146). — Német: valamennyit zsidók viselték. *Grósz* 'nagy' (Br. I, 597), *Jung* 'junior' (Br. II, 784), *Kállus*: valószínűleg a *Gaulfuß* 'lóláb' magyarosodott alakja (vö. Mold. 98), *Klein* 'kis'

(Br. II, 55), *Róth* 'vörös' (Br. II. 437), *Schwarcz* < *Schwarz* 'fekete' (Br. II, 580). — Román: *Mutka*: *mut* 'néma' + *-ca* (DOR. 330).

5. Egyéb családnevek

5.1. A névadásnak több oka is lehetséges

Bak (K. 65–6): régi világi személynév; metaforikus tulajdonság, *Bakó* (K. 68): régi világi személynév; mérszáros, *Bakos* (K. 70): régi világi személynév; olajsajtoló, *Balogh* (K. 79–80): régi világi személynév; balkezes; rossz, gonosz, *Bán* (K. 81–2): régi világi személynév; tisztességnév, *Farkas* (K. 346–7): régi világi személynév; metaforikus tulajdonság, *Károlyi* (K. 556): vagy helységnévi alaptagú vagy patronimikum képzős alak. — Német: *Fisch* (Br. I, 470): halász; a halászok gúnyneve; ún. Hausname. Mivel a névviselő zsidó volt, ez utóbbi a legvalószínűbb.

5.2. A névadás indítéka nem világos, bizonytalan

Badak: talán azonos a *bodak* 'kenyérsütéskor készült lepény' szóval, esetleg régi személynév (vö. FNESz. I, 739, *Kisbodak* a.). *Bagus*: elképzelhető, hogy régi személynév (vö. FNESz. I, 558, *Hajdúbagos* a.). *Zomó*: valószínűleg az eredeti ejtése *szomó* lehetett, s ha ez igaz, akkor a *szomjú* szócsaládjához tartozik. — Német: *Mermelstein* < *Marmorstein* 'márványkő'. II. József rendelete alapján felvett név.

5.3. Névváltoztatás útján keletkezett nevek

Kállói, Mihály. Az eredeti nevet nem ismerem.

5.4. Elírásból, anyakönyvi hibából keletkezett nevek

Kémedi a *Kémeri* helyett (ld. fent). — Német: *Bitné* a *Bittner* 'kádár' helyett.

5.5. Kettős vezetéknevek

Csiknagy, Kiss-Járai. A második elem önállóan is előfordul a faluban, így feltehető, hogy az első rész ragadványnév lehetett.

Beregsom

Beregsom község neve 1270-től adatolható (*Sumy*). 1904-ben kapta a megkülönböztető jellegű *Bereg-* előtagot. 1920–38 között *Beregšom*, majd az újabb elcsatolás után 1946-ban tükörfordítással a *Derenkovec* nevet kapta, 1998-tól ismét az ősi nevét — *Som* — viseli. Lakossága ottjártamkor (2000. június 19–20.) 1176 fő volt.

1. A névadó ős személynévére visszamenő családnevek

1.1. Egyházi személynévek

Demeter (K. 291), *Demjén* (K. 276, *Damján* a.), *Filep* (K. 281–2, *Fülöp* a.), *Izsák* (K. 504–5), *Jakab* (K. 507), *Kelemen* (K. 570), *Lőrincz* (K. 685), *Orbán*

(K. 788–9): a névvisezők Bányából, illetve Csonkapapiból költöztek ide, *Simon* (K. 935–6).

1.2. Egyházi személynevek rövidült, képzett alakjai

Balla (K. 76–8) < *Barlabás*, *Barta* ~ *Bartha* (K. 99–100) < *Bartolom* 'Bertalan', *Deme* (K. 290) < *Demeter*, *Rázsó* (K. 888) < *Rázmán*. — Német: *Tangel* (Br. I, 267) < *Daniel*. — Szlovák: *Danku* < *Daniel*, *Danilo*: keleti szlovák vagy ruszin, *Magura*: *Mag(dolna)* + *-ura*: a névvisezők mezőkaszonyiak, *Maruska*: *Mar(tin)*, *Mar(ia)* + *-uška*, *Tótik* < *Bertot* < *Bertold* (MNyj. 38: 307).

1.3. Világi személynevek

Buda (K. 190), *Csete* (K. 240–1), *Nyeste* (K. 776): női személynév. — Kunbesenyő: *Ködöböcz* (vö. MNyj. 38: 306). — Német: *Tég* (ejtve: *téjk*) < *Dagobert* (Br. II, 263), *Vics* < *Witsch*, *Wichard*: közép-német forma, *Vicske* < *Wiczorek* (Ba. 560): sziléziai vagy szudéta-német alak.

1.4. Patronimikum képzős alakok

Baraté: *barát* + *-é*, *Ferenci*. — Szláv: *Dudics*: ruszin *duda* + *-ics*, *Homutov*: ukrán *хомым* 'hámiga' + *-ов*, *Popovics*: ruszin, keleti szlovák: 'a pap fia'.

2. A származás helyére utaló vezetéknevek

2.1. Pusztá helynév

Német: *Rósenthál*: egy Pozsony megyei helység (1887-től: Rózsavölgy) neve.

2.2. Melléknévképzős helységnevek

Barkaszi (K. 95): Bereg m., *Békássy* (K. 112, *Békási* a.): Alsó-Fehér m., Csíkszék, Veszprém m., *Biri* (K. 142): Szabolcs m., *Csatári* (K. 221): 7 megyéből adatható, a legvalószínűbb Bihar m., *Füzesi* (K. 384–5): 6 megyéből adatható, a legvalószínűbb: Belső-Szolnok, Doboka, *Gerzsenyi* (K. 410): Bereg m., *Gönczi* ~ *Gönczy* (K. 420–1): Abaúj megye, *Jenei* (K. 517): a 8 megyében levő *Jenő* nevű helységek közül a legvalószínűbb Bihar és Doboka m., *Ombódi* ~ *Ombodi* (K. 787): Szatmár m., *Pallagi* (K. 826, *Parlagi* a.): Szatmár m., de határrésznéből is levezethető, *Sárközi* (K. 916): Szatmár, Zemplén m., *Szanyi* (K. 968): Sopron m., a névvisezők Dobronyból költöztek ide, *Szatmári* (K. 975–6): Szatmár m., *Szentléleki* (K. 998): Baranya, Borsod m., Csík-, Három-, Udvarhelyszék, a névvisezők zápszonyiak voltak, *Szilágyi* (K. 1010–1): 'szilágy-sági', *Tari* (K. 1048–9): Heves m., *Telegdi* (K. 1057–8): Bihar m., *Udvarhelyi* (K. 1099): 6 megyéből mutatható ki, a legvalószínűbb: Belső-Szolnok. — Német: *Riszdorfer*: *Ruszkín* (szlovákul: *Ruskinovce*), Szepes megyei helység cípszer nevéből (MIZSER LAJOS, Tirpák vezetéknevek. Nyíregyháza, 2000. 28), *Weinberger* (Br. II, 764). — Ruszin: *Jedlinszki*: *Jedlinka* (magyarul: Borókás) ruszin lakosságú Sáros megyei falu, *Rakusinec*: a ruszin *Rakosin* (Beregrákos) képzett formája, szlovák: *Palinszki*: *Palin* (magyarul: Pályin) Ung megyei község, szlovák alak, *Sestakova* (a sírfelirat is szlovák nyelvű): *Szeszta* (Abaúj m.) +

-ák + -ova feminin képző. Az az érdekes, hogy a név létrejöttében a magyar és nem a szlovák helynév (*Čestice*) játszott szerepet.

2.3. A helység bel-, illetve külterületének valamely részén lakó

Hidi (K. 474), *Végső* (K.: 1132) 'faluvégi'. — Szlovák: *Roják: roľa* 'szántóföld' + -ák.

2.4. Népnevek

Horváth (K. 480–1), *Kuhn* (ejtve: kun) (K. 650–1): a *h* anyakönyvi hibából került a névbe, így semmi köze sincs a német Kuhnhoz, *Németh* (K. 769–70), *Oláh* (K. 783), *Olasz* (K. 784–5) 'újlatin, itáliai', *Orosz* (K. 792–3), *Szász* (K. 974), *Tóth* (K. 1080–2). — Ruszin: *Voloscsuk: voloh* (töve: *volos-*) 'egy etnikai csoport neve' + *csuk*.

3. Foglalkozásra, tisztségre utaló vezetéknevek

3.1. A foglalkozás, tisztség megnevezése

Borbély 'sebész' (K. 165–6), *Deák* (K. 285–6), *Fazekas* (K. 348–50), *Hajdú* (447–8), *Hegedüs* (K. 464–6), *Juhász* (523–4), *Kádár* (K. 527–8), *Katona* (K. 563–4), *Kecskés* (567–8), *Kertész* (K. 565), *Kovács* (629–31), *Mészáros* (K. 727–8), *Molnár* (K. 745–6), *Pap ~ Papp* (K. 821–2), *Sütő* (K. 952), *Szabó* (955–7), *Varga* (K. 1120–2).

3.2. A foglalkozásra metonímiával utaló vezetéknevek

Szlovák: *Babják: bob* 'bab' + -ják, ukrán: *Roszoha: pozcoxa* 'szétágazó gerenda, fatárgy, favilla'.

4. Egyéni tulajdonságra utaló vezetéknevek

Angalért: ez az *Angalét* név alakváltozata: 'áncsorgó, szájtátva báméskodó ember' (BALLAGI I, 34, *angalit* a.). A család Zápszonyból költözött ide. *Bajusz* (K. 65), *Fejes* (K. 353), *Gazdag* (K. 397), *Kis ~ Kiss* (K. 594–6), *Kódus* (K. 607–8): KÁZMÉR MIKLÓS a 'kéregetésből élő személy jelentésre gondolt, továbbá szóba jöhet a 'vagyonilag tönkrement, elszegényedett személy' jelentés is. Csakhogy itt antonimáról van szó. E név viselői a faluban a legtehetősebbek voltak. LEHOCZKY TIVADAR a birtokosok között sorolja fel 1820-ban (Beregvármegye monographiája. Ungvárott. 1881. III, 698) *Koldos* formában. *Kondor* (K. 614) 'göndör', *Medve* (K. 721): a névvisezők Zápszonyból származnak, *Nagy* (K. 756–8), *Veres* (K. 1136–8).

5. Egyéb családnevek

5.1. A névadásnak több indítéka is lehetséges

Baksa: 1. régi világi személynév (K. 70), 2. ragadozó ön (hal), 3. puszta helynév, *Bálint*: 1. régi egyházi személynév (K. 75), 2. hálnév (*balin* alakváltozata), *Farkas*: világi, majd egyházi személynév, 2. metaforikus tulajdonság, *Pösze*: 1. 'pösze' (K. 845, *Pesze* a.), 2. világi személynév (vö. K. 834, *Pece* a.,

de *Pőcze* adatot is hoz), *Rakoncza*: 1. puszta helynév Hont megyéből (K. 884), 2. valószínűbb, hogy a foglalkozásra metonimiával utaló családnév: 'rakoncakészítő'. — Német: *Sverha*: *Schwerhaupt* 'nehézféjű' (Br. II, 588), 2. a *Schwindheri* személynév (G. 533) alakváltozata. Bármelyikből is származik, a *Sverha* szlávósodott alak, így sziléziai eredetre kell gondolnunk.

5.2. Mesterséges név

Kárpáti: az egyik *Kódus* család változtatta meg a nevét.

5.3. A névadás indítéka nem világos

Hagya (K. 446 Hagyó a.): ?esküdt < 'hagyott bíró', *Tuba* (K. 1092): 'galamb; trombita'.

Mezőkaszony

Évszázadokon át volt Bereg megye Kaszonyi járásának székhelye. Neve először a pápai tizedjegyzékekben fordul elő: 1332–5: *Cossan*, *Kazim*, *Kozun* alakokban. 1482-ben már oppidumként, azaz mezővárosként említik, innen a *Mező*-előtag (bár ez csak 1808-tól adatható). Nevének eredetéről LEHOCZKY TIVADAR a következőket írja: „és tovább azon csörgedező bő forrással ellátott magaslat lejtőjén, mely körül ma Kaszony áll, egy Szent Katalinnak szentelt imola, mely később, miután körötte helység keletkezett, nevét a kápolna védszentéről, »Kata asszony«-ról nyerte” (i. m. III, 333). Ez azonban csak népi magyarázat. Valójában déli szláv eredetű személy-, illetve helynév az alapja (FNESz. II, 131). Mezőkaszonyt 1920-ban a trianoni békeszerződés Csehszlovákiához csatolta, 1938-ban az első bécsi döntés értelmében ismét Magyarországhoz került. A párizsi békeszerződés négy tanya kivételével a Szovjetunióhoz ítélte. Jelenleg Ukrajna egyik határátkelőhelye. Lakosainak száma 1991-ben 2754 volt, ebből 2610 magyar. 198-féle családnévet gyűjtöttem össze.

1. A névadó ős személynévére visszamenő családnévek

1.1. Egyházi személynévek

Ábrány (K. 22–3), az *Ábrahám* név régies formája (helységneveinkben is él), *Antal* (K. 41–2), *Dávid* (K. 284–5), *Demeter* (K. 291), *Gábor* (K. 386), *Gál* (K. 388–9), *György* (K. 436), *László* (K. 667), *Lénárt* (K. 671), *Lőrinc* (K. 685), *Lukács* (K. 688–9), *Márkus* (K. 710–1), *Pál* (K. 812), *Péter* (K. 847), *Sebestény* (K. 921–2, *Sebestyén* a.), *Sebestyén* (uo.), *Simon* (K. 935–6), *Szaniszló* (K. 968), *Urbán* (K. 788–9, *Orbán* a.), ebben a formában lehet német és szlovák is. — Ruszin: *Jerema*: a magyar *Jeremiás* megfelelője. — Német, szlovák: *Martin*.

1.2. Egyházi személynévek rövidült, képzett alakjai

Albók < *Albert* (K. 33), *Balla* < *Barlabás* (K. 76–7), *Bara* < *Barabás* (K. 86–7), *Barta* < *Bartalom* (K. 99–100), *Bencze* < *Bencenc* < *Vincentius* (K. 118–9),

Benkő < *Benedek* (K. 123), *Berec* (K. 125–6, *Bereck* a.), *Dancs* < *Dániel* (K. 278), *Damján*, *Damokos*, *Darcsi* < *Dárius* (megkérdőjelezhető) (K. 282), *Deme* < *Demeter* (K. 290), *Estók* (K. 500, *Istók* a.): az *István* név *Estván* változatából származik, *Forisz* < *Flórián* (K. 372–3), *Gere* < *Gergely* (K. 404), *Gerő* < *Gergely* (K. 409), *Kati* < *Katalin* (K. 562), *Katkó* < *Katalin* (K. 562), *Kató* < *Katalin* (K. 562–3). — Ruszin: *Danku* < *Danko* (vocativusban) < *Daniel*, *Fedák* < *Fedor*, *Juszku* < *Juszip* (a *Joszip* zempléni alakja vocativusban), *Kosztá* < *Konsztantin* (KNIEZSA ISTVÁN, A magyar és szlovák családnevek rendszere. Bp., 1965. 43). — Szlovák: *Deskó* < *Dežko* < *Dezider*, *Magurá* < *Magdalena* (MIZSER LAJOS: Tírpák vezetéknév. Nyíregyháza, 2000. 11), *Miskó* < *Michal*, *Tótik* < *Bertot* < *Bertold* (MNyj. 38: 307). — Ukrán: *Parászka* < *Paraszka* < *Jevprakszija*, *Szimcsera* < *Szimcso* < *Szemen*.

1.3. Világi személynév

Buda (K. 190), *Cselle* (K. 228, *Csele* a.), *Csete* (K. 241–2), *Fintor* (K. 366), *Károly* (K. 555–6), *Zeke* (K. 987, *Szele* a.), *Zsel* (FNESz. I, 356, *Darnózseli* a.). — Kun-besenyő: *Ködöböcz* (vö. MNyj. 38: 306).

1.4. Patronimikum képzős alakok

Balácsi (K. 72–3, *Balassi* a.), *Ferenci* (K. 361–2), *Majorosi*: *Majoros* + *-i* képző. — Német: *Auksz* < *Augs* < *August*, *Augustinus* (G. 73). — Szláv: *Badalovics*: *Badal* személynév (vö. FNESz. I, 134, *Badaló* a.) + *-ovics*, az átadó nyelv nem ismeretes, *Dudics*: ruszin vagy szlovák *Duda* 'duda' + *-ics*, *Hatalovics*: a szlovák *Hattala* családnév + képző, *Rehovics* < keleti szlovák *Hreha* < *Hrehor* 'Gergely' — a szóleji mássalhangzó-torlódás felodásával.

2. A származás helyére utaló vezetéknév

2.1. Pusztá helynév

Szálka (K. 964–5): Tolna megye, *Tusa* (K. 1095): Zemplén m.

2.2. Melléknévképzős helységnevek

Agárdi (K. 28) négy megyéből legvalószínűbb Zemplén, *Baranyi* (K. 90–1, *Baranyai* a.): Baranya, Máramaros, Ung m., *Beregi* (K. 127): helységnév is, megyenév is, *Bihari* (K. 140): helységnév is, megyenév is, *Biri* (K. 142): Szabolcs m., *Csatáry* (K. 221): nyolc megyéből legvalószínűbb Bihar, *Csengeri* (K. 230–1): Szatmár m., *Jenei* (K. 517): *Jenő* nevű helység nyolc megyében található, a legvalószínűbb Zemplén, *Kaszonyi* (K. 561): Bereg m., *Komári* (K. 610): Zemplén m., *Komáromi* (K. 610): Komárom, Veszprém, Zala m., *Kondi* (K. 613): Kondó, Borsod m., *Kóródi* (K. 622): öt megyéből legvalószínűbb Szatmár, *Kőszegi* (K. 642): Baranya, Máramaros, Sáros, Vas m., *Kutasi* (K. 654): Arad, Bács, Csongrád, Nógrád, Somogy, Zala, távoli megyékről lévén szó, nem merek valószínűsíteni, *Mecsei*: helynévi alaptagúnak látszik, de eddig *Mecse* vagy *Mecső* helységnévre nem bukkantam (egyébként Tiszadadán is ismert név),

Ombódi (K. 787): Szatmár m., *Palágyi* (K. 813): Ung m., *Pallagi* (K. 826, *Parlagi* a.): Szabolcs, Szatmár m., de gyakori határrésznév is, *Pápócai* (K. 824, *Papolci* a.): Háromszék, *Pataki* (K. 829-30): bármely *-patak(a)* utótagú helységnévből levezethető (pl. Zemplén megyéből), de jelenthet patak mellett lakót is, *Peleskei* (K. 837): Szatmár m., *Rákóci* (K. 884): Sáros, Ugocsa m., *Ricsei* (K. 895): Szatmár, Zemplén m., *Szanyi* (K. 967-8, *Szani* a.): Sopron m., *Szatmári* (K. 975-6): lehet megyenév is, városnév is, *Szécsi* (978): Zemplén m., *Szegedi* (K. 979-80): Borsod, Csongrád m., *Szentléleki* (K. 998): hét megyéből legközelebb van Borsod, ha nem névváltoztatásról van szó, *Szilágyi* (K. 1010-1): szilágysági, *Szolnoki* (K. 1019): három megye neve, továbbá Abauj, Szabolcs megyei helység, *Turóci* (K. 1094-5): megyenév, *Ujvári* (K. 1103): hét megyéből legvalószínűbb Abauj vagy Sáros, *Váradi* (K. 1118-9): hét megyéből legvalószínűbb Bihar vagy Szabolcs. — Szlovák: *Korniczki: Kornica* (Trencsén megye, Turzófalva része) + *-ský*.

2.3. A helység valamely részén lakó

Hidi (K. 474): híd mellett lakó, *Végső* (K. 1132): a település végén lakó.

2.4. Népnevek (vö. MNyj. 37: 318)

Horvát (K. 480-1), *Lengyel* (K. 672-3), *Magyar* (K. 696-7), *Oláh* (K. 783), *Orosz* (K. 792-3), *Rác* (K. 879-80), *Tatár* (K. 1053), *Tóth* (K. 1080-2). — Ruszin: *Rusz* 'ruszin' (KNIEZSA, SzlJsz. 472), *Voloscuk: voloh (volos-)* 'egy ruszin népcsoport neve' + *-csuk* képző.

3. Foglalkozásra, tisztségre utaló vezetéknevek

3.1. A foglalkozás, tisztség megnevezése

Barát ~ *Baráth* (K. 91): 'szerzetes' (ti. szolgája, alkalmazottja vagy egyéb kapcsolat), *Baraté* (azaz baráté, hozzá tartozó személy), *Bíró* (K. 142), *Bodnár* (K. 148), *Bordás* (K. 167): takácsborda-készítő, *Csizmadia* (K. 251-2), *Deák* (K. 285-6), *Dobos* (K. 304), *Doktor* (K. 307), *Dudás* (317-8), *Erdős* (K. 333): erdőt birtokló, erdőkerülő, *Fazekas* (K. 348-50), *Galambos* (K. 390), *Gazdag* (K. 397-8): vagyonnal rendelkező, *Halász* (K. 450-1), *Hegedüs* (K. 464-5), *Juhász* (K. 523-4), *Kovács* (K. 629-30), *Kulcsár* (K. 649-50): az éléstár, pince stb. felügyeletével, kulcsainak őrzésével megbízott alkalmazott, *Lakatos* (K. 662-3), *Méhész* (K. 723), *Mészár* (K. 727): 'mészáros', de lehet ruszin vagy szlovák is, *Mészáros* (727-8), *Molnár* (K. 745-6), *Pap* (K. 821-2), *Puskás* (K. 876-7): puskaműves, *Rézműves* (K. 894), *Sipos* (K. 937-8), *Solymos* (K. 941), *Sós* (K. 946-7): sóbányász, sószállító, *Sütő* (K. 952): pék, *Szabó* (K. 955-6), *Szücs* (K. 1031-3), *Takács* (K. 1037-8), *Temető*: feltehetően 'sírásó' a jelentése, Beregben több helyen is élő név, *Varga* (K. 1120-2). — Német: *Tekerman* (Br. I, 282): tetőfedő. — Szlovák: *Krajnyik* (K. 647, *Krajnik* a.): perviteli és pénzügyi szakértő; gazdatiszt, *Tokár* 'eszergályos' (KNIEZSA, SzlJsz. 77). — Román: *Pin-*

dzsula: a *pinca* 'síp, furulya' szó származéka > *pinciu* + *-lea* 'sípos, furulyás' (DOR. 347).

3.2. A foglalkozásra metonímiával utaló vezetéknevek

Bojza (ÚMTsz. I, 509): bodza, *Csákány* (K. 211), *Szalma* (K. 965): nyilván szalmakötő, szalmafonó, *Tejfel* (K. 1056). — Szlovák: *Repcák*: *repa* 'répa' + *-csák*: répatermelő, *Roják*: *roj* 'méhraj' + *-ák*: méhész. — Ukrán: *Barilló*: 'kis hordó': hordókészítő.

4. Egyéni tulajdonságra utaló vezetéknevek

Bagu 'bagoly' (MNYj. 38: 308), *Bimba* 'a vizek felszínén ugrádozó kis rovar a rákfélék rendjéből' (BALLAGI I, 110), *Bojtos* (K. 156): borzas, kócos, gondozatlan hajú, *Fehér* (K. 350–2), *Fejes* (K. 353–4): feltűnő fejű, *Kiss* (K. 594–5): alacsony, fiatal, valamely testrésze az átlagosnál kisebb, *Kondor* (K. 614): göndör, *Kukri*: elvonás a *kukri-mukri* szóból. Jelentése: '(a népi hiedelem szerint) a boszorkány által kicserélt, s ezért fogyatékos, vízfejű, néma, nyomorék stb. gyermek' (ÚMTsz. I, 621). Az ikerítésből való kiválás általában a becenevekre jellemző. *Medve* (K. 721), *Nagy* (K. 576–8): magas, idősebb, hatalommal rendelkező, valamelyik testrésze az átlagosnál nagyobb, *Nemes* (K. 768–9), *Sas* (K. 919), *Sugár* (K. 949): nyúlánk, karcsú, *Száraz* (K. 971): lesoványodott, összetöpörödött, *Szarka* (K. 972), *Szenyves* (K. 1001): piszkos, mocskos, *Tar* (K. 1046): kopasz, *Varju* (K. 1123), *Veres* (K. 1136). — Szlovák: *Kacsur*: keleti szlovák *kačur* 'gácsér' (KNIEZSA, SzlJsz. 175), *Kreknyák*: *krehňák* 'gyenge, erőtlen', *Rapcsák* 'ripacsos képű' (KNIEZSA, i. m. 458), *Szikora* 'cinege' (ruszin is lehet). — Ukrán: *Nyistyák*: *ni* 'nem' + *-уак*, szavajárás név (UDVARI ISTVÁN szíves szóbeli közlése).

5. Egyéb

5.1. A névadásnak több indítéka is lehetséges

Bacskó: 1. régi világi személynév (K. 58), 2. puszta helynév (Zemplén m.), *Bakó*: 1. régi világi személynév, 2. 'mészáros', *Baksa*: 1. régi világi személynév, 2. 'ragadozó őn', 3. puszta helynév, *Balog*: 1. régi világi személynév, 2. 'balkezes', 3. nemzetségnév, 4. másságot mutató személy, *Csek*: 1. régi világi személynév (K. 227), 2. 'nagyobb hím állatnak, főként a bikának a hímvevője, illetve az ebből készült korbács' (TESz. I, 562, *csök* a.): a névadás alapja lehet tehát a testrészt feltűnősége, vagy vonatkozhat a korbácskészítésre, *Dóka*: 1. a *Dávid* név régi kicsinyítő képzős alakja (K. 307), 2. 'rövid, dolmányyszerű meleg kabát' (TESz. I, 654), *Farkas* (K. 346): 1. régi világi személynév, 2. metaforikus tulajdonság, *Gajdos* (K. 388): 1. 'dudás', 2. 'kissé ittas, becsípott, de lehet szlovák is 'dudás' jelentésben, *Jánosi* (K. 513): 1. Jánosiból származó (a hat megyében is előforduló helységek közül elsősorban a beregi Makkosjánosira gondolhatunk), 2. a *János* név patronimikum képzős alakja, *Kota*: régi világi személynév (K. 628), 2. halászati eszköz (HERMAN OTTÓ, A magyar halászat

könyve. Bp., 1887. II, 805), 3. 'kötös' (ÚMTsz. III, 510), *Rózsa* (K. 899): 1. régi egyházi női, illetve férfinév, 2. növénynev, *Tamási* (K. 1042–3): 1. patronimikum képzős alak, 2. Tamásiból származó (ilyen nevű helység hét megyében található, valószínűleg a bihari faluról van szó).

5.2. A névadás indítéka bizonytalan

Szülek (K. 1034): talán a *szülő* szó -k képzős alakja, *Sverha*: valószínűleg a német *Schwindheri* személynév *Schwerher* változatának a sziléziai formája a *Schwerha* név, Mezőkaszonyban már magyar helyesírással.

MIZSER LAJOS

Rövidítések

- Ba. = BAHLOW, HANS: *Deutsches Namenlexikon*. München, 1967.
Br. = BRECHENMACHER, KARLMANN: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen I–II*. Limburg a. d. Lahn, 1957–1963.
DOR. = CONSTANTINESCU, N. A.: *Dicționar onomastic romînesc*. București, 1963.
G. = GOTTSCHALD, MAX: *Deutsche Namenkunde*. Berlin, 1971.
K. = KÁZMÉR MIKLÓS: *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Bp., 1993.
Mold. = MOLDANOVÁ, DOBRAVA: *Naše příjmení*. Praha, 1983.

MEGEMLÉKEZÉSEK

B. Lőrinczy Éva

(Debrecen, 1926. december 24.—2002. április 19. Budapest)

Lőrinczy Éva — Bokor Imréné — halála súlyos vesztesége a magyar nyelvtudománynak. Mint a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének tudományos tanácsadója, ő volt az „Új magyar tájszótár” főszerkesztője, a témán dolgozó munkacsoport vezetője, pótolhatatlan irányítója. Debrecenhez ezer szállal kötődött, hiszen itt született, itt bontakozott ki tehetsége, innen került a fővárosba, de ott is mindig debreceninek vallotta magát. Erről így írt: „Egész gyermek- és ifjúkoromat Debrecenben töltöttem. Iskoláimat a Dóczi Leánynevelő-intézetben, illetőleg a debreceni egyetem bölcsészettudományi karán végeztem. Egyetemi tanulmányaim során kerültem kapcsolatba Bárczi Géza akadémikussal, aki abban az időben a magyar nyelvészeti tanszék professzora volt. Ő keltette fel érdeklődésemet a nyelvtudományi stúdiumok iránt, úgyhogy szinte már másodéves egyetemi hallgató koromtól kezdve legközvetlenebb tanítványai közé tartoztam. 1950-ben magyar–latin szakos középiskolai tanári oklevelet szereztem. Alig másfél éves tanári működés után 1953 márciusában mint gyakorló-tanárjelölt-vezető tanár távoztam a debreceni Kossuth Lajos Gyakorló Leánygimnáziumból, és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa lettem.” Más írásaiból azt is tudjuk, hogy már dóczistaként, majd az egyetemen egy ideig a jeles irodalomprofesszort, Juhász Gézát érezte legközelebbi mesterének, irodalmárnak készült. Szépírói vénája sohasem apadt ki, számos írásában, esszéjében felszínre tört.

Mindenesetre Bárczi nyelvtörténeti iskolájába bekerülve már hallgatóként elkezdte kutatásait, és 1953-ban, Budapestre kerülésének évében meg is jelent első tudományos kötete: „A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék” (Akadémiai Kiadó, Bp., 244 lap). Nyelvtörténeti témát választott kandidátusi értekezése tárgyául is, melyet — miután 1957-ben sikeresen megvédte — az Akadémiai Kiadó 1962-ben „Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban” címen tett közzé.

Időközben azonban az intézetben megindították a kétkötetes nagy leíró nyelvtan munkálatait, ebben kellett feladatot vállalnia. Kemény munkával több nagy fejezet kidolgozója lett (a szóösszetételekről, a határozók fajtáiról, a határozói mellékmondatokról), összességében több száz oldalnyi, könyvméretű munkája jelent meg a nagy tervmunkában, a magyar leíró nyelvtan addigi legnagyobb terjedelmű és jelentőségű, Tompa József szerkesztette két kötetben.

Tudományos igényességét nemcsak a megírt fejezetek magas színvonala mutatja. Leíró nyelvtannal foglalkozva szükségét érezte, hogy kézbe vegye, majd lefordítsa magyarrá Ferdinand Saussure 1916-ban megjelent, nyelvészeti korszakfordító művét: „Cours de linguistique générale — Bevezetés az általános nyelvészetbe” (1967). Mert annak idején harmadik szakként elvégezte a francia nyelv és irodalom szakot is. Valószínűleg ez is Bárczi Gézának köszönhető, aki hosszú középiskolai franciatanári múltja után egyetemi tanárként maga tartott francia nyelvi órákat tanszéki beosztottjainak, nyelvtanulásra is ösztönözve őket.

De már korábban, a leíró grammatikai tanulmányok befejezése után rábízták az intézet egy másik nagy tervmunkájának témafelelősi feladatát: ez a tájszótár volt. Ez vált aztán élete fő művévé. Ennek gondolata is Debrecenből, Bárczi idejéből indult el még 1950-ben, amikor az adatgyűjtés megszervezésében még egyetemi hallgatóként, majd kezdő tanárként már részt vett. A koncepció lényege az volt, hogy a Szinnyei-féle „Magyar tájszótár” századeleji megjelenése után felgyülemlett népnyelvi publikációk és kéziratos szógyűjtések anyagát összegyűjtve jelenjék meg egy új magyar tájszótár, teaurusz a népnyelvi és néprajzi értékek világából. Amikor Bárczi a Tihanyi Alapítólevél nyelvtörténeti feldolgozásáért Kossuth-díjat kapott, a pesti egyetemen új tanszéket alapítottak számára, ahova 1952-ben egész tanszéki munkatársi gárdája vele ment — egy kivétellel. A tájszótári adatgyűjtés azonban nem állt le, sőt folytatódott nemcsak Debrecenben, hanem a pesti tanszéken, majd az akadémiai intézetben is. A hatvanas évek elejére már több százezer cédula várta, lesz-e folytatás, egyáltalán időszerű-e még az eredeti elgondolás megvalósítása. Nagy szerencse, hogy éppen ott volt Lőrinczy Éva, a kitűnő Bárczi-tanítvány. Ő kezdettől ismerte a munkálatot, hihetetlen akaraterjével és szervezési készségével alkalmas volt arra, hogy megszervezze a munkaközösséget, kidolgozza a szerkesztés elveit és gyakorlatát, elindítsa ezt a rendkívül fontos, nemzeti kulturális adat- és értékmentő tevékenységet.

Évek sorára volt szükség már ahhoz is, hogy a csaknem két és félezer kéziratos és nyomtatott forrásból sok-sok egyetemista és más munkatárs által egy évtizeden keresztül kicédulázott, több mint 600 ezer adatot, tájszót, szókapcsolatot, szólást, közmondást archiválják, szerkesztésre alkalmas, kutatható rendbe tegyék. Ezután következett a 120 ezer leendő szótári címszó kiválasztása, az adatok ezek alá rendezése, a szócikkek anyagának megszerkesztése, megírása, ismételt ellenőrzése stb.

Hihetetlen mennyiségű, de magas színvonalú szellemi „rabszolgamunka” után 1979-ben megjelent az első, több mint ezer oldal terjedelmű, 28 ezer címszót tartalmazó kötet. Az érdeklődők, nemcsak a nyelvészek, népryelvkuatók, hanem a néprajzosok, művelődéskutatók, írók is lelkes örömmel fogadták. A tájszótár valóban a népi élet teljes mélységét tárja elénk: a paraszti gazdálkodás és népi kismesterségek teljes eszköztárának és munkamenetének nyelvkincsét, a tárgyi és szellemi néprajz megannyi elemét. Az adatok értékét növeli, hogy egy civilizációs korszakváltás, rohamos gazdasági és társadalmi változás folyamatában az elsüllyedő régi világ emlékeit, sok évszázados nyelvi gyöngyszemeit menti át a mindenirányú kutatás számára, mint egy sajátos, szóban örökölt nyelvemléktár. Bár adattára „véletlenszerű” gyűjtések anyagát összegzi, hihetetlen értéke, hogy anyaga kiterjed az egész magyar nyelvterületre, határainkon túlra is, a Szepeségtől a Szerémségig, a burgenlandi Örségtől a moldvai csángóig.

Nyilvánvalóvá vált: ez a tájszókincs olyan érték, hogy a szótár folytatása, ütemes kiadása nemzeti közérdek. Ezt belátni könnyű volt, annál nehezebb az anyagi feltételek megteremtése. Így a második kötet csak kilenc év múlva, 1988-ban követte elődjét (1175 oldal, 30 ezer szócikk), majd a harmadik 1992-ben (1341 oldal, ugyancsak 30 ezer körüli szócikk). És még mindig csak az M kezdetű szócikkeknél tartottunk. A főszerkesztő egyre inkább arra kényszerült, hogy „menedzserként” a megszerkesztett anyag kiadásához szükséges pénzért kilincseljen, pályázatokat írjon, pártfogókat keressen. Így jelenhetett meg néhány hete a negyedik, több mint 90 íves, 1008 oldalas kötet, nem kevesebb, mint hat intézmény, alapítvány „szponzorálásával”. Ez azonban — az eredeti tervektől eltérően — nem lett a sorozat befejező, záró kötete: csak az N–S kezdetű címszók anyaga fért bele. Az ötödik kötetre tehát továbbra is várunk kell. Pedig az idő sem közömbös: a fél évszázada elkezdődött és egy évtizedig tartó cédulázás után a szerkesztés immár négy évtizede tart — mondani sem kell: nem a munkatársak hibájából. Szomorú, de a főszerkesztő, B. Lőrinczy Éva már nem fogja kezébe venni az utolsó kötetet.

Időközben persze nagyot változott a kutatás világa is. Nagy adattárakat hovatovább már nem nyomtatnak ki könyv alakban, drága papírra: egyszerűbb dolog számítógépre vinni, internetre tenni, ahol az érdeklődők tetszés szerint kezelhetik, kereshetik az állomány bármely elemét, elemtípusát. Ha valamit, akkor éppen az „Új magyar tájszótár” anyagát érdemes lenne ebben a formában is hozzáférhetővé tenni, de ehhez is az kellene, hogy az utolsó kötet is minél előbb elkészüljön még a hagyományos formában. Attól ugyanis még elég messze vagyunk, hogy minden érdeklődő — diák, tanár, nyugdíjas értelmiségi — számítógép és internetes hozzáférés birtokában legyen. Csak remélhetjük, hogy Lőrinczy Éva életműve nemsokára beteljesedik, hogy mindnyájunkat rá emlékeztessen.

Lőrinczy Éva nemcsak sokoldalú tudós volt, hanem mély érzésű ember is. Erről legjobban az a dokumentumregénye tanúskodik, amelyben négy rákban meg-

halt munkatársáról, barátnőjéről, betegségük lefolyásáról ír „Meddig még?” címmel. A szeretet, a segíteni akarás érzését, a tehetetlenség fájdalmát különösen a debreceni egyetemi barátnő, a szintén nagyszerű nyelvész, Andi betegségének leírásában érezzük torokszorítóknak és magas szépírói értékűnek.

Életútjának, nyelvészeti és nyelvészetén kívüli érdeklődésének sok mozzanatát ismerhetjük meg írásainak abból a gyűjteményéből, amelyet „Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról?” címmel, „Publicisztikák és más effélék” alcímmel 1996-ban kiadott. Jobbnál jobb írások sorakoznak itt: egyszer önéletrajzi vonatkozásokkal, máskor közéleti írások az ÉS-ből, tájszótári jelenségek irodalmi, szépírói használatáról, könyvismertetések „Mások könyvének öröme” címmel, és okos nyelvművelő aprómunka. A sok közül kettőt külön is megemlítek.

„Két hét Lengyelországban” címmel egy 1964-es kiküldetés naplófeljegyzéseit olvashatjuk. Nemcsak okos szakmai tárgyalásai megkapóak, hanem partnereinek emberi értékelése, a külső körülmények elszenvedése stb. is. De ami meghökkent: a franciául tudókkal franciául, másokkal németül tárgyal, vállalva gyengébb szintjét is, viszont esetenként a szállodájába hazatérve előszedi a magával vitt könyvet, és angolul tanul! Elképesztő önfegyelem és akaraterő.

A másik a kötet első pillanatra nem szokványos címe. A kötetbeli egyik írás címe ez, de ott mindjárt megvan a magyarázó alcím is: „Az új magyar bibliafordítások margójára”. Arról szól, hogy a hetvenes évek közepén folyó munka, az új, református bibliafordítás munkaközösségének nyelvész tanácsadójaként milyen tapasztalatokat szerzett. Ez az ügy számomra is emlékezetes. Eredetileg ugyanis a fordító munkaközösség egyik vezetője, Varga Zsigmond teológiai professzor — egykori református gimnáziumbeli osztályfőnököm — engem kért fel erre a feladatra, miután a rektortól engedélyt kért hozzá. A munka elkezdődött, és én azt vettem észre magamon, hogy egyre kevesebb kedvem van a Károlyi Gáspár jól ismert, veretes nyelvi fordulatainak mai magyarra való átcserelésére: nekem a biblia nyelve régiségében jobban tetszik, még ha elfogadom is a frissítés szükségességét. Isten ujjá lehetett kényelmetlen helyzetem megoldásában: amikor ugyanis az egyetem párttitkára tudomást szerzett erről a megbízásomról, magához rendelt és arra kért, fejezzem be ezt a tevékenységet, van az egyetemen más társadalmimunka-lehetőség bőven. Csak később tudtam meg, hogy szerepemet Lőrinczy Éva vette át. Örömem kettős volt.

Ahogyan most fájdalmam, fájdalomunk is kettős: az országos hírű nagyszerű tudóst és az egykori debreceni, egyetemi kollégát, barátot is gyászoljuk B. Lőrinczy Évában.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

**B. Lőrinczy Éva tudományos munkássága
(1997–2002)***

1997

- Népi tárgyak — népi nevek. In: *Európából Európába*. Tanulmányok a 80 esztendőös Ballassa Iván tiszteletére. Szerk. CSOMA ZSIGMOND–VIGA GYULA. Bp.–Debrecen. 357–61.
- Tájszók a kölcsönös összefüggések hálójában. In: *Szavak — nevek — szótárak*. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Bp. 233–7.
- Ferdinand de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. (Fordítás.) Corvina, Bp. — *A Cours de linguistique générale* először a Gondolat Kiadónál jelent meg magyarul, 1967-ben.

1998

- Az idő — mint kutatási tényező. In: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 131–3.
- Életrajz és pályakép. In: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 5–6. — A jubiláns köszöntése.
- Observations on the Material of the New Hungarian Dialect Dictionary. *Eurasian Studies Yearbook* 70: 29–37.
- Lehet-e végre a magyar nyelvnek nagyszótára? (Gerstner Károllyal közösen.). *MTud.* 43: 261–71.
- Nyílt levél egy el(fel)ejtett nemzedék dolgában. *MTud.* 43: 1510–3.

1999

- Napunk fénye (Kalandozás a szókincs mélyrégióiban). In: *Ember és nyelv*. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. KUGLER NÓRA–LENGYEL KLÁRA. Bp. 237–40.
- Tudománytörténeti (ön)vallomás. *MNyj.* 37: 105–10.

2000

- Sarja* — *sarjúvirág*. Előzetes az Új magyar tájszótár 4. (N–S) kötetéből. In: *Vox humana*. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára. Szerk. FÖLDI ÉVA–GADÁNYI KÁROLY. Bp. 271–4.
- Sirjoka* (Pillanatkép egy szótárszerkesztőség életéből). (Hosszú Ferencsel közösen.). *MNyj.* 38: 61–3.

2002

- Új Magyar Tájszótár 4. (N–S) kötet*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1008 l. (Főszerkesztés.)

Összeállította: az Új magyar tájszótár munkaközössége

Szerkesztette: ZAICZ GÁBOR

* 1951 és 1996 között napvilágot látott publikációinak jegyzéke az „Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára. Tanítványai, munkatársai és barátai” (Szerk. BÁNKI JUDIT. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest 1996/1997) című ünnepi könyvben olvasható a 195–203. lapon. Az utolsó évek bibliográfiája e lista címléírás elveit, rövidítéseit kívánja követni.

Balassa Iván

(Báránd, 1917. október 5.—2002. november 1. Budapest)

2002. november elsején, azon a napon, amelyen valamennyien halottainkról emlékezünk meg, távozott közülünk Balassa Iván, a magyar néprajztudomány kiemelkedő személyisége. Értékes életút zárult le halálával. Életének 85 éve, tudományos pályájának több mint hat évtizede során könyvei, tanulmányai, muzeológusi és tudományos szervező munkája nemcsak számára jelentett szakmai hírnevet, elismertséget, de a magyar tudományos életbe is komoly értéket hoztak.

A szülőfalu, Báránd, az alma mater, a debreceni tudományegyetem egy életre szóló emberi és szakmai élménnyel és útravalóval látták el, Debrecen és a bihari táj évtizedek elmúltával is visszatérő kapcsolódási pontjai voltak életének. Debrecenbe mindig visszatalált azután is, hogy hivatása erdélyi tájakra, a tokaj-hegyaljai szőlőhegyekre, az alattuk húzódó pincék mélyére vagy éppen a fővárosba szólította.

Hosszú tudományos alkotói életútja során újra és újra visszatért ahhoz a szakterülethez, amellyel pályafutását kezdte, a magyar agrárium kutatásához. Korai nyelvészeti érdeklődésének eredményét (A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse) ebben a tágabb témakörben nagy monográfiák követték: „A magyar kukorica” (1960), „Földművelés a Hegyközben” (1964), „A magyar gabonatermelés néprajza” (1990). Az eke és a szántás történetéről írott értekezésével európai hírnevet szerzett, a kötetet a nemzetközi szakirodalomban is gyakran idézik, akárcsak a „Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa” (1972) című általa szerkesztett kötetét.

Tudományos munkásságának másik meghatározó területe a mai Magyarország északkeleti vidéke. Tokaj-Hegyaljáról, a Bodrogykőről, a Zempléni-hegység néprajzáról számos könyvet jelentetett meg. Más munkái mellett a „Tokaj-Hegyalja szőleje és bora” (1991) című monográfiája is azt tanúsítja, hogy etnográfusként sem veszítette el érdeklődését ifjúkori vonzalma, a nyelvészet iránt. Az „Új Magyar Népköltési Gyűjtemény”-ben megjelentetett karcsai mondagyűjtése (1963) pedig az első komolyabb kitérő a folklórisztika területére, amelyet később több is követett.

A tematikus monográfiák mellett fő művei közé tartoznak nagy néprajzi szintézisei is. Ortutay Gyulával közösen írt „Magyar néprajz” című összefoglalása nemcsak a hazai szakemberek és a néprajz iránt érdeklődők nélkülözhetetlen kézikönyve lett, de idegen nyelvű kiadásai révén a nemzetközi néprajztudomány egyik fő forrása is a magyar népi kultúráról. A kötet Európa és a világ szinte valamennyi jelentős könyvtárában megtalálható. A nyolcvanas-kilencvenes években készített nagy monográfiái között tartjuk számon a határon túli ma-

gyar néprajzról írt összefoglalást (1989), valamint a magyar falusi temetőkről (1989) készített kiváló szintézist.

Muzeológusi, múzeumalapítói munkássága során az országban több helyen is dolgozott. A kolozsvári gyakornoki időszak után a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum muzeológusa, majd a budapesti Néprajzi Múzeumban éveken át töltötte be az igazgatói tisztséget. A sárospataki Rákóczi Múzeum élén töltött évek után pedig — néhány év minisztériumi munkát követően — nyugalomba vonulásáig a Mezőgazdasági Múzeum főigazgató-helyettese volt. Múzeumi munkája során új múzeumokat alapított, nagy számú kiállítást rendezett. Muzeológusként egyik főműve a Mezőgazdasági Múzeumban általa létrehozott Munkaeszköz-történeti Archívum.

Szinte felsorolni is nehéz azokat a tisztségeket, amelyeket tudományos közéleti, tudományszervezői munkássága során betöltött. Mint a Magyar Néprajzi Társaság elnöke, alelnöke, a Györffy István Néprajzi Egyesület tiszteletbeli elnöke, a TIT Néprajzi Választmányának alapító elnöke, az Ethnographia, a Néprajzi Értesítő folyóiratok és számos más tudományos kiadvány szerkesztője, évtizedeken át aktív részese és formálója volt a magyar néprajzi tudományosságnak, a határon túli magyarság és a hazai nemzetiségek néprajzának. A Svéd Királyi Gusztáv Adolf Tudományos Akadémia rendes, a Dán Királyi Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjaként, a Szlovák, a Cseh, a Finn Néprajzi Társaság tiszteletbeli tagjaként, a koppenhágai Mezőgazdasági Múzeumok Világszövetségének alelnökeként, a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság tiszteletbeli tagjaként pedig nemcsak saját személyének, az általa elért eredményeknek szerzett nemzetközi ismertséget, hanem a magyar néprajztudománynak is. Hazai és nemzetközi elismertségét mutatják legnagyobb kitüntetései, a Herder-díj, a Pitré-díj, a Pro Paluster-díj, a Móra Ferenc-díj, a Györffy István Emlékérem, a Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztje.

A kiemelkedő szakmai eredmények nyílt, rokonszenves, segítőkész emberi magatartással társultak. Szerkesztőként, munkatársként mindig számítani lehetett tanácsaira, baráti segítségére. Fiatalabb kollégáinak útját egyengette a tudományos fokozatszerzési eljárásokban bizottsági szerepvállalásaival.

Balassa Iván gazdag életútjára visszatekintve a minden iránt érdeklődő, mindvégig nyitott, fáradhatatlan tudós személyisége bontakozik ki előttünk. A bárándi református értelmiségi család és a debreceni egyetem szellemi útravalójával megjárta változatos és tevékeny élet Báránd temetőjében talált végső megnyugvást. Kollégái, pályatársai, a néprajz és a rokon tudományok művelői körében pedig könyvei, tanulmányai, az általa létrehozott intézmények még sokáig őrizni fogják emlékezetét.

BARTHA ELEK

Balassa Iván emlékezete

Balassa Iván, a debreceni egyetem magyar–német szakos hallgatója (1936–1940), majd az 1938-ban Csűry Bálint által alapított Magyar Népnyelvkutató Intézet gyakornoka fényes pályát futott be. Sohase feledte el, hogy Csűry Bálint tanítványa volt, hogy tudományos pályája indítását a nyelvészeti, közelebbről a népnyelvi érdekeltségű néprajz művelése felé Csűry Bálinttól és a ma már Csűry-iskola néven ismert munkaközösségtől (Bakó Elemér, Imre Samu, Végh József és mások), a Debreceni Egyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetétől kapta. A mesterének vallott Csűry Bálintról több tanulmányt, sőt egy kis könyvet is írt „A múlt magyar tudósai” című sorozatba (Csűry Bálint. Bp., 1988). Legutóbb pedig a Debreceni Egyetem és a Gróf Klebelsberg Kunó Alapítvány felkérésére, a „Debreceni Egyetem nagy professzorai” című előadásorozatban, 2001. május 9-én nagyszerű előadásban emlékezett és emlékeztetett Csűry Bálint professzorra.

Balassa Iván 2002. november 1-jén, 85 éves korában Budapesten elhunyt. Már eddig is számos nekrológ búcsúztatta el, és várható, hogy a közeljövőben ezeknek az emlékezéseknek a száma nőni fog, jelezve, hogy Balassa Iván gazdag, változatos életet élt, hogy széleskörűen ismert és elismert alkotó ember volt. Természetes, hogy minden emlékezés, nekrológ az emlékező közösség sajátos szempontjai, igényei szerint vagy legalább is ezek hangsúlyozásával emlékezik meg Balassa Ivánról.

Mi most itt, a „Magyar Nyelvjárások” hasábjain a nyelvész, a népnyelvkutató Balassa Iván etnográfust búcsúztatjuk. Azzal a megjegyzéssel, hogy közel se a magyar nyelvtudomány, a népnyelv- és nyelvjáráskutatás egésze, hanem csak az itt, Debrecenben kapott indításból kinőtt nyelvi, nyelvészeti, népnyelvkutatói alapozású néprajztudomány részéről. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Balassa Iván személyében, szemléletében és munkásságában a két diszciplína elválaszthatatlanul együtt volt: Balassa Iván a nyelvi-nyelvészeti érdekeltségű néprajztudományt képviselte. Ő maga is kifejtette a nyelvi, népnyelvi, nyelvjárási és a néprajzi kutatások kapcsolatának fontosságát (A nyelvjárási és néprajzi kutatás kapcsolata Csűrynél és azóta: MNyj. 28–29: 15–26).

Minden nekrológban illendő, hogy az elhunyt életrajzát ismertessék. Különösen fontos ez Balassa Iván esetében, amikor halottunk régmúlt debreceni és népnyelvkutatói kapcsolatairól kívánunk megemlékezni.

Balassa Iván 1917. október 5-én született Bárádon, ahol anyai nagyapja (Szabó József) református lelkész volt. Édesapja (Balassa József) bihartordai körjegyző, édesanyja (Szabó Edit) pedig tanítónő volt. Édesanyja gyakran tartózkodott a szülői házban és vele együtt fia is. Balassa Iván gyermekkorát Bárádon töltötte. Itt járt elemi iskolába, sőt a gimnázium első két osztályát is —

nagyapja irányításával mint magántanuló — Bárádon végezte. Bárádon érték azok a meghatározó erejű élmények, amelyek erőteljesen befolyásolták pályája alakulását. „Sok mindent tanultam Bárádon. Így többek között harangozni, orgonát fújtatni Káti Lajcsitól, tőle és más barátaimtól a bigézést, a golyózást, a sárpuska használatát és sok mindent, ami hozzátartozott a bárádi gyermekélet-hez a két háború között. (...) Első néprajzi feljegyzéseim is Bárádon készültek. Szőnyi Mihály, aki mindig megemelte kalapját a Kossuth-szobor előtt, mondta el nekem a régi vizes világ, a gazdálkodás emlékeit és ezeket a sorokat még ma is őrzöm” (Az életet már megjártam: Múzeumi Kurir 67: 16).

Gimnáziumi tanulmányait a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában végezte, és mint a Tisza István Tudományegyetem magyar–német szakos hallgatója a Debreceni Református Tanárképző Intézetben folytatta (1936–1940). Ahogy már említettük is, az egyetemen Csűry Bálint professzor tanítványaként a nyelvészet, közelebbről a népnyelv tanulmányozásában mélyedt el. Még mint egyetemi hallgató 1938–39-ben az egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén, illetve a Csűry Bálint által létrehozott Magyar Népnyelvkutató Intézetben gyakornok volt.

Első tudományos közleménye a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetének első évkönyvében, a „Magyar Népnyelv”-ben jelent meg, „Szerep helynevei” címmel (1: 130–8). 1940-ben doktorált, „A debreceni cívisszótár megalkotása és műszókincse” című disszertációja a „Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetéből” című sorozat 7. számaként 1940-ben jelent meg. Mindkét írása hűen igazodott a Csűry-iskola célkitűzéseire: önálló népnyelvi (névtani) gyűjtések alapján helynévgyűjteményeket, mesterségszótárakat és tájszótárakat terveztek összeállítani és kiadni. Jellemző volt, hogy előszeretettel gyűjtöttek népnyelvi műszavakat a földművelés és annak különböző részterületei köréből. Csűry Bálint nagy terve volt a debreceni cívisszótár megalkotása. Különböző mesterségszótárakat és egyéb népnyelvi gyűjtéseiket részben ennek előmunkálatainak is tekintették. Sajnos, a szép és nagyszabású tervből, főleg Csűry Bálint halála (1941), illetőleg a háború pusztításai miatt nem lett valóság. Balassa Iván kerekén húsz évvel ezelőtt felelevenítette a cívisszótár ügyét (Csűry Bálint és a „Debreceni Cívisszótár”: MNyj. 24: 31–7) és újabban is foglalkozott vele (A debreceni cívisszótár: MNyj. 32: 37–9).

A Csűry-féle iskola népnyelvi gyűjtései, a gyűjtések adattári feldolgozása során fordult figyelme a néprajztudomány felé, és vált azután a magyar néprajztudomány és egyben a (néprajzi) muzeológia kimagasló egyéniségévé. Mégpedig elsősorban a Csűry által megkövetelt, rajzzal vagy fényképpel kísért eszköz- és eszközrész-leírásai révén. Ugyanis ezek a népnyelvi „leírókartonok” majd mindenben megegyeztek a múzeumokban készített tárgykartonokkal.

Nyelvészeti alapozású néprajzi érdeklődését csak fokozta, hogy 1940-ben Szabó T. Attilához került a kolozsvári egyetemre, tanársegédként. Rövid kolozs-

vári tartózkodása alatt nemcsak sokat tanult Szabó T. Attilától, hanem kölcsönösen jó, egymást segítő barátokká is váltak. Balassa kolozsvári tanársegédsege alatt — főleg a Szabó T. Attila baráti köréhez tartozó Viski Károly (aki ekkor kolozsvári egyetemi tanár volt) hatására — néprajzi-muzeológiai érdeklődése fokozódott, és ez Balassa Ivánt egyértelműen néprajzossá formálta. 1941 végén Sepsiszentgyörgyre került a Székely Nemzeti Múzeumba, múzeumőrnek (akkor ez volt a muzeológusok neve). E múzeum néprajzos múzeumőreként főleg Herepei János (akkor a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója) példája nyomán hamarosan ismert nevű etnográfus-muzeológus lett.

A második világháború végén, 1944-ben el kellett hagynia Sepsiszentgyörgyöt, és az ott szerzett jó etnográfusi és muzeológusi hírnevének köszönhetően a budapesti Néprajzi Múzeumba került. A Néprajzi Múzeumban példátlan energiával dolgozott, aminek következtében előbb osztályvezető, majd 1950-ben a nagyhírű intézmény főigazgatója lett. 1956-ig állt a Néprajzi Múzeum élén, amikor is — saját kérésére — Sárospatakra került a Rákóczi Vármúzeum igazgatójának. Sárospatakon is — részben folytatva nagyszabású munkái írását — széleskörű kutató- és feldolgozó munkába fogott. Ennek során új és minden korábrinál nagyobb lendületet adott a Bodrogekő, a Hegyköz, a Hegyalja és Sárospatak nyelvészeti alapozottságú néprajzi-művelődéstörténeti kutatásának. Sárospatakról 1961-ben visszakerült Budapestre és öt éven át a Művelődésügyi Minisztérium osztályvezetőjeként tevékenykedett. Voltaképpen a magyar múzeumügy egyik legfontosabb irányító tisztségét töltötte be. Tudományos kutató- és feldolgozó tevékenysége ez alatt az öt év alatt sem szünetelt, sőt még csak nem is csökkent.

1966-ban a Magyar Mezőgazdasági Múzeumba került az ott folyó tudományos munka irányítására, szervezésére. Az itt felmerült feladatok ellátására — a közben a hazai elismerés mellett nagy nemzetközi elismerést is keltett — agrár-néprajzi, agrártörténet-néprajzi munkássága tette alkalmassá. A Mezőgazdasági Múzeumban végzett tudományos irányító és szervező munkája eredményeként jött létre az a Munkaeszköz-történeti Archívum, amely több mint százezer leíró-kartonjával tudományos igényeknek megfelelő információkat tárol minden magyar múzeum e tárgykörbe vágó anyagáról. Innen ment nyugdíjba 1987-ben. Természetesen — ahogy a nagy energiával dolgozó, alkotó tevékenységet folytató, munkájukat hivatásként végző embereknél szokásos — nyugdíjba ment ugyan, de nem nyugalomba. Balassa Iván nyugdíjazása után is széleskörű kutató- és feldolgozó munkásságot fejtett ki.

Óriási munkásságának és ezen belül a nyelvészeti, néprajzkutatási és -gyűjtési irányultságának részletes bemutatására ezúttal nincsen mód. Mind gyűjtő-, mind feldolgozó munkája, illetőleg az annak a már többször hangoztatott nyelvi, nyelvészeti indíttottságú néprajzi feldolgozásmódnak az illusztrálására három nagyszabású, munkássága egészére jellemző munkáját említjük meg.

Az első a híres-neves „kukoricamonográfia” (A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány. Bp., 1960). Ez a minden korábbinál alaposabb rendszerezés az addig is ismert szerzőt egyszerre a magyar néprajztudomány élvonalába emelte. Nem közömbös annak megemlézése sem, hogy Balassa Iván ezt az első, igazán nagy jelentőségű munkáját néhai professzorának, Csúry Bálintnak az emlékére ajánlotta. A rendkívül részletező munkában egy több részből álló fejezet foglalkozik a kukoricanövény és részeinek magyar elnevezéseivel is. Nyelvi, nyelvészeti alapozással mutatja be a kukorica megművelésének és elraktározásának kérdéseit is. Nyelvészeti, népnyelvi megalapozottság tekintetében különösen gazdag a kukorica felhasználásáról szóló fejezet.

A másik itt említendő könyv Balassa Iván „Földművelés a Hegyközben” című munkája (Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 1. Bp., 1964). Ez Sárospatakra kerülésének és ottani gyűjtő- és feldolgozó tevékenységének első gyümölcse. A könyv különösen gazdag a hegyközi földművelés eszközanyagának és munkafolyamatainak fényképekkel és rajzokkal kísért nyelvi feldolgozásában.

A harmadik megemléltendő munka a megint csak Balassa Iván alapművei közé tartozó, a nyelvi, népnyelvi vonatkozásokban különösen gazdag ekemonográfia (Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp., 1973). Balassa ebben a munkájában először foglalta össze az eke és az ekés földművelés, a szántás kultúrtörténetét a kezdetektől a XIX. század végéig, a vaseke elterjedésének diadaláig. Többek véleménye szerint Balassa Iván eke-szántás monográfiája elsőrendű népnyelvi, nyelvtörténeti munka.

Az előzőkben már volt szó Balassa Iván rendkívül erős bárándi és szülőfaluján keresztül bihari-sárréti, illetőleg iskolázása helyétől és körülményeiből következően debreceni kötődéseiről. Ez a szülőföldhöz való ragaszkodás többek között abban is megmutatkozott, hogy Balassa Iván minden munkájában szívesen használt fel, mutatott be bárándi, bihari, illetve debreceni adatokat, nyelvi példákat. Ilyen vonatkozásban bárándi, bihari, debreceni kötődéseire az 1985-ben kiadott „Báránd története és néprajza” című monográfiája tette föl a koronát, mégpedig a kötet végén közölt „Tanulságok a bárándi monográfiáról” című vallomások írásával. Balassa Iván számtalan kitüntetés birtokosaként a legnagyobb elismerésnek azt tartotta, hogy szülőfaluja, Báránd 1997-ben díszpolgárává választotta.

Sajnos, Balassa Iván munkásságának jegyzéke eddig csak részekben készült el. De e nélkül is számon tartjuk, tudunk gazdag munkássága minden darabjáról: kéziratairól, kiadatlan munkáiról, jegyzeteiről is. Balassa Iván valóban gazdag örökséget hagyott ránk, és büszkék lehetünk arra, hogy ennek a hagyatéknek nagy hányada a debreceni nyelvészeti stúdiumok eredményeként nyelvi, népnyelvi kötődésű.

DANKÓ IMRE

Beszámoló a 2001/2002. tanévről

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke a tanévet lényegében az előző évvel azonos személyi összetételben kezdte meg: dr. Nyirkos István egyetemi tanár, Szikszainé dr. Nagy Irma, dr. A. Molnár Ferenc, dr. Kálnási Árpád és dr. Hoffmann István egyetemi docensek, dr. Kis Tamás egyetemi adjunktus, dr. Tóth Valéria egyetemi adjunktus, akit 2001. július 1-jétől léptettek elő, valamint Dobi Edit és Rácz Anita tanársegédek alkották a tanszék oktatógárdáját. Szikszainé Nagy Irma a Magyar Nyelvtudományi Intézet igazgatói feladatait is ellátta, a Magyar Nyelvtudományi Tanszékot Hoffmann István vezette. A tanévben Kálnási Árpád egyéves alkotószabadságon volt, hogy ezzel az általa szerkesztett debreceni cíviszótár munkálatait minél jobban előrelendítse.

Az őszi félévben Szilassy Eszter és Hajas Zsuzsa középiskolai tanárok szerződéses munkaviszony keretében látták el a szakmódszertani tárgyak legtöbbszörének oktatását. A tantervi követelmények által megnövelt szakmódszertani óraszám megfelelő ellátására a tanszék 2002. január 1-jétől önálló szakmódszertanosi állást kapott, amelyet pályázat útján Szilassy Eszter nyert el, négy évre szóló tanársegédi megbízással. A tanszék könyvtárosa (a Finnugor Tanszékkel közösen) Hoffmann Istvánné, az intézet titkára pedig Kecskemétiné Legoza Eszter volt.

Szakmai munkájának elismeréseképpen Tóth Valéria 2001 decemberében elnyerte a Magyar Nyelvtudományi Társaság Gombocz Zoltán-díját.

Nagy örömeinkre szolgál, hogy Petőfi S. János professzor, a Maceratai Egyetem tanára az 1990-es évek közepe óta lankadatlan lelkesedéssel vesz részt a tanszék oktatómunkájában. E tanévben nyelvfilozófiai és szövegtani stúdiumokat adott elő mind a graduális, mind a doktori képzés keretében. Szabó Zoltán nyugalmazott egyetemi tanár stílustörténeti előadásokat tartott. Az őszi félévben Sándor Klára, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Főiskolai Karának tanára tartott előadás-sorozatot. A leíró nyelvészeti képzésbe bekapcsolódott Laczkó Tibor, egyetemünk Angol Nyelvészeti Tanszékének docense, aki a harmadévesek számára mindkét félévben mondattani előadást és ehhez kapcsolódó szemináriumokat tartott. A második félévben Kálnási Árpád helyettesítésére meghívtuk Szilágyi N. Sándort, a Kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének docensét, aki jelentéstant adott elő, valamint kognitív nyelvészeti szemináriumokat tartott, ez utóbbit a doktori képzés keretében is. A gyakorlóiskola tanárai, Sápiné Bényei Rita és Rákóné Imre Ágnes szakmódszertani órákat tartottak. Az előző évben végzett doktori hallgatónk, Várnai

Judit Szilvia is hirdetett órákat a tanszéken. E tanévben külső meghívott vizsgáztatóként Békési Imre, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Főiskolai Karának egyetemi tanára és Hajdú Mihály, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének professzora vett részt az államvizsgáztatásban.

A tavaszi félévben 2002. április 9-10-én tanszékünk adott helyet a II. országos anyanyelv-tanítási versenynek, amelyet Szikszainé Nagy Irma szervezett meg. A versenyen 11 egyetem és főiskola képviseltette magát egy-egy résztvevővel. Egyetemünk versenyzője, Szemán Eszter második helyezést ért el az egyetemisták versenyében, az óravázlat-készítés kategóriában.

A doktori képzés rendszerének az egész magyar felsőoktatást érintő átszervezése értelemszerűen érintette a tanszék mellett működő doktori programot is. A Bölcsészettudományi Karon — jórészt az addig meglévő nyelvészeti doktori programokból — megalakult a Debreceni Egyetem Nyelvészeti Doktori Iskolája, amelynek vezetője Kertész András professzor, a Német Nyelvészeti Tanszék tanára lett. Az iskola keretében két program működik: a klasszika-filológiai és a modern nyelvészeti. Ez utóbbinak egyik alprogramja a magyar nyelvészeti alprogram. Az átalakulás eredményeképpen megszűnt a magyar nyelvészeti doktori képzés korábbi formális strukturáltsága, azaz a magyar nyelvtörténeti, nyelvjárástani, szociolingvisztikai és névtani részterületekre való bontása. A magyar nyelvészeti doktori alprogram vezetését az új szervezeti formában Nyirkos István látta el, akit 2002. április 1-jétől Hoffmann István követett e funkcióban. A doktori képzést vendégoktatóként B. Gergely Piroska, a Miskolci Egyetem professzora segítette. A doktori program ösztöndíjas hallgatói e tanévben az alábbiak voltak: III. évfolyam: Takács Judit, II. évfolyam: Póczos Rita, Szabó Edina és Dudás Györgyi (a levelező képzésből átvéve), I. évfolyam: Fazekas II-dikő. Doktoranduszaink mindnyájan részt vettek a tanszéki oktatómunkában is.

Tanszékünk oktatói közül ketten habilitáltak a tanév során. Hoffmann István „Helynévkutatásunk utóbbi négy évtizede”, A. Molnár Ferenc pedig „Két régi ima az oltáriszentségről” című értekezésével nyerte el a habilitált címet. PhD fokozatot szerzett summa cum laude minősítéssel Dobi Edit „Egy kétlépcsős szövegmondatt-reprezentációs modell szemiotikai-textológiai keretben” című értekezésével. Témavezetője Petőfi S. János professzor volt. Doktori programunk keretében szerzett PhD fokozatot egykori hallgatónk és doktoranduszunk, Domonkosi Ágnes, az Egri Tanárképző Főiskola oktatója is „A megszólítások és a beszédpartnerre utaló elemek változatai a mai magyar nyelvhasználatban” című dolgozatával. Témavezetője Sebestyén Árpád nyugalmazott egyetemi tanár volt.

A tanszéken folyó tudományos kutatómunkát e tanévben is jelentős pályázati támogatások segítették. Nyirkos István vezetésével tovább folyt az uráli nyelvek névkutatási programja, amelyet az OTKA támogat. Az Onomastica Uralica sorozatának újabb darabjai jelentek meg. Az 1c kötet Hoffmann István, Nyirkos István és Ördög Ferenc szerkesztésében az Onoma című folyóiratnak, a nemzet-

közi névkutatás egyik legfontosabb, nagy múltú fórumának a magyar vonatkozású közleményeiből ad válogatást (Hungarian Onomastics in Onoma. Debrecen, 2002. 289 lap). A Nyirkos István által szerkesztett 2. kötet pedig az uráli nyelvek helynévkutatását áttekintő tanulmányokat közöl nemzetközi szerzőgárdától (History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages. Debrecen–Helsinki, 2002. 275 lap). A teljes sorozat az interneten is hozzáférhető (<http://onomaural.klte.hu>).

Hoffmann Istvánnak az OTKA által támogatott kutatási pályázata az ómagyar kori helynévkincs feltárására irányulnak. Korábbi OTKA és MKM K+F pályázatainak folytatásaképpen 2001–2002-ben az OTKÁ-tól az ómagyar kori helynévszótár 1. kötetének elkészítéséhez nyert el támogatást. A program keretében Nemes Magdolna részfoglalkozású tudományos segédmunkatársként vett részt a munkában, s emellett bekapcsolódott a tanszéki oktatómunkába is. E kutatási program keretében az 1997-ben alapított „A Magyar Névarchívum Kiadványai” című sorozat újabb kötetei jelentek meg. Tóth Valéria doktori értekezésének anyaga két kötetben, a sorozat 4. és 6. darabjaként látott napvilágot „Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára” (Debrecen, 2001. 304 lap) és „Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban” (Debrecen, 2001. 245 lap) címmel. A kiadványsorozat 5. kötete Póczos Rita munkája: „Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése” (Debrecen, 2001. 196 lap). E munkák a sorozat korábbi darabjaival, valamint más névtani írásokkal és adatbázisokkal együtt az interneten is megtalálhatók (<http://nevarchivum.klte.hu>).

Szikszaíné Nagy Irma vezetésével tovább folyt a szintén az OTKA által támogatott „Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram” című pályázati munka. A programvezető 2001 őszén „A kontrasztív szövegnyelvészeti aspektusai” címmel tanszékünkön szövegtani konferenciát szervezett. Kis Tamás szlengkutató programjának újabb eredményeként a „Szlengkutató” sorozat köteteként megjelent Várnai Judit Szilvia és Kis Tamás szerkesztésében „A szlengkutató 111 éve” című tanulmánykötet (Debrecen, 2002. 375 lap). A Molnár Ferenc OTKA támogatással folytatta „Régi magyar szövegek nyelvi és művelődéstörténeti magyarázata, kiadása” című kutatási programját. Ennek keretében a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Gyakorlati Teológiai Tanszékével közös kiadásban jelent meg Fekete Csaba gondozásában a következő munka: Huszár Gál és Huszár Dávid: „Imádkozó könyv. 1561, 1574, 1577.” (Debrecen, 2000 [2002]. 156 lap. — Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 2.). Kálnási Árpád az OTKA keretében készíti a debreceni cívis szótárt, alkotószabadsága alatt az A–M betűk anyagát szerkesztette meg. Jakab László nyugalmazott egyetemi docens Kiss Antallal együtt az OTKA keretében a „Számítógépes nyelvtörténeti adattár” 9. kötetét jelentette meg: „A Fesztetics-kódex ábécérendes adattára” (Debrecen, 2001. 343 lap).

A tanszéken a fentiekén kívül Kálnási Árpád szerkesztésében a Bakó Magyar Népryelvi Szótár Alapítvány támogatásával megjelent Bakó Elemérnek „Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról” (Debrecen, 2002. 91 lap) című munkája. Emellett Szikszainé Nagy Irmának „A retorikai kérdés rövid tudománytörténete” (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2001. 118 lap) című áttekintése látott napvilágot e tanévben. A Jakab László által szerkesztett „A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai” sorozat 76. számaként jelent meg Boda István Károly és Porkoláb Judit „Számítógépes stilisztikai és szöveg-tani tanulmányok” című kötete (Debrecen, 2001. 155 lap). Tanszékünkön készült el a 2001 augusztusában Jyväskyläben megtartott V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus három szekciójának előadásait tartalmazó kötet is, a szekcióvezetők, Hoffmann István, Juhász Dezső és Péntek János szerkesztésében „Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet” címmel (Debrecen–Jyväskylä, 2002. 389 lap).

A tanszékről további információk találhatóak a <http://www.mnytud.arts.klte.hu> honlapon.

HOFFMANN ISTVÁN

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének megvásárolható kiadványai

Magyar Nyelvjárások (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve) I., VII–XIII., XV., XVII–XXXI., XXXIII–XXXIX. 1951–2001. 380–800 Ft/kötet

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai

2. *Csűry Bálint*: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. 1939. (17 lap) 60 Ft
5. *Kovács István*: Szógyűjtemény a visszatért Óbástról. (Ezelőtt Nógrád, ma Gömör megye). 1939. (28 lap) 60 Ft
13. *Bárczi Géza*: A városi népnyelv kérdéséhez. 1941. (18 lap) 60 Ft
14. *Kovács István*: Igekötőink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben. 1941. (35 lap) 60 Ft
15. *Szabó István*: Az *í*-zés esetei a békési nép nyelvében. 1941. (32 lap) 60 Ft
16. *Végh József*: Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban. 1941. (32 lap) 60 Ft
17. Népnyelvi szövegmutatványok. Közli: *Bakó Elemér, Deák Györgyné, Bartha Katalin, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Kovács István, Pető József, Szerdahelyi István, Szilágyi László, Szűts Ferenc, Varga Lajos, Végh József*. 1941. (39 lap) 60 Ft
21. *Kniezsza István*: Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. 1943. (42 lap) 60 Ft
22. *Bakó Elemér*: Egy magyar szócsalád: *hop, hoporcs, hömpölyög, hederít*. 1943. (22 lap) 60 Ft
24. *Szilágyi László*: A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében. 1943. (28 lap) 60 Ft
25. *Varga Lajos*: Igealakok és igeragozás a szuhogyi népnyelvben. 1943. (19 lap) 60 Ft
26. *Végh József*: A békési népnyelv névszótövei. 1943. (156 lap) 60 Ft
27. *Papp László*: A hosszúpályi népnyelv *í* és *é* hangjai. 1947. (19 lap) 60 Ft
30. *Benkő Loránd*: A Nyárárdmente földrajzinevei. Adattár. 1950. (19 lap) 60 Ft
39. *Kálmán Béla*: XVI. századi jobbágyneveinkhez. 1961. (21 lap) 60 Ft
40. *Sulán Béla*: Magyar *-ó* < szláv *-ou ~ ov*? 1962. (13 lap) 60 Ft
42. *Imre Samu–Kálmán Béla*: Módszertani tanulmányok a nyelvjárás kutatás köréből. 1962. (25 lap) 60 Ft
43. *Papp István*: A szóalkotás problémái. 1963. (29 lap) 60 Ft
44. *Sulán Béla*: A kétnyelvűség néhány kérdéséhez. 1963. (15 lap) 60 Ft
45. *Jakab László*: A felszólító módjel kérdéseiről. 1964. (16 lap) 60 Ft
46. *Sebestyén Árpád*: Mutató a Magyar Népnyelv I–VI. és a Magyar Nyelvjárások I–X. kötetéhez. 1965. (91 lap) 250 Ft

48. *Jakab László*: Az ingadozó igei végződések használata. 1969. (20 lap) 60 Ft
51. *Jakab László–Keresztes László*: Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen. 1979. (25 lap) 60 Ft
52. *Sebestyén Árpád*: Kálmán Béla hetvenéves. *Kiss Antal*: Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága (1934–1982). 1983. (43 lap) 60 Ft
56. *Hlavacska Edit*: Névtani tárgyú kéziratok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában (Annotált bibliográfia). 1990. (44 lap) 250 Ft
57. *Sebestyén Árpád*: A szociolingvisztika elemei Csúry Bálint népryelvkutató iskolájában. 1990. (19 lap) 60 Ft
59. *K. Szoboszlav Ágnes*: Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez. 1991. (85 lap) 250 Ft
61. *Hoffmann István*: Helynevek nyelvi elemzése. 1993. (163 lap) 380 Ft
62. *Vértés Edit*: Vélemények és ellenvélemények. 1995. (35 lap) 60 Ft
63. *Kálnási Árpád*: Népi beszélgetések Szatmárból. 1995. (140 lap) 380 Ft
65. *Hoffmann István–Kis Tamás*: Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából. Bihar vármegye I. 1996. (335 lap) 650 Ft
66. *Hoffmann István–Kis Tamás*: Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából. Bihar vármegye II. 1998. (314 lap) 650 Ft
68. *Kis Tamás*: A magyar szlengkutatás bibliográfiája. 1996. (99 lap) 250 Ft
69. *Vörös Éva–Priszter Szaniszló*: Márton József Természethistória képekönnyvének növénynevei. 1997. (61 lap) 250 Ft
70. *Sebestyén Árpád*: Kétszázéves a „Debreceni Grammatika” 1997. (19 lap) 60 Ft
71. *Kis Tamás*: Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. 1997. (57 lap) 250 Ft
72. *Kálnási Árpád*: Fejezetek a Csúry-iskola történetéből. 1998. (95 lap) 250 Ft
76. *Boda István Károly–Porkoláb Judit*: Számítógépes stilisztikai és szövegtani tanulmányok. 2001. (153 lap) 350 Ft
77. *Kenéz Tünde*: A debreceni könyvkötészet szókinccse. 2002. (77 lap) 250 Ft

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár

1. *Jakab László–Kiss Antal*: A Jókai-kódex ábécérendes adattára. 1978. (364 lap) 100 Ft
4. *Jakab László–Bölcskei András*: A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója. 1988. (594 lap) 500 Ft
5. *Jakab László–Bölcskei András*: Csokonai-szókinccsár I. 1993. (591 lap) 800 Ft
6. *Jakab László–Kiss Antal*: A Guarý-kódex ábécérendes adattára. 1994. (367 lap) 650 Ft
7. *Jakab László–Kiss Antal*: Az Apor-kódex ábécérendes adattára. 1997. (451 lap) 600 Ft
8. *Jakab László–Bölcskei András*: Balassi-szótár. 2000. (623 lap) 1500 Ft
9. *Jakab László–Kiss Antal*: A Festetics-kódex ábécérendes adattára. 2001. (343 lap) 1000 Ft

A Magyar Névarchívum Kiadványai

1. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.

(Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közzéteszi: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria*. 1997. (156 lap + 33 térkép) 1200 Ft

2. *Bényei Ágnes–Pethő Gergely*: Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. 1998. (134 lap) 450 Ft
3. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közzéteszi: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria*. Debrecen, 1999. (123 lap + 16 térkép) 1200 Ft
4. *Tóth Valéria*: Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2001. (304 lap) 1200 Ft
5. *Póczos Rita*: Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen, 2001. (190 lap) 800 Ft
6. *Tóth Valéria*: Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye). Debrecen, 2001. (245 lap) 1000 Ft

Onomastica Uralica

- Plan of Series. Edited by *István Hoffmann*. Debrecen–Helsinki, 2000. (88 lap). 300 Ft
- 1a–b. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages. Edited by *István Hoffmann*. Debrecen–Helsinki, 2001. (469 lap). 2000 Ft
- 1c Hungarian Onomastics in Onoma. Edited by *István Hoffmann–István Nyirkos–Ferenc Ördög*. Debrecen, 2002. (289 lap) 1200 Ft
2. History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages. Edited by *István Nyirkos*. Debrecen, 2002. (275 lap) 1200 Ft

Egyéb kiadványok

- Bakó Elemér, Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról. Szerk. Kálnási Árpád. Debrecen, 2002. (91 lap) 640 Ft
- Kálnási Árpád, A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2.) 1984. (508 lap) 400 Ft
- Kálnási Árpád–Sebestyén Árpád, A Csengeri járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 5.) 1993. (549 lap) 500 Ft
- Nyirkos István, Az inetimológikus mássalhangzók a magyarban. 1987. (184 lap) 300 Ft
- Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). 1994. (220 lap) 300 Ft
- Zay Ferenc: Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.) Haszonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közléteszi Kovács István. 1982. (227 lap) 150 Ft

Szerzőink figyelmébe

Kérjük szerzőinket, hogy a Magyar Nyelvjárásokba szánt cikkeiket az alábbi technikai kívánalmak szerint készítsék el.

A cikkeket WinWord vagy valamilyen más Windows operációs rendszer alatt futó szövegszerkesztővel (ha lehetséges, WinWord formátumban elmentve) készítsék el, és a szerkesztők címére elektronikus formában (floppyn vagy e-mailben) és kinyomtatva is juttassák el. Nem szövegszerkesztővel készített cikkeket csak korlátozott számban áll módunkban elfogadni.

A Magyar Nyelvjárásokba szánt cikkek hivatkozásaiiban, címleírásaiban a magyar nyelvtudomány hagyományos jelölési rendszerének (vö. BENKŐ: MNYTK. 129. sz.) évkönyvünk utóbbi köteteiben alkalmazott, némileg módosított változatát kérjük használni. Ennek megfelelően a szerző és a mű címe között vessző, a közlemény és lelohelye között kettőspont álljon; a folyóiratok, sorozatok évfolyamait, köteteit arab, a többkötetes könyvek egyes köteteit pedig római számmal kell jelölni (pl. ANGYAL ENDRE, Röpcsi: Nyr. 77: 313–4; GRÉTSY LÁSZLÓ, Ifjúsági nyelv: NyKk. I, 968–72). A hivatkozásokat kérjük a szövegbe beépítve megadni, külön irodalomjegyzéket csak indokolt esetben közlünk. A Magyar Nyelvjárásokban használt rövidítésekre nézve a TESz. és a NyKk. rövidítéseit, illetve rövidítési gyakorlatát tekintjük irányadónak.

A Magyar Nyelvjárásokba küldött cikkekben a következő kiemelésmódokat használják:

kurzív (nyelvi adatok kiemelésére)	<i>normál kurzív (dőlt, italic) betűstílussal</i>	A szóhoz a toldalékot kötőjellel kapcsolják (séd-del); a tapadó írásjelek: ; ; . : - ! ? ... „ ” ’ ( ) szintén kurzívak.
kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)	KAPITÁLCHEN (KIS KAPITÁLIS, KIS NAGYBETŰ, SMALL CAPS) BETŰSTÍLUSSAL	A szóhoz a toldalékot közvetlenül kell kapcsolni (BÁRCZIVAL), a többjegyű betűvel kezdődő nevek első betűjének csak az első eleme nagybetű (CZUCZOR).
félkövér (címek és mondanivaló tagolására szolgáló számok, betűk, kiemelésére)	félkövér (bold, semi-bold) betűstílussal	A szóhoz a toldalékot kötőjellel kell kapcsolni (séd-del); a tapadó írásjelek általában szintén félkövérek.
kövér (címszavak kiemelése, szemben az utaló címszavakkal)	kövér (bold, extra-bold) betűstílussal	Ld. a félkövévről.
ritkítás (értelmi kiemelés jelölésére)	3 p o n t t a l r i t k í t v a	A szóhoz tartozó toldalékot és a tapadó írásjeleket is ritkítani kell a szó előtt és után álló szóközzel együtt.
ritkított kurzív (szöveg vagy mondat terjedelmű nyelvi adat közlésén belüli kiemelésre)	<i>kurzív ritkítva három ponttal</i>	Ld. a kurzívnál és a ritkítottnál.

Amennyire lehetséges, kérjük, kerüljék a tabulátorok használatát, a szövegtagolást bekezdésformázással és (vonalazás nélküli) táblázatok alkalmazásával oldják meg.

A Magyar Nyelvjárások technikai szerkesztésének további adatait, gyakrabban használt rövidítéseit és a letölthető sablonfile-okat az Interneten a <http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/mnyjtech.htm> címen találják meg az érdeklődők.

TARTALOM

Tanulmányok, cikkek

KISS JENŐ: Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség ...	3
DUDÁS GYÖRGYI: A föld és a völgy labializációs változásai az ómagyar korban	21
GYÓRFFY ERZSÉBET: Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről	35
RESZEGI KATALIN: Hegynevek az Árpád-kori Gömör vármegyéből	47
B. GERGELY PIROSKA: Az erdélyi unitáriusok keresztnévei a XVIII. században	61
FEHÉR KRISZTINA: A ragadványnevek lexikális szerkezetéről	75
VÖRÖS ÉVA: A közönséges cickafark (<i>Achillea millefolium</i>) elnevezései a magyar nyelvben	87
SZILASSY ESZTER: A valamiből kifolyólag típusú „névutószerű szerkezetek” vizsgálata	93
PORKOLÁB JUDIT–BODA ISTVÁN KÁROLY: A szavak mint konnektorok egy irodalmi szövegben	115

Ismertetések, bírálatok

Új magyar tájszótár IV. (Ism. ZAICZ GÁBOR)	127
IV. dialektológiai szimpozion (Ism. KORNÝÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES)	131
<i>Bakó Elemér</i> : Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról (Ism. KORNÝÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES)	136
Az alakzatok világa I. (Ism. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA)	140
<i>Szikszaíné Nagy Irma</i> : A retorikai kérdés rövid tudománytörténete (Ism. PETHŐ JÓZSEF)	144
<i>Boda István Károly–Porkoláb Judit</i> : Számítógépes stilisztikai és szövegtani tanulmányok (Ism. NYIRKOS ISTVÁN)	151
„Megvolt a keresztelő is”. Dolgozatok Németh László irodalmi névadásáról (Ism. SZILASSY ESZTER)	156
<i>Bíró Ferenc</i> : Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében (Ism. BÉNYEI ÁGNES)	161
Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A Veszprémi járás (Ism. PÓCZOS RITA)	163

Nyelvjárási adatok

KORNÝÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES: Ablonczy Bálint beszél hadifogságáról és hazatéréséről (Felsőnyárad)	167
MIZSER LAJOS: Családnevek Kárpátaljáról	182

Megemlékezések

SEBESTYÉN ÁRPÁD: B. Lőrinczy Éva	193
ZAICZ GÁBOR: B. Lőrinczy Éva tudományos munkássága (1997–2002)	197
BARTHA ELEK: Balassa Iván	198
DANKÓ IMRE: Balassa Iván emlékezete	200
HOFFMANN ISTVÁN: Beszámoló a 2001/2002. tanévről	205
A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének megvásárolható kiadványai	209
Szerzőink figyelmébe	212